

9 (УКР)
Д. 727

Année V.

ГРОМАДА

N° 1.

REVUE OUKRAÏNIENNE

Rédigée par

M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПІСЬ

ВНОРЪДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Программа. — Громадівство є теорія Дарвіна. С. Подолінською. — Вихора. Ношість. М. Павлика. — Громадівський рух в Англії і Ірландії. С. Подолінською. — Звістки з України: I. Україна Російська: Мужицькі бунти є письменні бунтарі в 1880 р. М. Драгоманова. II. Україна Австрійська М. Павлика. — Публичні собори русинів у Львові. М. Драгоманова. — Салдатська служба. (Допись з російської України). С. К. — Робітницький рух за гръянницају: Нові соціалістичні часописи є аїзи; робітницькі аїзи в Гаврі є їх увати; епраша виборів у французьких робітників. М. Драгоманова.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

—
1881

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 1.
Переднє слово:

Межі нашої мужицької України в Россії є Австрії.—Наші сусіди—мужики.—Чуже начальство є панство на нашій землі.—Змагання наших простих льудей до волі є спільноти на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст.—Остатній пошл наших льудей: неволя в XVIII ст.—Змагання наших льудей до волі є спільноти в XIX ст.: письменство українське є наука про Україну в Россії; змагання наших мужиків до волі є землі.—Змагання наших льудей до волі духовної в XVI—XVII ст. і політської неволі в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. є селянські в XIX ст., (льуде божі ї штуци).—Змагання наших льудей до волі є землі в Австрії.—Марність нації на царство є поневіство.—Своїя воля на своїй землі.—Можливості і вартість своєї української держави.—Українська козацька держава XVII ст. є правдива своїя воля: — товариство є беззначальство.—Товариство в Січі Запорожській.—Товариські є громадівські змагання є наука в Європі є Америці:—соціалізм.—Однаковість українських і соціальних змагань.

Конечна ціль громадської праці.—Зміни половинні є посередині становішті: державні зміни.—Служба льудея з теперішнього панства мужицьким громадам.—Проби такої служби на Україні: українські, польські є всеросійські.—Потреба ясно відмежованого українства в тій службі.—Всесвітня наука є краєва праця.—«Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам.—Українські потреби громадівської праці: політичні вільності, осільості по країнам і громадам і спеціальністі праці; живі повстання громадських льудей; потреба праць не політичних і з різт нових першів в громадах; праця противупонівська є наукова.—Українські соціалізм—не партія, а громада.

Шо тепер може зробити українська печать?—Українці в чужій печаті.—Наші думки про чужих льудей на Україні.—Наші супротивники є спільнини—Федеральна спілка в Россії є в Австрії.—Спілка демократії в недержавних породах в Європі.—Користь з неї для державних пород.—Спілка Українців з західними славянами. Порядок видань «Громади» Женева. Печатна «Громада» 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 2. Звістки про Україну 1876—1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: I. «Здірство»; А) Богатирі є білі: 1. Поділ землі. 2. У пажах. 3. Мошенства панів і підланків. Б) Начальство: 1. Крестянське начальство. 2. Царське начальство. 3. Земство. II «Темнота»: Народні школи на Україні серед життя є письменства в Россії. М. Драгоманова; Шо нового по газетах? I—V. С—ого. Україна є центр I—III. М. Драгоманова. Одновід впорядчика; Прилога. Лічба «Общество пособія політическим изгнанникамъ изъ Россіи». Женева. Печатна «Громада» 1878, 8 фр.

ГРОМАДА, № 3. «Ліхі льуди», один листочек з життями. Женева. Печатна «Громада» 1878, 2 фр.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. № 4. Біржове мошенство та запродана печать. I, II, III. П. М.; Добавка од впорядчика. (Хиба російської є української печаті про мужицьке життя);

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ПРОГРАММА

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книжками українська збірка „Громада“, поръадкована М. Драгомановим. Од тепер „Громада“ стане виходити в строк, *що два місяці, книжками по шість листів*. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані підажче: **М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолінський**.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостоївності, котрого розірвано між двома великими царствами: Россією є Австро-Венгриєю, і котрому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми,—невеличка купка українських громадівців (соціалістів), відбита од своєї країни є без найменшої можні прикладати безпосередно наші думки до праці серед нашого народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема іншого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте юро: поръадків царства Россієвського є Австро-Венгерського над нашою країною, котре не дає її волі політичної, господарської є освітньої, неволить слово є печать українську на стілько, що прихильникам якої пебудь волі народу українського, а надто громадівцям, конче не можна просто є отверто вимовляти в себе дома свої думки є бажанням є ось јакі:

I. В справах **політичних** ми бажаємо:

- 1) *ріеною права дльо всѧкої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усѧкої породи (раси)*
- 2) *Неодмінної волі слова, печаті є науки, зборів і товариств.*
- 3) *Безперешкодної самовправи (автономії) дльо кожної громади є їїї справах.*
- 4) *Повної самостоївності дльо вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.*

І-24224

1

Україною ми звемо всеу сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерськім королевстві, на заході сонця, до р. Дону на еході ї Кубанську землю в теперішнім Россійськім царстві, — від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, — всеу ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подрібно, дивись „Громада“, т. I, стор. 6—8). В цій стороні најбільша частина всіх здобувачів, — се б то хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: польаків, жидів, німців, венгрів, москвиців (руських), належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими, станами, котрі тільки вжиткують працьу правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили їх в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, як льуде багатіші, і в справах політичних, як начальства. Всіакому народові шкодить неволя під чужими льудьми, а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусьять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що має же все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів: і так, і так пани всіаких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ працюючі громади волошські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремесники польські, жидівські і інші, що живуть у нашій країні: вони мусьять мати в усьому рівні право ї однакову волю з українцями. Їх товариства ї громади будуть вільні од усьакого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: низчі, середні і вищі, і волю приставати до всіакої спільноти з гуртом тих народів, од котрих одішли до України ті громади, виселки і товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі приїздуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всеопородньої вільної спілки (інтернаціональні федерації).

Самостоjaчість (автономія) політична громади єсть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу ї приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по своєму впорядкувати всі справи перед себе ї усі свої стосунки до других громад.

ІІ. В справах **господарських** (економічних) ми бажаємо:

5) *Що б усі сили природи ї струменіти, що потрібні для здобутку користних льудям річей, се б то: земля, вода з усім, тчо в них є, машини хвабрики ї т. и. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і що б льуде не мусили продавати свою працьу в найми панам та баатирам, а робили просто на себе.*

Ми думаємо,

що спільна, або туртова власність і спільна, туртова

и рацьа доконче користнішча дльо льудеј, піж осібна, але ж заразом думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працу і як діліти вжиток од неї, що муз сить залежати від доброї волі кожного товариства-кожної громади. Певно, що розвага і проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тілько спільності праці (кооперації) і розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але і проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

ІІІ. В справах **світніх** (культурних) ми бажаємо:

6) зросту випробованої (позитивної) науки про речі природи її громадські, а також уміlostів з тією ж науковою зв'язаніх.

Ми думаємо:

що така наука її уміlostі (словесні, театр, мальарство, різьба, музика) замінить зовсім теперішні віри, через котрі льуде стільки ворогували і ворогують проміж себе. Поки ж це настає через вільну науку її проповідь, то ми думаємо, що кожній льудині товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хотять, з тим тільки що б прихильні до кожної віри (християні, юди, мюсюлманці і т. д.), і до кожного братства (штурнди, шалопуни і інші) содержували свої церкви і попів на свій кошт, що б навіть на це не було її громадських податків, ани громадської праці, а кожній давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут розказати подрібно способи, котрими треба доходити, що б сповілисісь всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємося від мирої праці дльо громадського постулу на перед (прогесу). Тим часом ми не маємо марних надій. Нігде ж ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше піж де інде, можна сподіватись, що б начальства її панства по волі зреялисів свого панування на через те **простому народу на Україні** не обійтись без оруженою бою і повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств силу природи і струменти, потрібні дльо здобутку. Що б же старі панські стани ї начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра ї не поївили свого панування, —

треба, при першім случаю, скасувати державне військо; наводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожній громадянин мав оружські знає з ним обертатись

Поставивши коло наших думок про справи політичні ѹ господарські ще ѹ думки про справи освітні (культурні) ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій „Громаді“ тільки на перших двох, а дамо чимало місця ѹ науковим працям і вміlosti словесніj (поезії ѹ белетристиці). Книжки „Громади“ матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) ѹ громадські (соціальні) науки та звістки ѹ переєуди (кріtiki) про наїважніші чужі праці в цих науках.

2) Повісті ѹ дії (драми) ѹ інші праці, котрі правдиво (реально) показують льудське життя ѹ думки,—і звістки ѹ пересуди про подібні чужі праці, а наїбільше про ті, котрі тичуться до України.

3) Перегляд громадського, а наїбільш робітницького життя на світі по місцевим часописям і дописям.

4) Дописі ѹ статті про стан громад на Україні в Россії ѹ Австро-Венгрії (Східні Галичині, Буковині ѹ Закарпатські Kraїни), а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки ѹ новинки, наїбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, як наїакуратніше слідити за тим, що говорять про Україну в чужій печаті). Одновіді і поръядчиків (редакторів).

Ми широ просимо до праці в „Громаді“ всіх льудей і товариства на Україні, котрі згожујуться з нашими думками, хоч би воно не належали до народу української мови. Для більшої користі неукраїнським товариствам і громадам ми згожуємося печатати прислане від них на тій мові, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, волошській і т. і. Для громадян української мови ми будемо осібно розказувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах. Наїбільш ми просимо всіх писемних льудей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи ѹ поръядки, про всі неправди, які діються робучим льудім по селах і містах. Все це ми будемо зводити до купи ѹ пускати в світ через нашу, а при потребі ѹ случаю і через інші європейські часописі одних з нами думок. Ми постараємося також одновідати громадянам на їх запитання, що јак ми вмітимо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи спільні для нашої України з її сусідами, буде виходити, по потребі, як прилога до „Громади“ ряд листків і книжочок на різних мовах під назвою *«La Fédération»* — „Вільна спілка“. Для цього ряду будуть прийматись тільки праці з думками в основі подібними до тих, котрі виложені вище, — але кожній автор одновідатиме за свої думки осібно.

1 СЕНТЬЯНВРЬХ 1880 р.

Впоръядчики „Громади“:

М. Драгоманов
М. Павлик
С. Подолінський

ГРОМАДІВСТВО І ТЕОРІЯ ДАРВІНА

I.

Нападки вчених на громадівство.

Коли ми придивимось до того, як відносились до громадівства (соціалізму) в різні часи, їак уряди, так і самі громади льудеї, то побачимо чималі одліки. Певно, що уряди, ніколи і ні в jakim місті, не були ширими прихильниками корінного переробу в громадівськім напрямку. Навіть і најбільш поступові уряди, як напр. французькі часовиці уряд 1848 року, або де які з урядів південно-американських народоправств (республік) у часи п'ятьдесятіх років цього століття, не заходили з громадівством далі ніж до самісінької прихильності на словах, а не нас правдешнім ділі. Певно ж, що в більшій часті случаїв, як того ј треба було чекати, всі льуде, котрі стојали на наївищих ступенях по різних урядах, нападались на громадівські думки, як безпосередно для них шкодливі. Певно, не можна за це уряди за наадто ј винуватити. Усі громадівські думки мають у своїй основі рівність, хоч повну, хоч маючу прихильність стати повпоју. Де які з громадівських упорядковань (систем), праця, не конче забороняють перівність, напр. Сен-Сімонізм, тілько ж усі більше або менше бажають господарськії (економічнії) рівності. Між тим, у теперішні часи, для членів кожного уряду господарські вигоди їхнього стану, на стілько ж дорогі, як і політична сила, особливо в землях з доволі широким народоправством, де сила уряду до далі, тим більше врізується.

Ось через що, не багацько кого викльучивши, нам не тяжко призвати всі уряди природними ворогами громадівських думок і з цього погляду не дуже на їх журитися за побільшаньна їхнього льутовання, але тим більш сумлінно ј сторожко веміхатись при кождім юго полекшанні.

Конче інших річей ми можемо правити від громади, або коли ј не від усієї громади, то від проводарів її духового життя, від писателів і вчених. Літератори ї журнalisti обов'язані безприхильно (безсторонньо) викладати в своїх писаньнях вилiv громадівських думок на розвиток розуму ї чуттєва льудеї і на прояву громадського життя між їми. Вони повинні ј можуть, лекше ніж уряди, віднести безприхильно до самих нальучих питань того великого громадського перебудуваньна, котрому вже час швидко наступити. Але далеко більше ми можемо правити від справдешніх льудеї науки. Вони обов'язані спізнати закони громадського життя, новинни прирівнюювати вилiv

тих законів при теперішньому порядку життя з тим впливом, який вони мали б при іншому можливому порядку та, скінчивши це прирівнюювання, просто вимовити свою думку, коли вони могли буть підтримати її науково, або конче вдергатись від усъакої конечної думки, коли наукова підстава їм ще бракує.

Тим часом круг себе ми бачимо далеко інше. Література є наука в різni часi дуже різно відповідали на гостріші питання громадського життя. Ще не дуже далекi тi часi, коли громадiвськi або на половинu соцiалiстичнi романi *Ж. Занд*, *Віктора Гуто*, *Дікенса*, *Ежена Су* заjmали наjперше мiсце в лiтературi. У теперiшнi часi ми бачимо супротивiннi. Лiуде з великом таланом не пишуть уже громадiвських романiв, а тi мiж ними, котрi ючe є досi видаються в цьому напрямку, визивають бiльш усмiшок, нiж прихильностi. Не дуже рiдко де якi з писателiв i пiзнiшчих роках свого життя не мало змiньяли свiй погляд на громадськi питання. Вiзьмемо дiлянку прикладу *Ж. Занд*, *Шпiльманa*, *Ауербахa*.

Не iнакiше робльять i лiуде науки. Не дуже тому багато часу, як постанови зjiздiв так назvаних катедер-соцiалistiв в Нimetчинi наводили страх на всуу нaзадовiну (рeгресiвну) Европу. Тепер однаке тих голосiв уже не чuti, але замiсть їх гrimльять iншi, не менше шанованi в науцi, напротi соцiалizmu. На першому мiсцi мiж ними чуjемо знаjемих дарвiнiстiв *Ернеста Геккеля* i *Оскара Шмiта*.

Але як не подiбнi вiдносини лiтератури є науки до громадського питання, ми не можемо дивитись на їх однакими очима. Бельетристика є журнальна печать зарадто тiсно звязанi з життiм, що б не перемiнялись вiд кожного jого хитання. Okрiм того, i одна є друга в великiй мiрi вправовuється чуттiм, а в теперiшнi часi чуттiм маже всiх лiudej вишчого стану дуже розпаленi proti громадiвства. Нарештi газетна печать i умiльна (бельетристична) лiтература вже з давнiх давен заняли таке становисько, що вони обов'язанi пiдробльатись пiд смак публiки, пiд бажаннями хвилин, коли не хотьять рiшистись читальцiв, т. j. можливостi продовжити своє iстновання. Ось через що якi не гидki нападки печатi на громадiвiцi, котрих i без того всуде душать, ми на їх подивимось як на прояву необхiдну, присущу характеру легкої лiтератури є бiльш на їх зупенятись не будемо.

Але не так ми дивимось на тi нападки, котрi робльяться на громадiвство вченими. Чому ii один iз звiсних лiudej науки в часi конгресiв Interнацiоналу, в часi зjiзу послацiв вiд англijsких робiтницьких товариств, нарештi при зборах катедер-соцiалistiв не сказав, що громадiвство єde напротi такого основного закона життя, який є Дарвiнiв закон o боротьбi за iстновання? Напротi того, тодi такi шанованi вченi, як Альб. Ланге, Шефле бажали зiявати tisnischе громадськi думки з дарвiнiзмом. Speciалiсти вченi тодi мовчали, а виступають теперечка, коли ј без їх з усiх бокiв цiкуjуть громадiвiцi.

Ми думаємо, що головніша основа першої мовчанки вчених спеціалістів це їхнє розуміння, що наукові основи, котрі вони ставлять проти громадівства, інче дуже слабі. Тілько теперечка, не надіячись зострінути гострої відповіді з боку громадівців і зарані будучи певними, що останньна публіка переїде на їх бік, вони обісмілились виступити з такими пікчемінами розмовами, котрі перше визвали б самій сміх і котрі вченим крашче було б залишити в себе, коли їм справді була дорога безприхильність і чесна слава науки.

Ми вибираємо, як приклади нападків лъудеј науки на громадівство розмову, сказану в 1878 році на зборі німецьких лікарів і натуралістів у Касселі професором зоології Страасбурського університету, Оскаром Шмітом. Окрім того ми зупинимось і на кількох виразах Ернеста Геккеля в його новій книжці: „Локази Трансформізму“, написаній в відповідь на розмову Вірхова, сказану 22 сентября 1877 р. на Муихенськім зборі німецьких лікарів, в котрій Вірхов винуватив дарвінізм, як таку думку, що посіблює поступовіному (прогресівному) ходу громадівства.

Ось що каже Геккель *): „Громадівство бажає длья всіх громадян рівності прав і рівності обов'язків, рівного маєтку, рівної приємності. Теорія розвитку, напротів того, підтверджує, що сповнити цих бажань просто ј ясно не можливо; що в громадах лъудеј, як і в громадах тварей, ні права, ні обов'язки, ні маєтки, ні приємності членів товариства ніколи не будуть і не зможуть бути рівними.

Великий закон раз-у-разиального поділу (діференціації) учить нас, що jak у загальній теорії розвитку, так і в тім віддлілі jij, котрий розбирає науку о житті (біології), велика різниця проявляє має в своїм початку загальну однаковість, різниця в одірах (функціях) — в своїй основі рівність, складність упорядковання — колишній простоту. Навіть при самім початку життів обставини не однакові длья різних живих річей. Додајте ж до цього інші, особисто наслідкі (спадкові) і різні родимі неподібності. Яким же робом судьба в житті ј здобутки його можуть стати однакові?

„Чим більшій розвиток має громадське житті, чим більше визначується поділ праці, тим більш крепкіj стане усієї держави править від усіх jij членів, що б вони ділили між собою різноманітні обов'язки життів. А так jak праця робиться кожною лъудиною осібно, так jak кожна осібно тратить на неї свої сили ј основи длья тої праці потрібні, котрі бувають дуже різні, то ј плата за ту роботу повинна бути дуже не однакова. Усе це річи такі прості, так легко самі в очі кидаються, що кожниj розумний і освічений політичний діялець, по нашій думці, повинен був би опиратись на теорію наслідьда ј на загальну думку поступового розвитку, jak не крашчу поміч проти отруті дурнини урівніујучими все марами громадівців....

*) Haeckel. Preuves du transformisme, Paris, 1879, ст. 110.

„Коли вже бажатиметься кому-небудь приложити політичній напръямок ції англійські думці, дарвінізму, — що певно може бути дозволено, — то це напръямок повинен бути аристократичним, а вже ніjak не народоправним і ще менш громадівським.

„Напроти того, думка про природній вибір учить нас, що в житті льдуства, так само як у житті твареї і рослин, усюде і повсідні тілько невеличкому числу, особливо вродливих, трансильваеться прожити свій вік і дійти певного свого розшитку. Але најбільше число страждає ј більш або менш зарані гине. Без числа зароджується різних видів рослин і твареї і павіть дуже багацько між ними ј на світ народитьсья, але тих, котрі можуть дійти певного свого зросту, дійти до мети свого істновання, число тих, можна сказати, занадто не велике.

„Жорстока ј зовсім безжалісна „боротьба за істновання“, котра усюде льтує між усіма живими річми ј безпремінно повинна льтувати, цьо раз-у-рази ј необхідна завидушність між усім, що живе на світі, — все це річі, від котрих ніjak одкрутитись не можна. Тілько не величке число вибраних, наїкреніших або наїспосібніших можеть витримати ј побідити в ції загальній боротьбі: але величезна громада невродливих повинна загинуту. Нехай кльануть цу судьбу їхньу неправдину, — до цього ј ми пристаємо, — але не можна ѹї, пі не добачати, пі павіть перемінити. Усі призываютьсья, але не багато між ними буває вибрані! Природній вибір, то єсть одрізнеиня цих вродливих, буває зиазації з більш або павіть і з погибелю великого числа живих річей. Ось чому другій англійській вченій (Уеллес) і назвав закон Дарвіна „Переживання наїспосібніших, одолівання наїкращих.“

Як бачимо, в розмові Геккелья немає ніjakих доказів, але маєже самі тілько блескучі фрази, на котрих ми зупинимось далі. Трохи докладішче повів свою розмову Оскар Шміт і через те ми мусимо однією-одніому перелічити юго докази проти громадівства, що б потім дати на кожній із їх відповідь на своєму місці.

Розмова Шміта починається з обявів нам бажання прогнати мару, від котрої чимало льдеї знаходятьсья в перельзаку. Ця мара — громадівство.

Потім Шміт розрізняє громадівців на два напръямки, т. ѹ. на таких, котрі будууть свою науку на теорії Дарвіна і знов на таких, котрі кажуть, що думка громадівська є не що інше як визвіт від Дарвінового закону боротьби за істновання. Ученій професор бажає особливо дати відповідь першим.

В другій голові своєї книжки він дає коротенький виклад науки громадівців, наїголовнішчим робом після Маркса, Енгельса і Якобі.

З третього відділу тілько починається епіавдешні відмови. Наїперша між ними тримається на тім, що ніби то: „Серед твареї гуртове життъ (комунізм) і громадівство проявляютьсья тим ѹаснішче,

чим нижче по своєму поступовільному розвитку стојать тварі, у котрих трапляються ці прояви громадського життя.*)

Далі Шміт винуватить Маркса за те, що він ніби то з своєї голови придумує різні виклади, між котрими најшкодливіший є наукова про „додаточну“ або „неоплачену“ працю.**) Окрім того Маркса обвинувачують в тім, що він не врозумів Дарвіна за те, що Марко говорить, що загальний закон для числа твареї живущих на деякім просторі, так знаний закон Мальтуса, спраці існує тільки для диких твареї і рослин, але що люде мають раз-у-раз спосібність багато де чого в цьому закону перемінити.

Далі ѹде обвинувачання Якобі за те, що він перемішав в своїй книжці думку про поліпшання йакоїсь річі з поступовним її розвитком.

В шостім відділі дається відмова тій думці Якобі, ніби то розвиток річей тримається на ѹкійсь то наперед урозуміті думці.

Нарешті остатчу своєу відповідь Шміт зводить до купи в таких словах: „Дарвінізм є наукова основа нерівності.“

Перелічивши најголовніші річі, в котрих вчені професор знаходить, що громадівство ніjak не можеть примиритися з дарвінізмом, ми постараємося трохи подрібніше зупинитись на кожнім із цих пунктів по-осібне.

II.

Громади тварів.

Шміт починає свої докази напроти громадівства приводячи для прикладу громадського упорядкування *політньак* (напр. *коралів*), т. ѹ. товариство зложене з најпростіших твареї. Далі він ставить наспроти їх *вовків*, ніби то ѹк як приклади високого розвитку особистості є говорить: Розвиток єде починаючи від безособистості коралів і кінчаячись самошануванням (егоїзмом) вовків. Як саме твориться цей поступовий розвиток, в jakim нацріамку він може бути приложений до чоловіка, це вже показано Дарвіном.

Дуже чудним нам здається чути подібні докази від професора зоології. Кожен знає, що поліни (напр. корали) є *дудчаті медузи* (сіфонофори) далеко не наїнижкі між звісними нам тварями є через те, ѹо наші думці, на їх і не треба звертатись. Ось що говорить про це вчені, котрий багацько праці положив на питання о

*) Oskar Schmidt, Darwinismus und Sozialdemokratie, ст. 12.

**) Карл Маркс першій доказав науково, що робітник присилуваній давати хазяїнові більш праці, ніж варті потреби робітника, коли б він жив своїм хазяйством. Цей лишок праці Маркс і називав «додаточною» або «неоплачену працею».

громадськості між тваринами, *Espinas*, котрий зложивши книгу про „товариства твареј“ (*les sociétés animales*), зразу заняв гарне місце і в науці о тваринах (зоології) і в науці про громаду (соціології): „Особистість ішанує најголовнішим робом в послідніших, наїнижчих рядах царства твареј, особистість, можна сказати, певна. Наїрізнишчі ї безчисленні тварі живуть у воді, на землі або на других тваринах в стані певнішої одніокості, так напр. Багатодірочники (*Foraminifera*), із котрих навіть зложені чималі частини земльяної скорупи, у часи життя свого конче осібні один від одного“.*)

Переходьачи далі через остатні класи нижчих твареј, через поліпів, медуз, черійаків, ми бачимо поруч приклади певнішої особистості ї доволі високої громадськості. Длья нас було б занадто подрібним роздивлятись в кожному порядку твареј, чи сходитьсьа з вишчим розвитком і більша громадськість, чи не сходитьсьа, але є тутки ми можемо вже указати на те, що громадськість в загалі посіблює боротьбі за істновання. Поліпіяки коралів, упорядкованінья котрих сам Шміт признає громадівським, дајуть нам наїкраїчні доказ нашої думки, бо вони jak раз і виростають до такої величини, що збудовують із свого тіла цілі острова. Це значить, що коралі, країчі від інших поліпів, витримують боротьбу за істновання.

Починаючи від насічених (*insecta*) і аж до самого чоловіка, нам уже стає багато легше запримітити звіязок між розвитком тіла ї розуму твареј і їх громадським упорядкованіньям. Трохи не всі нижчі насічені, т. j. *двокрилі* (*diptera*), *жуки* (*coleoptera*), *сіткоокрилі* (*neuroptera*), окрім *термітів*, не складають із себе великих і гарно впорядкованих громад. На против того, *Нутеноптера*, наївища ступінь розвитку у насічених, дајуть нам такі цікаві приклади громадського життя, jak бджолині вулі і комашини (муравлини) купа.

Але є тутки ми повинні розрізнати кілька ступінів: Джмелі, оси, бджоли — ось три поступових порядка розвитку одного ї того громадського упорядкованінья. Товариства ос не такі численні, jak у бджол, їхні працьа далеко простішча, часи життя усієї громади вкуні теж далеко коротші. Число джмелів, котрі звичаю живуть у купі ще менше, і не доходить далі 200. Вони будујуть свої пори кожній осібно або в неупорядкованих по загальному плану зборах і всі гинуть після одного року життя, окрім самих тяжких маток. Рівніяючи до ос і джмелів, товариства бджол дајуть нам приклад громадського упорядкованінья раз більш обособленого ї більш розделеного, а заразом і тіснішче звіязаного ї крепшого.

Ще вищій розвиток мајуть товариства *муравлині* (комашині). Між тим jak оси є бджоли різних сортів спосібні тілько до дуже невеликого числа різних праць, працьа комашині буває дуже не однакова ї часто переміняється, дивлячись по обставинах, в котрих живе то-

*¹) *Espinias, Sociétés animales*, ст. 79.

вариство ј по юго потребам. Де ѹакі між комашками риуть земльу, другі знов ліпльять ѹії ј місѧть, треті будууть, щче другі збирајуть запаси харчу або ходьать на польуваньња. Інші сеуть мед із квіткі, другі обгризајуть на ѹіх листочки. В інших містах ми бачимо комашину, котра содергитъ *невільників*, т. ѹ. комашок інших пород, в других знов таку, котра воспитує *худобу*, своїх дійних коров, т. ѹ. *травльаних вошеї*. При такій великій різниці в праці у різної комашині можна було б подумати, що будованьња тіла у різних пород комашині дуже між собою одрізняється, але справді цього не буває. В комашині купі є поділ праці, але нема поділу працьуючих, або коли є, то не дуже одрізнені. Одні ј ті самі комашки — а це певно знак вишчого розвитку, — у різni часи роблять різну працьу; окрім того і в будуваньњі тіла в робітників різних відділів рідко трапляється дуже великі одні. Навіть між європейськими комашками не багато є ј таких, котрі б розділялися на чотирі значайні форми: самців, самок, робітників і воїаків. По думці Губера ј Форелья в європейських комашок піколи не буває начальства. У теперішні часи навіть саме визначаньња неволі у комашок, котра в інших частях світа трапляється доволі часто, вияснюють іншим робом, т. ѹ. просто јак житъства руки двох близьких між собою пород. Форель навіть трапляється нарочито скласти комашину куну з п'яти різних пород, котрі після того ј жили одною громадою в добрім миру ј злагоді. *)

На решті ј упорядкуваньња тіла комашині переміньяється ј робитьсь складнішим, в такім напрямку, котрий ѹіх робить спосібнішими до громадського житъства. Форель знашов у комашні на животі осібній орган, котрий юму вдалось наповнити медом синіої барви. Через кілько часу та комашка стала передавати свій мед другій комашці, а сама по трохи бліднути, між тим јак живіт другої комашки став помалу приjmати синій цвіт. Таким робом, каже Форель, можна розділити харчуваримій канал комашки на два відділа, передній, котрий служить більш на користь громади, ніж осібній комашки, і на задній, котрий осібно задовольняє потреби остатньої. **)

Переходьачи далі до класа риб, ми бачимо в деяких відносинах ще јаснішче розвиток громадськості. Так напр. окрім лъбові матері ј прихильності усіх членів товариства, котрі звіязујуть усю громаду у наскікоміх, у риб проявляється вже ј деякі заботи батьків об своїх дітьях. Самці *Синнатових* і *Морських коней*, јак кажуть, носять ікро з собою в осібних мішечках і таким робом при помочі тепла свого тіла нещаче ѹії висиджујуть. *Сомія* ј *форель* риуть ѡами в піску для своєї ікры, при чим самці ј самки роблять у куні. Гарні гнізда будовані *колоушками*, говорять, навіть најчастішче робляться самцями. Не мало можна додати інших подібних прикладів.

*) Еспинас, I. c., ст. 218.

**) Forel, Fourmis de la Suisse, ст. 111.

Конче одначе далеко не всі риби живуть великими товариствами, далеко не всі стілько турбујуться шануучи своїх дітей. Але тутки треба патиамувати, що в риб, як і в остатніх вишчих класів тварей, більша або менша громадськість або особистість залежить не тілько від вишчого або нижчого розвитку тіла або розуму, а ще ј від інших резонів, від більшої чи меньшої лъютості тварей. Коли тварь велика, міцна, лъута ј коли вона харчується виключно милюсом інших тварей, то вона не можеть жити великими товариствами, бо для кожної особи потрібна діля прохарчуваньла, ѹї за надто велика округа.

У *тадіє* громадськість іде ще далі, ніж у риби, особливо в тім напръямку, що в їх у перших трапляється упоръядкування сімї, напр. у черепах і крокоділів (величезних јашчурів). Черепахи багато де в чім, особливо по великому розвитку в їх сімjanого звјазку, можуть лічитися ніби то за переход до птиць.

Між *птицьми* ми замічаемо громадськість уже як прояву раз-уразну ј безпремінної потреби. Дуже в рідких випадках, напр. у тетеревів, самці ще живуть по одинацці. В загалі товариства, котрі птиці складають проміж себе, можуть бути розрізнені на товариства *сім'ями* і на товариства *племінами*.

Великі ј лъуті птиці, як орли, дають нам наjkрашчі приклад сім'ї тісної ј гостро одрізнею. Певно не можна не признати високого розвитку тіла в орлів і в інших птиць, але по розвитку свого розуму вони конче стоять нижче від попугаїв і навіть від горобців пород. Окрім того ј птахи лъutoї породи, коли вони не великі ј знаходять собі доволі харчу, то охоче живуть товариствами. Најкрашчими прикладами цього можна взяти *кобців* (*falco rustipes* і *falco tinnuculus*), котрі не тілько вјуть гнізда по-блізьку один від одного ј цілою громадою бороняться від своїх ворогів, але у котрих навіть прихильність до громадськості дійшла вже так далеко, що вони кожного вечера збираються в великім числі високо в воздухі ј може ціту годину або ј того більше винесујуть крилами своїми тихо ј плавно широкі круги, очевидьчацки вже не затим, що б шукати jakу харч, але просто затим, що јм утішно літати ј грatisя серед птах одної з ними породи. Нам уже пічого тутки більше задержуватись на величезних товариствах гајворонів, диких качок, дрох і т. і., ні так само на складних і дуже розумно упоръядкованих будованьлах *горобць-народоправць* (республіканць), бо все це річі мають кожному знаємі. Скажемо тілько, що резони, по котрим птахи збираються в великі товариства, овсім не раз-у-раз залежать тілько від прихильності бачити птах собі подібних, але ще більше в деякій безпосередній користі, так напр. в загальній обороні від ворогів, в можливості поставити сторожів або часоюх, котрі доглядатимуть за тим, що б не трапилось јакого лиха з усією громадою і т. д.

На решті треба вважити ј на те, що птиці, як і інші тварі, котрі живуть товариствами, в загалі численнішчі від птиць або других тва-

реj, котрі живуть особисто. Відцілья видко, що сама громадськість уже не мало посіблює їм переживати в боротьбі за існування. Не дурно ј сам Дарвін не рідко здається на те правило, що ні одна тварь не добуває собі якожі нової власності або jakого нового признаку, коли ця власність або цей признак не користні для витримування боротьби за існування ї поможіння усього вида. Так напр. і прихильність до громадськості не могла б дійти такого розвитку, або навіть дійшовши до юго, не могла б утриматись, як би громадське життя не було далеко користніше від життя особистого.

Тим часом однаке правило і Еспінас, кажучи, що чуттъя прихильності к подібним собі тварям визвало бажання до громадського життя ще перше, піж могла бути зрозуміта юго користність. Іноді навіть чуттъя прихильності іде напротів користі самої тварі. *) Так напр. *Одібон* каже, що коли підстрелити кількох попугаїв із громади, то останні починають жалосно кричати і яких ціать або шість мінут літають над трупами підстрелених товаришів і таким робом часто самі гинуть через своє чуттъя прихильності. **) Нам самим теж не рідко доводилось бачити такиј самиј звичај у *рибалок* і *чајок*. Нарешті мусимо ще додати, що мајже повсігда в товариствах птах, окрім у великих сім'їв куреj, т. ѹ. нижчих пород, панує певніща рівність і самостојачість усіх членів.

Переходьачи до твареj годууших молоком дітеj своїх (молокососів), ми знов бачимо, що великі ј льуті звірі ніколи не живуть товариствами, та тілько по резонам, на котрі ми вже вище вказували, а осім не через те, що вони наjlіпше розвиті тілом і духом. Так напр. слони складајуть із себе товариство з 30 до 50 осіб, про котре важко допевно ј сказати, чи це товариство є велика сім'я або вже плем'яна громада. Самиј сторожкі між слонами стає начальником усього товариства. Іноді це буває самець, іноді ж і самка. Цеj отаман справді має чималу силу над громадою, але юго обов'язки те ж дуже не легкі. Усі дики слони дуже сторожкі, але отаман повинен бути ще в десять крат більш раз-у-раз на сторожі; за те останні юго ј слухајуть. ***) Багато де які між нижчими молокососами живуть осібно, напр. *утконоси*, *жехіди* ј т. і., але трохи не всі вищі живуть товариствами. Собаки, котрі по розвитку тіла ј розуму стојать уже дуже високо, коли вони дики, повсігда живуть громадами. Так напр. *кольсун* (*canis primitivus*), котриj живе в Декані, при помочі товариства справляється з паїкремпішими ј паjlльтішими ворогами. Від юго не втічуть ні олені ні леопарди; на диких кабанів кольсуні кидајуться разом зо всіх боків. Вони обісмільујуться навіть починати бо-

*) Еспінас, I. c. ст. 326.

**) Brehm, Vie des oiseaux, т. I, ст. 12.

***) Brehm, Vie des animaux, т. II, ст. 712.

ротьбу з медвідьми ї тіграми, і хоч при цьому чимало між їми ј гине, але нарешті все ж таки верх звичайно остається за сміливу громадою кольсунів.

Ми б легко могли б додати ще багато таких прикладів розвитку громадського життя у вищих тварей, але надіjemсь, що буде досить одного најбільш порішаючшого питання прикладу, т. ѹ що тварі највищого розвитку, перші після чоловіка, обезьяні (малини) мають всі живуть товариствами. Правда що Горілли живуть звичайно по одиночці або невеликими сім'ями. Але не треба забувати, що горілли живуть в стороні з досить густим льудством і присилувані раз-у-раз ховатись. Обрім того, коли б вони жили великими товариствами, то їм було б западто важко знаходити стілько харчу, як їм потрібно. За усім цим горілли певно најменш розумні між усіма обезьянами дуже подібними до чоловіка. Чимпанзе є Гіббони повсі гда трапляються товариствами, так само ѹак і далеко більша частина останих обезьян. Громади обезьян одрізняються від громад інших тварей першою поміччю, которую кожна особа дає другій, т. ѹ *одностайністю* (солідарністю) членів між собою і в друге послухом усіх, навіть самців, одному отаману, котрий дивиться за тим, що б оберегати усю громаду від якої пригоди, т. ѹ *субординацією* (послухом) усіх членів тому отаману.*)

Конче однак обезьян між собою не проявляються ще загальною працею, як напр. у комаші, бо обезьяні і в загалі не працюють, але замість того ѱоди тварь не дає від себе другій такого багато особистого послуху, як обезьян з одної громади. Вони вичинчають ѱоди другу від пужі, виїмають шматочки болота з вовни є занози з шкури, складають із власних тіл цепи (ланцуги) для перевезення єї громади через річку або ѹар, заразом усі беруться піднімати камінь, коли він западто важкий для одної є т. ѹ. У кінопечалів (павіанів) отаман громади вправовує при помочі свого голосу. Час від часу він лізе на дерево високе є коли не бачить якого лиха, то звичає об цьому своїм громадянам осібними, для їх розуміннями, горловими криками.

На цьому ми є скінчимо наш перегляд поступовного розвитку громадськості у тварей, котрий, як видно з наших прикладів, іде по руч із розвитком поступовим ѹихого тіла є розуму. Ми повинні додати нарешті, що Шміт, і це дуже розумно, промовчав о розвитку громадськості і конче самовільно одрізнив від його соціалізм і комунізм, приложивши їх до поліців і дудчатих медуз, як до прикладів громадівського упорядкування. Нам же напроти того здається, що слова: соціалізм і комунізм конче не можуть бути приложені до таких низьких ступенів розвитку, де тварі ще не працюють і пічого не добувають і ще не так розрізнені в своїх частинах (діференціро-

*) Еспінас, I. e. ст. 336.

вані), що б так або інакше направити користування здобутків, котрими вони харчується ј живуть. Громадське здобування ј громадське користування, напроти особистого здобування ј особистого користування, може тілько, нам здається, бути названим громадством, бо інакше напр. і дерево, котре всисає з ґрунту свої харчові соки усіми коріннями ј розносить їх по всьому своєму тілу, могло би бути названим громадівським упорядкованням. Ось через що ми ј думаємо, що в тварі тілько там можна почати прикладати слово громадство ј особистість, де поруч істнујуть два способа здобування ј користування, громадській і поодинокій, напр. у вишчих і нижчих гіменоптерів (бджіл, ос, ліжмелів), у птиць живущих парами, або будуущих громадек гнізда і т. д. Ось через що ми думаємо, що прикладання ім'я громадства к товариствам тварі повинно бути гостро обмеженим і може бути віднесенено хіба тілько до ос, бджіл, комашні, термітів, горобців-народонравців, т. ѹ. кожни раз к наївищче розвитку членам того порядку тварі, до котрого вони належать.

III.

Додаточна праця. Боротьба за істновання. Лъдество.

Шміт признає, що Маркс у своїй книжці „Капітал“ з дуже великою ясністю виложив історію різних форм здобування (продукції) до теперішнього часу і доневно показав, їак дрібні здобувачі гинуть в боротьбі з великими. Розширення господарської громадськості видається природнім ходом річей і при цьому наїголовнішча думка, на котрій все основано, думка о „неоплаченій праці“ здається такою простою ј справедливою, що послідки її становлятьсья розуміннями наїть длья багацько членів робітницького стану.

Протів цієї то думки, їак основної, Шміт наїбліш і відповідає, називаючи її „нарочитою видумкою“.*^{*)} По правді одначе він не дає щіякого доказу на користь своєї думки, окрім стороною обвиначуючи Маркса ј Енгельса за те, що вони признають загальний закон лъдства тілько длья тварі і рослин, а длья чоловіка признають за ним тілько визначність в де ѹакі часи його історії. По думці Шміта так не можна обертатись з законами природи. Вопо б і справді, що не можна, колиб закон лъдства був загальним законом природи, не залежанчим в кожнім випадку від впливу волі чоловіка. Але на ділі вони буває інакше.

Дивльачись на те, що між царством тварі і царством рослин на

*^{*)} Шміт, I. с., ст. 15.

землі держитьсья має раз-у-раз рівна вага, ми повсігда бачимо для льдуства можливість побільшати число своїх членів, хоч зничтоживши частину твареј, котрі поїдають харчові запаси добуваємі рослинами, як це напр. вже зроблено в Китаї (східні Хинах) і Японії; або знов поліпшивши хліборобство і таким робом в загалі побільшивши число харчових річеј здобуваєміх рослинами, як то робитьсья напр. в Англії або в Бельгії; або на решті вбільшујучи на поверху землі простори грунту, спосібного для життя льдудьам, одвоюючи юго від моря, як напр. в Голандії, хоч осушајучи болота, як в Італії і т. і. Нарешті здобутки остатніх часів в науці наводять нас на ту думку, що не далекі вже ті часи, коли льуде безпосередно користуватимутьсья соняшником теплом јак для добування простим складанням (сінтезом) харчових річеј із простих тіл, так і для задовільнення інших своїх потреб. Як приклад такого безпосереднього користування соняшником теплом і тепер уже можна поділити усім знаєму соняшнику машину *Мушо*. Таким робом ми бачимо, що теперешні чисто пробні (досвідні, емпіричні) закони льдуства можуть перемінітись і вже перемініаутися, і що справедливі загальні закони льдуства можуть установитись тілько тоді, як стане знаємим віязок між загальним запасом сили на землі і числом льудеј, котрі можуть жити на ній. До того ж часу звеличенняна льдуства можеть іти то швидко то тихіше, дивлячись по поступовому розвитку різних здобутків.

Відцілья вже нам не тяжко переконатись, що ѹ думка о неоплаченій праці овсім не є парочита видумка, а не більш јак одна із форм Дарвінової боротьби за істновання. Легко урозуміти, що в боротьбі побідить наїкремши, т. ѹ. володајущий наїбліжшим запасом сил. Певно через це побіждали раз-у-раз ті льуде, котрі окрім своєї особистої сили для праці володали ще ѹ працею інших льудеј, байдуже чи були ті льуде ѹхні невільники, кріпаки або вільні наути. Побідителі мали певну можливість збирати в своїх руках усе нові, усе більш запаси сили; а ті, котрі не витримували тяжкої боротьби, присилувані були чим далі тим більшу частину своєї праці віддавати неоплаченој. Таким робом неоплачена праця є не що інше, як один із послідків боротьби за істновання. Тим часом однаже боротьба цьа серед льудеј швидко принала трохи інший характер, ніж вона має в останній природі. Серед льудеј користніше лишити жит' на світі ті особи, котрі проявились слабими в боротьбі, ніж ѹх зничтожити. Це перший начаток солідарності беручкої верх над особистостю. Для побідителя користніше держать невільників, ніж убивати ворогів узятих в полон; користніше давати шматок грунту кріпакам, ніж допустити, що б вони повмирали з голоду; користніше капіталістові платити робітникам хоч по „*залізному закону*, *) т. ѹ.

*) Так назав *Лассаль* тої господарській закон, по котрому робоча плата не переходить через вартість необхіднічних потреб робітника.

так трохи, що тільки најголовніші потреби їхні були задоволені, ніж конче рішити їх можливості працювати. Таким робом, як використування одного чоловіка другим, так і настаючие помалу огра-ниченья того використування наступають під впливом закона боротьби за існування.

Але досі справді ця боротьба раз-у-раз вела до більшого госпо-дарського відрізнення в долі членів льудської громади, к більшій діференціровці власності у льудеї. Але чи є тепер так продовжується, чи є далі так само продовжатиметься? „Діяльність цього закона, каже Ланг, частиною переміняється, частиною конче одміняєть-ся є витісняється супротивним впливом другого закона природи, закона, котрий дає змогу, на основі прихильного громадського життя, вирости свободі є солідарному поступовому розвитку.“^{*)}

Нам здається, що Ланг певно праві в кінці свого викладу, але ми підемо ще далі в тім напрямку, бо по нашій думці, закон природи, котрий виростає з прихильності одного чоловіка до другого, конче не супротивний закону боротьби за існування в загалі, але тільки закону боротьби між льудьми. Так як при побільшанні числа льудеї дуже натурально здобування харчів і прочих річей потріб-них чоловікові принуджує їого до все гострішої боротьби з приро-дою, то певно дна льудеї стає користішим вести цу боротьбу з товариством, не роздільяучи своїх сил між собою і боротьбою. Таким робом чуттєва прихильності виробляється на вишчім ступині чо-ловічого розвитку, як така власність, котра поселяє боротьбі чо-ловіка з природою, а конче не як послідок осібного, супротивного боротьбі, закона природи.

Звичайно напроти такої думки говорять, що закон скорішчого побільшання льудства, напроти звеличення річей задоволеніших потреб, т. є. так званий закон *Мальтуса*, принуджує є раз-у-раз си-луватиме льудеї до боротьби між собою. Тим часом закон це є ще далеко не доказаний на ділі. Багацько де в яких випадках здобут-ність праці росте швидче від льудства є чимало вчених хильяється до тої думки, що при вишчому розвитку тіла є розуму льудеї, при подошванні їх середнього віку — і родьчість льудеї багато поменшає.

Дивлячись на можливість колишнього привичаєння льудства до зверхніх обставин життя, *Спенсер* приходить ось до яких ви-водів:

„Хоча коли небудь число занадто ранніх смертніх случаїв дуже поменшиє, але ніколи воно не стане таким малим, що б середнє число дітей кожної пари могло рівнятись усього двом. Можливо, що таким середнім буде якесь число між двома є трьома — число, котре однаке не буде раз-у-раз одинакове, але звичайно то трохи побільшає, то знов трохи поменшає, дивлячись по тому, які зміни в природніх

^{*)} Lange, Arbeiterfrage, 3 Aufl., ст. 67.

або громадських обставинах матимуть вплив на звеличання або зменшення спосібності осіб витримувати боротьбу за існування з природою.

Як би там не було, але певно, що в кінці кінців тіснота льудства і лихо, котре за нею ѹде слідом, щезнутъ і настане такиј по-рядок річеј, що від кожної особи не правитиметься нічого іншого jak приємна є природи величезна праці. *)

Ми мусимо признати тим часом, що і слова англійського філософа, і все те, що ми наперед їх вивели, ще допевно не доказують з науковою гострістю, що громадівство є не більше jak необхідній послідок Дарвінової теорії про боротьбу за існування, але знов ми надіємось, що всього сказаного вистачає, що б переконати кожного ічирого читача, що між дарвінізмом і громадським народоправством нема тої корінної супротивності, котра в усіх цих питаннях виводиться Шмітом і Геккелем як најголовніші ѹхні докази.

IV.

Полішання є поступовість. Розвиток і революція.

Далі Шміт докоряє громадівців за те, що вони ніби то змішують розвиток з революцією, та під словом революція розуміють перероб або полішання недобрих боків розвитку. По юго думці цьому нема правди, бо при розвитку або при початку видів тівареј, овсім не буває полішання недобрих боків розвитку, бо думка Дарвіна це не полішання, а тілько підбор природи, бо піхто нарочито не підбирає негарні особи, що б їх тим полішати. Боротьба, котра ѹде поруч із цим підбором, там, де цу боротьбу вже зрозуміли борці, є заразом і боротьба проти неправди, але це тілько винадком, бо в загалі вона не що інше, як вплив одних обставин на другі. **)

Слідујучи далі за розвитком своєї думки, Шміт каже, що послідком боротьби за існування конче не всігда буває гибель або панування, але не рідко борці призываються до обставин, втративши частину свого першого розвитку. Так напр. інший німецький барон можеть зробитись в Америці поварчуком (кухарем). Відцілька слідує, що розвиток, т. є. необхідній послідок боротьби за існування, можеть конче не ѓти поруч з полішанням.

З такою думкою Шміта можна було би є згодитись, але конче тілько в тім случаю, коли б організми, котрі побідили в боротьбі, і ті, котрі тілько ледве тъагнути своє життя з потратою частини свого

*) Спенсер, Біологія, т. II, ст. 392.

**) Шміт, I. c. ст. 21.

першого розвитку, мали б однакову надію швидко множитись. По правді ж у більшій часті случаїв цього не буває. Організми, котрі знаходяться при добрих обставинах, котрі живуть повним життєм своїм, дають дітей кращих, котрі крашче витримують боротьбу, котрі завоюють собі можливість продовжити істновання своє ј своєї породи. Ми можемо подати доказами нашої думки боротьбу диких рослин з культурними на пивах, обробляємих чоловіком, боротьбу нижчих лъудських пород з винчими при обставинах освіченого життєва ј т. д. Таким робом під кінець послідки боротьби великого числа колін повсідза видаються яснішими ј користнішими, піж послідки боротьби усього кількох осіб, а цим послідком боротьби багатьох колін раз-у-раз буває поступовий розвиток. Нам здається нарешті, що навіть і Шміт від цього не одрікається, говорячи, що дарвінізм показує на те, що при раз-у-разні зміні видів між іншим виробляється ј поліпшання в різних напрямках і обяснює це необхідні, хоті і не загальні, поступовий розвиток підбором наї кращих при погибелі або одставанні не стілько вродливих осіб і видів.

Що до обвинувачення громадівців за те, що вони змішують розвиток з революцією, то ми повинні сказати, що освіченіші між громадівцями цього не роблять. Різниця між ними особливо ясна для тих між громадівцями, котрі знаємі з законами життєва ј охоче на їх звертаються. По правді між лъудьми поступовне поліпшання при помочі розвитку ј при помочі революції дуже подібне на те, що Спенсер в своїй біології називає безпосереднім і посередковим урівноваженням.*) Поліпшання при помочі революції, котра робиться швидко, більшою частиною за часи життєва одного коліна лъудеј, необхідно дуже тісне в своїх границях, бо оди ј ті самі особи тілько в невеличкій мірі можуть приспособитись до переміни обставин. Для того, що б якій зверхи вплив, каже Спенсер про безпосереднє урівнуваження, міг бути зустрітим відповідним впливом ізнутра організму, треба що б то вплив не вбивав осіб вида і в загалі не робив їм великого лиха. Напротів цього, вплив розвитку при помочі посередкового урівнуваження, при помочі переробу цілого ряду колін, в напрямку діяльності нових обставин, хоч і наступає далеко не так швидко, јак при революції, за те лише за собою багато корінніші послідки.

V.

Ідеалізм Якобі ј критіка юго Шмітом.

Ми не можемо не зупинитись на цій наїчуднішій між головами Шмітової розмови, хоч по нашій думці, вона не що інше, јак гарній

*) Спенсер, Біологія, т. I, ст. 324—347.

приклад того, що звикли звати боротьбою з вітряками. Леопольд Jakobi в своїй книжці „*Ideja розвитку*“, виданій в році 1874, доказує, що людство розвивається по звісні, наперед узяті думці (а рігі), котра не мінујучи веде його до громадіства. Легко зрозуміти, що при такім становиську автора, Шміту не важко було його розкритікувати, але наїдікавіше тут те, що Шміт сам не додає думці Jakobi великого визначання є розуміє, що Jakobi не грає великої ролі в своїй партії, де його навіть зовуть плутальщиком (*enfant terrible*) тої партії. Після цього ми конче маємо право запитати, на ві-що вченій професор стілько турбується над думкою чоловіка, котрому, по його словам, навіть його ж товариші не додають великого визначання. Шміт каже, що робить це за-дъяла того, що думка Jakobi виставляє громадіство як необхідний послідок розвитку є що така віра громадівців, що вони таки добудуть колись своєї мети, має шкодливий вплив на прости розум робітників.

Не важко зрозуміти, що коли думка Jakobi викладається в такій бездоказаній формі, та ще є з різними метафізичними виразами, то ѹї не можна так зразу припинити на віру є Шміт прави, кажучи, що дарвінізм знає тілько сили є закони, резони є діяльності, але не можеть служити формою дъяла якоюсь наперед узятої думки. Але конче інакше стає питання, коли ми подивимось на дарвінізм і на громадівські думки, не єак на догмати, а єак на те, що вони є справді, т. є на дарвінізм, єак на наукову гіпотезу, котра доволі добре обяснює переміни в часі розвитку організмів, а на громадіство, єак на дуже можливий послідок деяких перемін в особистім характері і в упорядкованні громадського життя льдеї, котрій не містить в собі пічного супротивного дієному розвитку, на тої случаї, коли Дарвін прави в своїх думках. Що ж до цього остатнього питання, то ми вже на юму зупинялися в другій голові нашої відповіді є бачили, що такої супротивності дієсно не має, не тілько в загалі, єак то приймає Шміт, але навіть і частиною, через необхідність наступити впливу нового закона, єак то думає Ланге.

Таким робом Шміт тілько прави, розбираючи Jakobi за те, що тої силує організми з самого початку розвиватись, починаючи з найнижчих ступенів, по якієсь наперед узятої думці колишнього громадівського упорядковання в будущих льдеї, але він не прави в тім, що докорыяє Jakobi за його проповідь необхідного вспіху громадіства, бо певно, що Jakobi, єак переконаний член громадівсько-народоправної партії, і повинен вірити в колишній вигранку своєї думки.

VI.

Дарвінізм і нерівність. Розвиток тіла є здоров'я в робітників. Органи є машини.

Так як по думці Дарвіна розвиток іде через підбор спосібніших осіб, то Шміт і Геккель лічати себе правими, говорьучи, що нерівність повинна бути усьогочасним послідком такого підбору. Заразом вони докорыають громадівців за те, що ці ставлять основним правилом своєї науки рівноспособність всіх лъудеј при початку їх розвитку і по цьому резону правльяать для всіх повищої рівності.

К великому жалю нашому, думка про рівність і досі така не ясна, що поледви теперечка на неї можуть згодитись лъуде, котрі стојать на різних становищах. Тим часом ми спробуємо додати кілько доказів на користь тої думки, що дарвінізм конче не має своїм необхідним послідком розвиток нерівності серед лъудеської громади.

Прирівнюючи особи диких твареј до особ лъудеј, ми замічаємо, що в загалі, jak по своєму виду, так і по образу є обставинам життя у твареј одліки далеко менші, ніж у лъудеј. Між тим поруч ми бачимо в близьких між собою видів твареј дуже гострі одліки. По нашему, причина цьому та, що тварі одного є того же вида рідко знаходяться проміж себе в такій стані раз-у-разињої боротьби, jak звичайно буває з лъудьми при теперішній упорядкованні є как теж бувало є при старих. Таким робом тварі jakого там вида переміняються є поступовне розвиваються в тім напрямку, що виживають најспосібніші до витримування боротьби проти природи. У лъудеј же основи переміни є розвитку складніші, бо для того, що б пережити боротьбу, треба не тілько витримувати ѹї з останнім світом, но в більшій часті случајів теж і з подібними собі, т. ѹ. з лъудьми. Таким робом почався розвиток різних станів і каст. Обставини цієї боротьби між лъудьми дуже різні, jak до місця, часу, стосунків і т. д., через що є побігдають в різних випадках особи, котрі мають дуже різні спосібності. Це є головніша основа більшої нерівності між лъудьми, ніж наявіть між најближчими до лъудеј тварями. Але по думці громадівців, ці особисті обставини не вічні. Лъудеська громада, слідујучи гостро закону Дарвіна, може тим часом покинути боротись проміж себе через те, що чуттъ прихильності, солідарність побідить, видастъса користішої від вічної міжсобоюї боротьби осіб лъудських. Не важко наперед угадати послідки такої зміни. Лъуде вже не гинутимуть, що виживатимуть під впливом осібності, потрібних для боротьби між собою, а тілько під впливом власності, котрі будуть злекшувати їх боротьбу з окружньою природою. Таким робом одна з основ більшого роздрібльання (діференціації) чоловічої громади вже не існуватиме є ми маємо право думати, що через те нерівність поменшає, не дивля-

чись на те, що льдство в загалі лишатиметься під впливом Дарвінового закона боротьби за істновання.

Другою основою поменшання нерівності безперечно послужить прирівнання обставин боротьби різних осіб із природою. Певно, що ми тутки не говоримо про загальну ї конечну (цілковиту) рівність; навіть теперішні громадівці ј не правлять, поки що, іншого ніж рівність урядкових (політичних) і громадських прав, скасування станів і признання рівності за кожною користною для громади працею.*^{*)} Коли такій порядок справді настане, то безперемінно виживатиме в боротьбі далеко більше число осіб, ніж теперечка, котрі всі матимуть најменший потрібний розвиток, між тим як число льдеї, котрі можуть доходити најбільшого можливого розвитку раз-у-раз може вільно рости в гору. Таким робом, як що нам не заборонено трохи подивитись уперед, то боротьба за істновання з природою, при солідарності льдеї між собою, новинна мати ось які послідки: не давати вирождатись одрубленим особам або колінам; повищати по міру середній рівень більшої частини льдеї; не перешкоджати однаке ї скорішому розвитку особливо зродливих осіб або колін. Таким робом вплив Дарвінового закону в громаді, збудованій на основах солідарності, хоч і буде пос忠ьати розвитку нерівності між льдьми, то все ж не в такім напрямку як тепер, коли частина льдства присуджена вирождатись і гинути, але напроти того буде видвигати все вперед најрозвитіших, особливо в таких відділах життя, котрі не магтимуть визвати завідьучості навіть і в самих країніх народоправцях, напр. в відділах наук, уміlostej, морального поліпшання ј т. і.

Конче інший вплив має закон боротьби за істновання в такій громаді, де ще тягнеться боротьба між льдьми, напр. в перших формах господарського впорядковання і при теперішнім капіталістичнім способі добування. Резони цьому зрозуміти не тяжко. Капітал, при своїй іненаситмі заздрісті, раз-у-раз захвачує в свою користь працу жінок і дітей, вимучує їх роботою поверх їхньої сили ї таким робом пос忠ьє гибелі ї вироду цлих колін льдеї. З најбільшою силою це діється в тих здобуваннях, де для капіталіста не має великої потрати мати слабих або некрепких робітників, де потрібується тільки довгочасна праця, а не сила або смілості. Таке напр. баволіяне здобування, ј через те не дивно, що воно повсігда мало најгубельнішій вплив на розвиток тіла ј на здоров'я робітників. Так напр. по свідку хвабричного інспектора Роберта Бакера, бувшого перше від 1828 до 1832 року ј лікарем в Лідсі, по-каличення тіла робітників, під впливом праці на баволіяних хвабриках, проявлялось між іншим в покрівлінні колін в середину, в покрівлінні спинного стовба ј у розвитку так званої „плоскої

*^{*)} Engels, Dühring's Umwaelzung der Wissenschaft, ст. 81—84.

ноги^{*}. Перша форма покривленьїа, т. ѹ. колін у середину, стала навіть знаємою під ім'ям „хвабричної ноги“. Більша частина робітників були страшенно худі є блідні, не мали жадної живості руху є лице їх носило на собі јакиєв безнадійн вираз. Кістки плечеї і шиїа гострими углами видавалися наповерх, а шиїа не мала сили піддержувати голову, котра власною своєю вагою тяжко хилилася на груди ^{**}).

Коли вже такі послідки так званої вільної праці, то нема чому дивуватись, що в невільничих Штатах Америки „шивидкій обмін“ житъта негрів був навіть заведеним за правило доброго господарства, як користнішчий, ніж тихій обмін. Воно є справді. Планктатору, котрий можеть тримати напр. усього тисячу негрів, користнішче мати їх усіх молодими є крепкими, ніж допускати частину між ними доживати до старості.

Ми обідемось цими прикладами, з котрих јасно видко, до юкого роба нерівності веде закон Дарвіна тепер, поки солідарність іще не побідила. Але цього мало. Пособляючи вирожденіну одної частини льудства, міжсобоюна боротьба осім не видвигає на стілько вперед спосібнішчих, як би їх видвигала сама боротьба з природою при солідарності усіх льудеї між собою. Ми бачимо, каже Lange, що всі початки зросту нових пород льудеї в громаді рано, чи пізіїшче, але гинуть без слави. Усі великі панські роди хоч раптово знічтожаються юким лихом, хоч помалу роспуштаються в гурті народу, хоч на решті історія переїде јім голови є покине за собою народи поділені на стани. Так само є грошовите панство (буржуазія) звичайно тілько є має, що заздріє до наживи; воно приймає на себе тілько скорлупу освіти, легко переходить у карікатуру, гордує усім гарним і благородним, не воспитує в своїм молодшім коліні сміливості є спосібністі витримувати всі зміни ю лиха, які дола юму положить і через те, ю дивлячись на всьою свою силу, на все своє багатство, грошовите панство зостається величезною статуєю на глиньніах ногах. Таким робом хоча супротивність між капіталом і працею, здавалось би, є моглаоздати аристократіју гіршу є страшнішчу ніж усі, що досі були, тим часом ми конче маємо право надіятись, що льудство ніколи не роспадеться до решту на юнічу є нижчу породу ^{***}).

Таким робом між конечним впливом Дарвінового закону в теперішні часи є при пануванні солідарності ми бачимо ось юкі одліки. Нерівність заводитьсья тепер між льудьми за тим, що велике число між ними гине, або вирождається від боротьби між собою. Заразом із тим ця боротьба не дає великому числу осіб чи колін стати на вищі становисько в таких боках житъта, котрі не приносять безпосередно користі для боротьби між собою, як напр. вишні порядки розвитку розуму, моралі, уміlostej і т. і. Напротів того тоді, коли

^{*}) Lange, I. c., ст. 75.

^{**}) Lange, I. c., ст. 56—58.

вже не буде боротьби між собою, нерівність буде ѹти не на низ, бо најменши природньє потрібній розвиток буде всіакому забезпеченні, але в гору, в тих поръядках, котрі тепер доступні тілько малому числу особливо вродливих. В конечнім виводі ми, значить, признаємо, що Шміт правиј, коли він говорить, що дарвінізм є наукова основа нерівності, але конче він ісправиј думајучи, що напръямок, в котрім буде розвиватись ця нерівність в громаді, основаній на чутті прихильності, зостанеться таким самим, якій він є тепер у громаді міжсобійної боротьби.

VII.

Закон Дарвіна приложениј до громадського життя. Коопераціја в боротьбі з природоју.

Відповідајучи одни по одному критії Шміта, ми де в юких місцях уже казали, јаким по нашій думці можеть бути вилів Дарвінового закону на лъудську громаду, збудовану на основах солідарності. Нам здається користним при кінці звести до купи все, що ми викладали по цьому питаньшту.

Розирајучи товариства твареј, ми бачили, що највишчого розвитку, најбільшого успіху в боротьбі добувајуть ті між ними, у котрих господарська боротьба серед громад зменшилась ѹак тілько можна, котрі живуть друг з другом на основах најбільшої прихильності.

Одним із најголовнішчих способів для успіху в боротьбі з природоју в громадських твареј служить поділ праці. Поділ цеј у твареј буває упорядкованиј двома різними способами. На нижчих ступиньах розвитку громадекості праця ділиться головнішчим робом по різним особам, часом дуже різного вида, напр. у поліпів, медуз і т. і. *) . На вищчих ступиньах різні відправи (функції) часто діјутьсья вже одними ѡ тими же особами, тілько при помочі різних органів, напр. у бджол, комашні. Тамечка особи різної праці вже не стілько одрізьяється між собою по виду, ѹак у нижчих твареј. Ми бачили те ж, що в највишчі організованих комашок поділ праці по особам стає меншим, а тілько складність (комплікованість) органів кожної особи стає більшою. На решті в вищчих твареј і в лъудеј не має інших одлік окрім полових.

Нам не важко буде прирівнати розвиток праці в лъудеј до ѹї розвитку в твареј. Особисті тварі, котрі мајуть більш або менш просту організаціју, можна прирівнати до чоловіка на тім ступні ѹого розвитку, де він працьує кожен осібно при помочі простих, або не дуже складних струментів.

*) *O сіфоноборах* див. у Геккеља: gesammelte populaere Vortraege, I, ст. 140.

Товариство твареј з певним поділом праці по особам, напр. колонія сіфонофор підходить близько до мануфактури (рукодільництва), де кожній робітник працьоує тілько над одною дуже простою роботою, послідком чого ї буває дуже однобічній, вузькій ѹого розвиток.

На кінець, громада твареј, котрі володаюти різними ї дуже складними органами, але в котрих гострий поділ праці по особам уже слабне, напр. наївиші комашки, можуть бути прирівняні з теперішньою формою здобуваньна в льудеї, коли велике машинне здобуваньна по троху витісняє мануфактуру. Маркс не дурно показав на подібність між розвитком складних органів у твареї з механічним розвитком здобуваньна ї будованьна машин у чоловіка. Одно ї друге, у твареї і в чоловіка дає товариству можливість вибавитись з під шкодливого дла розвитку робітників занадто дрібного поділу праці по особам і напротів того встановити дуже користну в цім напрямку різновідомість праці дла кожної особи.

Але тутки починається корінна одішка між вищими товариствами твареї і теперішньою чоловічою громадою. Најскладніші органи кожної комашки — це певніща власність її і ніхто ні віднімати і використувати їх працьоу не можеть, хіба тілько в дуже не частих і до певна ще не доказаних випадках невільництва у комашні; через те за володаньна цими органами, цими струментами здобуваньна маєже ї не буває боротьби між комашками. Інша річ у льудеї. Тут машини ї інші струменти здобуваньна захоплюютьсь крепшими в свої руки ї направляютьсь ними на дві різни мети. Перша, це здобуваньна, т. є. боротьба з природою — правдиво мета кожної праці. Але є ї друга мета у захопивших: що б удержати невеликому числу своє вільне ї користне становисько, дла боротьби не з природою вже, а з льудьми, дла мети, котра має послідком не розвиток або поліпшаньна, але погибел і вирожденьна цілих громад робітників, котрі зостались непотрібними ї без праці через те, що особисто користується машинами ї іншими струментами здобуваньна невеличке число захопивших їх вродливів.

Як послідок такої ролі машин і струментів встає ось яке питаньна: хоч машини, знаходьучись в руках у невеличкого числа льудеї, будуть, јак і досі, посміляти гибелі ї вирожденьну більшої частини льудства, котре в такім случаї нарешті впаде по розвитку тіла, розуму ї чуттъя так низько, що не в силі буде продовжати з успіхом боротьбу з природою; хоч знов машини зробляютьсь, як складні органи у твареї, власностъя кожного чоловіка, котру ніхто в юго одірати не могтиме ї ніхто не могтиме направити її працьоу в некористнім або шкодливім дла загального льудства напрямку. В цім случаї всі машини ї струменти здобуваньна працьоуватимуть тілько за тим, що б користно дла всього льудства, усієї велікої чоловічої громади, вести віковичну боротьбу з природою.

Відціль ми вже бачимо, до якої форми громадського життъя по-

вишиї привести льудство закони Дарвіна, т. є. боротьба за існування ї підбор спосібніших, якщо тільки чоловіча громада не згине в боротьбі, але хоч по троху, хоч повертаючи іноді ї назад, в загалі однічче буде все посуватись уперед по тяжкому шляху всіх, добутих в боротьбі з природою.

Цьо форму громадського життя, котра буде колишнім виразом впливу Дарвінових законів, ми можемо коротенько виложити ось якими словами: В загалі раз-у-раз ростиме чуттєва прихильності між льудьми: зложені до купи сили льudej і приложені до машин, котрі дозволяють великий поділ праці заразом з можливостю кожній особі працювати над різними роботами, будуть напрямовані на саму боротьбу з природою. Праця вкупні і більша або менша рівноспособність усіх льудеj до громадсько-необхідної праці, неминуче поведуть за собою необхідну для задовільнення всіх потріб різномірність в користуванні здобутком. І та першість, котра нарешті ще проявлятиметься при розвитку льудства, виказуватиметься тільки в вищім розвитку над загальною мірою більшого числа льудеj, ніж тепер, і поменшанням числа осіб вироджаючихся, гинучих або в загалі падаючих нижче середньої міри здоров'я, розвитку і долі.

С. Подолінський

ВИХОРА

(ПОВІСТЬ)

I.

Куди це збирається дівка в суботу над-вечір? І сорочка на цій чесанні, *) з вишиваними рукавами, і як-најкраща запаска, і фартушок крамський, червоний, і черкасовий друшльак, **) і коралі великі на шиї, і гребінці в голові, і довга, широка з-на долонь, червона бинда в кісках!.... Як ж то єї?! То зирне в дзеркало, стане, задумається; то знов змечеся, як не свої, скопитьсь на постіль, ніби шукає чогось — на гръздах, у веретах, за образами; то знов скочить на землю, перевертяє в скрині, у столицях, в полицях.... знов стане напротів дзеркала, поведе рукою по чолу і поблідне, поблідне....

Та є тяжко ж бо єї, тяжко на серці! Здібала єї отеперечки Янцева Гафія.

*) З ділкаташного простого полотна.

**) Корсетка з матерії такої.

— Добре, каже, що м тъа здібала!... Я мала, лъубко, повернати до тебе, але міні би, Йустинко, бічи деревце ръядити — без мене би там не обішлось! — бо је: ти підеш на заводини?

— До кого?

— А, до Грицька Бовичевого!

— Або Анна віддаєсѧ?

— А-якже, лъубко, віддаєсѧ!

— Адіт, яка ми чемна: тай не просила!... Ба за кого?

— Таже за Продана, за Маскалівського.... за того пишного.... та ѹего знајут всі дівки! Петьємо,^{*)} то міні ніби ј своєjakесь, а ја ј не знају jak уни пишутсья?.... Та ј хто то в нас знає? У нас усі инакше пишутсья! От ми, напріклад, пишемосьа, у попів там та в канцелярії, Віntonьаки, а у лъудеј ми — Крохмальуки!.... Крохмальуки, тай Крохмальуки!... И то щче, лъубко, щастье, що ј так стадосѧ!... Телени міні оцеї недлі жінки, що піп голосив трету вже заповідь ѹакомуясь Проданови з Маскалівки — игіj па тъа, петьємо, тай забулам, jak заоралам! — а ја ані в тој бік! Або ж то один на Маскалівці Продан?... Тај сама ја таки, лъубко, грішина, винна трохи, бо літі ми, жіночки, геј тој рій на сонце, повисинаємо перед казаньем із церкви на цвінтгар, позасідаємо на муравках, тай росказуємо своє за цілій тиждень, або ј за більше, доки там піп теленит своє... Веселішче ѹакось!... А піп, — не бієсьа, штудерниј! — озми тай кажи заповіди зараз по казаньу... Тај то мене, лъубко, відај таки ѡог по-карав, що м утратила заповіди, ха, ха, ха!... Це ја сміјусѧ, а міні цілком не до сміхів, бо хто би то збаг? Продана ја щче ј не виділа; віп, кажут, недавнісъко з воська вівшов... Тај хто то вігадав женитиства так на-галај, на-балај, — боже мја прости?! И на весільє не просили! А-якже, лъубко, не просили, никого в цім куті не просили! Такого ніхто не видів і не чув!.... У місті всіду просили, а тут не просили!... А Анна, бо је: „Не моја, каже, вольза!“ А просила, лъубко, мнов, під милі боги просила тебе, Йустинко: а-якже! „Шчире јеї, каже, прошу, нај не башує из мене: нај приде та погульяє на моїм весільу!...“ Це вже ја кажу, що jak би так не свашка, не Јанцева Гафія, то ј не знав би, відај, ніхто в цім „Маскуревім Потоці“, що там, мај на світі — весілье!“ каже, запишшившиса, контента, видко, Йанцева Гафія і зглипала навкруги... „Еї-та, лъубко, та це вечеріє: біжу ж я! бо міj, иршчениj,^{**)} jak уздрит, тай буде міні куца година, щче ј зіпре, головононько бідна! Бо ја, лъубко, jak учула м учера ввечір у місті, від жінок, так таки чворсла м ^{***)} на-крузі до Грицька Бовичевого, тай заночувала м там коло кухарства, а оте-

^{*)} Пек јему.

^{**) Хрешченіj.}

^{***)} Побігла куди дуже скоро, без чиєго дозволу і відома.

перечки відбігла м до дому убратись, тај боле, што м *ю* не застала!... Приходи ж, Йустинко, приходи!...

І побігла.

Вдарила Гафіїна бесіда на Йустинини думки, як рясниј дошч на бжіл. Далеко ј широко гульали вони, на сонечку, лісами ј польами, збираючи мід, а тепер усі злетіли до вуліза і там, у слоту, тілько товпились на купі та гудлі... Засипана Гафіїними словами, Йустина довгенько простоюла, як укопана, на однім місці, а дале ј собі побігла до великої хати убратись. Довгенько вона ј убиралась, бо зворушені в голові думки тілько тіснили ј душили ѹї, а не дали нічого сінько розібрati: самі јакось руки ходили, сама јакось Йустина убиралась....

Тепер вона вже готовіська: стъагла з жертки новиј, чорниј сардак, угорнулася на-опашки, вхопила в руки жовті, сафіанові чоботи і пустилась с хати.

На хатнім порозі сперла ѹї Федорчучка, котра давно вже стојала в сінех, відхиливши двері, і дивилася на все, геј дурна.

— Куди це ти?!

— Куди міні треба! відворкнула Йустина і стала, як опарена.

Федорчучка ще дужче не зрозумілася, засторопіла: ніколи не відповідала ѹї так Йустина! Часок стојали обі мовчки, потім Федорчучка заплакала:

— Ци ја тобі Йустинонько, дитинонько, не мама, та не мама, що ти міні... що ти мене... на старість... та так изневажила, та зневажила?... Куди?! кажу.

— На весільє, мамо!... До Грицька Бовичевого, на Аппини заводини...

— Або ж Аниа віддаєсь?.... А-дивітжесь: тај не просила!... А ти ж би їшла непрошена, та непрошена?! Ану-ко осъядесь, та осъадесь! раз тобі кажу! Гаїда! кажу, до хати та до хати! Не їхати би ще, відај, своїм возом! Чујеш?!.... Ци ѿ ж тобі, дитинонько, не мама та не мама....

— Што ти, стара, розворкотілася таке? перервав Федорчук, уступивши в сіни з-надвору.... Ти куди, Йустино?

— А, на заводини спрavилася до Аниї Бовичевої, а нас і не просили, та не просили!....

— А-будь ти, стара, хотіла би ще потанцювати, небого, на старість, кости старі протрости? каже Федорчук, жартујучи. Та де нам, старим, небого: ми ј ходити вже дале ледви ходимо! От Йустині — ниакше: вна на то дівка!.... Н-не, петьємо: та ј не просили!.... А, не просили, то не просили: бери їх божа мати! а Йустина все таки іде та погуляє, коли вже зохотилася: давно вже вна у нас гульала — все дома, та дома, коло тої роботи, бо ј за нас би, за старих, робити, небого.... Нај іде: песна — раз красна, як jakіс зав, і ти, стара, не спираj!....

— Та ци ѿ кого, лъубјатка, спирала? та ци ѿ би не радишча?....

та ци вна міні не дитина, та не дитина?... Та ци ја... господи, твоја воля!

— Ну, јди, јди, Іустинко! перебив Федорчук. Лиш не припізньуєсь дуже, аби проспалася, бо завтра би тобі, небого, домарити, обідец зварити... Ми з старов, як бог даст діждати, потишаемо до церкови, гріши... А фаяна завтра днінка буде: хто знає, ци вже другої такої діждемо, небого? Мине літо, настигне слотава осінь, ба ѹ зима: сидіт, старі, дома! А весни другої, бог знає, ци вже ѹ дочекаємо: тај таке - наше, небого!... Идиж, иди, Іустинко, та не барись...

За тој час Іустинна стојала задумана, потім раптом спам'яталася:

— А не банујте на мене, татку! тај ви, мамко, не пам'ятајте міні моого слова, бо ѹа не винна, само якось віхопилося.... Може ѹа вам де чим коли ѹ дігнала, то вібачајте і не загадуйте лихим словом, тај бувайте здорови! закінчила вона і побігла.

Сонце саме-що спустилось за Манастирській верх і ніби запалило ліс, так сијав увесь. Іустинна відбігла від хати і коло загороди стала: корова, побачивши єї, нашчурила вуха, поклала пісок верх вориня *) і дивилася на Іустинну.

— Бувај здорови, Павунко!... тебе ѹа вікохала з маленького тельятка, обходила: не бануј за мнов, лъубко! сказала Іустинна, погладила корову по піску, поцільувала понижче ріг, обіздрилася ішче раз на хати і полемчіла в долину.

Вона ѹа стъамилася, як збігла до Іванової хати. На загороді Іваниха доїла корову, а діти поспиралися з цего боку, то руками, то бородами на ворине, та дивились ѹ сміялись, як брикало тельятко та як трудно було відорвати ѹого від діжків, відлучити від корови.

— Добрий вечір!

— Добре здоров'є!... А-будь на заводини, Іустинно? спітала Іваниха.

— Та-же на заводини!... А ви відки знаєте?

— Гафія Іанцєва казала.... Ale ж бо бадьу полетіла раз, як на глум, що ѹа запитатимсѧ забула, за кого ѹде Анна?...

— За Гафіїного својака... за Маскалівського Продана...

— Ей, деј го кату! Або ж вішов з воська?... Н-не! Анна нам своє, що ѹа близке, та ѹа не просила...

— Ех, то ішче раз погульяємо! перебила Іустинна, і обернулася до старшої дівчини: Анничко, лъубко, нарви-ко міні квіточок, нај би ѹа затикалася... бо міні якось зільє не ведесь... навіть півонія не приймаєсь: не вміju ѹа коло того ходити... А в тебе, лъубко, всѧкого зілья, як у рају...

Анна пішла вже в гръядки рвати зілья, Іустинна ѹа собі поступила-са за неју, нагнулася до гръядок і також ніби рвала.

*) Полупане не-велико дерево, котрим загороджујуть що.

— Ба ци тъamuјеш ти, Аничко, як-јес учила м'я співанок усьа-
ких, аби при-по-до-батися шарубкам, аби лъубили?... Нагадај-ко міні,
лъубко, тепер хоті одної — я все десь позабувала (Јустина повела
рукою по чолу) — нагадај, Аничко, такої, що ніби міні ані до зіль,
ані до співанок, ані до шарубків... що мене ніхто не лъубит... що
міні најкращче.... Аничко-лъубко, а ти би не пожалувала длья мене
своїх квіточок, убрата мене до гробу, як би ю вмерла?...

— Та, про мене, беріт хоті усі, але лиш на весіль! відповіла
Анна і обі підвелись.

— Затикај-же мене, лъубко-Аничко!... Видиш, як ю парьадила-
сья... по святочному, бо знаєш: ю завтра стану до сльубу!... Не
жалуй длья мене, Аничко солодка, та вбери мене пишиенько.... лих
не до сльубу, Аничко, ої, не до сльубу, лъубко, ні!... Оттак.. оттак:
не біjsя, Аничко кохана, ю тебе не забуду!“ сказала заплакана
Јустина, поцільувалася з Аниою і підійшла знов ид загороді.

— А ви ж мене, каже, не виръядите, Іванишко?.. бо ю вже не
вернуєса: ю на смерть иду!...

— Преч би съя казало, не протів темної ночі! Це ти говориш,
геj опеліон, Јустино! сказала Іваниха, перелізаючи з загороді з дій-
ницеju молока.

— Бо ј є, ю плету, як с просонку! похопила Јустина, і піби
весело всміхнуласья. „А від вас, Іванишко, ніхто не піде!“

— Та де міні до заводинів? То свашкам — маj, маj! А з мене
яка свашка? Я рада, що пропочину трохи — така м'ячогось трудна
від тої роботи....

— А-пustіт-ко мене, мамо, з Јустинов на заводини! Наїбих хоті
виділа, котрі там у світівках і ѹакі мут мати фусточки? Я вже ј
просила, таj...“ не докінчila менча дівчина, Катерина, і зітхнула.

— Ої, небого, дав би тебе тато заводини, јакбис пішла без єго
дозволу!

— То міні добре, що ј не кортит на весіль, таj не треба никого
дозвольатися! сказала Анна.

— Ну, то бувајте ж здорови, таj не банујте на мене! сказала
Јустина і бігцем побігла.

— Гульяj, здорови! сказала, ѹїj на-зdogiи, Іваниха.

II.

„Еj, то-то здоровица та Јустина Федорчукова! Нема ѹїj пари на
ціле Манастирське, — ні, що казати: і на Маскальці, і в місті ю не
тъamuју такої дівки!.... Вигуділа, *) як дуб; така вам замашна, **)

*) Швидко виросла.

**) Здорова.

шо годі!.... Де протів неї хоті би котрий Манастирецький парубок! Як приде де на толоці носити копиці сіна, то парубки аж повірівають, а вона собі бауду же — геј стебло jakесь несе: така десь там сила несилення!.... А поможет, кождому сусіді поможет, нема шо казати: така вже з неї вигода, шо дај лиши ѹї, боже, здоров'я, та долю добру!... Тај палка ж вам до роботи, палка: jak вогонь!... Ніхто з неї не достоїт!....

„Що та jakось за сміху було у нас на толоці! Парубки аж язики повивальували, jak пси, так изробились коло пологу, а та бери та ѹ загадай з ними боротися. Парубки, видкось, відмовитися не могли — бо шо ж би то за парубок, шо дівки боїться?! — а та, с котрим лиши исчепитися, — все до-землі, та до-землі: усіх порошичала, шо до одного!....

— Ото ми, каже, теперішні парубки! Тај женилоби то съя! Таже стом бих съя вам не дала, не так одному!

— То не всім, Іустину, не всім! похопив, на своє лихо, Зошчаків Никола.

— Що?! А-будь тобі? каже Іустина, і лиши зиехоть замахнулася рукою, а Никола поточивися, jak підліт. „Та міні, каже, таких jak ти, небоженьку, нема ѹ на один попах!....

— То ще не знати, jak би віпало! боронитьися Никола.

— Що, не знати?! Що ми за парубок!... Ба хто ж то в Сегельбі дзеленькотів зубами, га?...

— Хто? Коли? питав Никола і запалівсь.

— Ади: ще ѹ чинитьися, шо не знає!... Лиши послухајте! каже Іустина до голоки. Поїхали ми ген там jakось зимі у ліс самотужками по дрива. Набрала ѹ на свої: піду, міркују, подивитися, шо діє мій товариш славни? Підхожу: а мій Николка кинув сокирку, та вимахує руками, скаче козачка та дзеленькотить зубами: запарі му заїшли, бідненському, — а дрова ѹ не нарубані!... Що, може не-правда?.... Ой, не втиш, небоженьку, ні!.... Де тобі до мене! Я з роду ѹ рукавиць не носяла, бо м не змезльчака! посміялась Іустина і поківала пальцем.

— Хе, хе, хе, хе! зареготала толока.

— За нас того не було, аби дівки верховодили парубками! кажуть чоловіки.

— Хіба! Та же то не дурені вігадав, шо по нас наступі ще такі льуде, шо по дванадцять мут у печі молотити! каже Никола-їшин Іван.

— Отже ѹде до того! похопили чоловіки.

Не зльубили парубки Іустину за єї силу та за острій јазичок, і перестали ѹ сватати.

— Та, брате, никому не підастися! каже, бувало, не один.

— І не віддастися! доложить други.

— Гај, гај, лиш не журітьсья! поміркувала собі Іваниха і, скінчivши ширкентати мандибурку, пішла тошити в печі, бо дівчата вже понаносили були до сінеї води і тепер саме-що унесли в хату ломаджа, *) з криком та реготами...

III.

— Чули?! крикнув Крохмальуків Янцьо, убігаючи до хати.

— Хіба таке! Чули, чули! відповіли вечірниці.. Ми вже ј говорили тут за це!..

Янцьо стоїв лъютij насеред хати, узъавшиесь руками по під боки і розчесіривши ноги і, витрішчивши очі, пакав на всю хату губами, хоть лъулька давно вже була загасла в роті. Їого пелехета, страшна постать відбилася від печі і ходила по білій як сніг стіні коло передніх вікон.

— Тај це, хло — каже він далі, вихопивши з зубів лъульку — ја лиш віхопивсья зза варстата до Николаїшиного Івана підголитисья... посидів там, оттак, може, з-доброй пів-годинки....

На дворі пустивсья до когось пес і до хати вскочив, лускаючи дверьми, Николаїшин Іван. Пес ухопивсья за ним до сінеї і кусав із злости хатні двері.

— А, марш ти, не підеш, котъуго собача! сказала Іваниха, відхильяючи двері і відгоняючи пса.

— Це, брате, у вас беспечно від злодіїв.... Добрий вечір! сказав у тої самій час Николаїшин Іван.

— Добре здоров'є!

— От видите, що не брешу, — сказав далі Крохмальуків Янцьо,— нај гезде сам, прищениj, скаже!... Посидів у него оттак, може з доброї пів-годинки, — коли приходжу до дому, а Йосип — чельядник каже, що була, каже, Гаїj; банувала, каже, що мене не застала, ухопила лудин'є i чворсла на заводини!.... I то, песья кров, собача їакася: ще єї не навчило?! Шче не знає моїх рук?!.... Шкісті єї, що так віштудерувала, що мене дома не було — а це, не инакше, jak в корчи десь коло хати чекала! — дав би ja ѹї bув заводини: на капусту!... на мак дробен!... на прах!... на міці бих був голову вкрутив, jak тіj курці!.... Ale, почкаj, почкаj — впадеш ти міні в мої руки: так бих ще, даj, боже.... ну!...

— Ба не побираj-ко так маj остро, куме, не побираj! — сказав тихим, приємним голосом Федорчук, — а лішше сідаj онde на лавицьу, та повечірничимо!....

— Шчо?... A що ж би то ja ѹї за чоловік?! Шти так, без моого дозволу, таj ще не прошеному?! I заночувати, і не дати міні сеji

*) Дрібні дрови.

ночи ј ока зажмурити?! Ци вже мії, міркују, покинула жінка? ци,— господи борони та заступи від такого! — уточилася або стратилася: ніт-ністи-шо перегадав та передумав! А то ж так починю бути, га?.... От, jak мії, озде, иршчені, видите, так зараз біжу туди і.... мете лиши видіти!.... мете лиши чути!....

— Та жди бо, жди, осьядсь са трохи! каже Федорчук.... Не лиш тебе одного не просили! І ми шче є из світі, богу дъакувати!... і нас і-одного не просили,—а шче яjakось не скинули лоша, богу дъакувати! Обіїдемось, голубчику, без ѹих весілья, — лиши сідај.... А твоја, иршчена, пішла, бо жінка, тај свашка — ѹій інакше, ѹій можна піти ј непрошені!

— Taj ja bi tak казала, куме! потакнула Іваниха.

— Шчо?... А ми ж хто, аби нас не мали просити?! Хто ми, га?...

— Лиши сідах, куме, лъудеј, коли ти кажут! — каже Николаїшин Іван, відоїмаючи Йашцеви з рук капельух. „Грамотика,*“ ади, онде товчеся дъла тебе, замість весільних лакоцінків!“ додав він, жартујучи.

— Ха, ха, ха! Це бо ј є! засміялись вечірници.

— Але, не бійтесь, знају ja, знају, відки це ѹде! Лиши набилив Іусун, што Продан: ого, вже ja дома! вже мії другиј раз не кажи!... Попамјатали мај мене, біленькою Йашчика, Маскалівці, jak шче я мај парубком був, ој, то-то мії раз попамјатали! А тепер Продан, шибеник, навмисне заказав у цім куті просити;—це ѹого робота, не бійтесь, бо ј тепер би ja шче спробувавсь з ними, з усіма!...

— Шчо?! Куме! ти би паскудивсь з онтими хлистиками, не до вао мовјачи, теперішними парубками?! Лиши сідај, кажу! Обіїдемо ми са без ѹих весілья! — каже господарь, Ігнатів Іван, уставши з стільца від варстата і приступаючи д Йашцеви. „Куме! Лиши... сідај, кажу! Ja не жертују, ото фаїна робота,—горівки шче десь там наїдеся по порції; молоко, кулешу зараз жінка зварит та мандибурану јушку—тај готово весільє! Шчо ти шче треба?... Хиба шче грамотики, на закусаніє? бо є ј грамотика!“ додав він жартом.

Крохмальуків Йанцю приступивсь до печі, нахиливсь д ватрі і лускав лъулькоју по вуглью, аж іскри сипали на всі боки, і Катеринка вхопила ноги с припічка і спустила на земльу. Набраши в лъульку вогньу, Йанцю сів на лаву, по середині, і все втихомирілося, тілько де—де дівчата шепталі шчось в вухо Іванисі, которая виходала коло печі і своєю тінью закривала то съам, то там, то цего, то того з вечірничних.

Ватра палала, блискала на всу хату і освічувала то Федорчука, што сидів коло самої печі, в куті, коло дверей, то надутого Йанцю, то Івана Николаїшиного і шче jakихось газдів і сумних парубків, што засіли передну лаву, від поліць аж до варстата, то знов Ігнатового Івана, то Аниу, што сиділа на задній лаві, межи варстатами, коло

* Товчениј часник.

вікна, то два ткацькі варстини з усім їх приборами, то знов часом відбивалася від Іванихи або вихопільзувалася почерез голову Катеринці і займала постіль і грядди....

— А нема, хло, тепер парубків, як то мај було за нас! обізвався Ігнатів Іван. Гет то десь позводилося ні-на-што: і до роботи не путерне, не так мај до бійки та баталії!... Ци то вже таки час настав? ци би то бідність? ци робити би більше? ци восько тою не панит?... Бо, тепер што?!.... Бувало, в воську не тілько би мај служити, як тепер, а все таки виходило то, як дубje, — хіба де кого вбило, або скалічило, в ногу, га, тих, уже, видкося, што пешчастье! — а тепер што?! Три роки вібуде і відде, не до вас мовіччи, як оселедець вимочениj.... Давно, бувало, з воська шче ј какіс креїцарик собі принесеш, заробиш у газдів там, на Вендрах, або же, — а тепер восько в касарнях до гори ноги задре, не робит, а тато та мама гет, сироти, віщається з грошеj, і в довги ште залишут, а посилают синові! А син там: ба на јду — бо давно в воську ј на јду було лішче, віхтувались у газдів таки! — ба на почесне старшим, аби мај не били так та не неволили, ба таки, не до вас мовіччи, из пусте, вібачте: чому то не знає путері, теперішнє парубоцтво!... Таj из вело то съя, як кажу, ні-на-што, што ј світ му дале не милиj, сироті!... От, гезде, дивітсья, иришенні, такі в Манастирськім: хто тут парубок?!... Або ј на Маскалівці? А, бувало, то як дубje — один в одного!... Десь-не-десь, правда, трафітсья, із старших мај, от як, наприклад Продан.... Це ште мај парубок був....

— Што?! крикнув Крохмальуків Янцьо, зметався на лаві і знов утих.

— Таj білок уже таких нема межи парубками!... Бувало, на весільу, по цілих тижнях то за чупри водитея, — а тепер што? Три дни — таj по весільу!... А дале ј того не буде!

— А дале вже ј просити льудеj перестанут! не відержал Крохмальуків Янцьо....

— Ба, коли вішли заповіди, што ми ј не чули? каже Іваниха. Правда, ми, грішні, відци мало коли ј до церкови ходимо....

— Ба ја був! каже Федорчук, — але ми, як, иришенні, знаєте, з Яремицім Федором, з Кирилом Семенцевим, та з старшими мај газдами, всі в ганку стоїмо, бо часом можна ј сісти на ослі, а я ште, грішніj, і не дочував добре, а моja стара ште ј поготі, таj утратили м заповіди... Але бери їх божа мати, я ј не згорів, коли вже не просили!....

— То твіj, стара, таки славетніj рід, што ј на весілье тъя не просили! сколобить Іваниху чоловік, — певне бојася,abismo jіm колачі всі не поїли!?

— Таке, видкося, што своє!... відповіла засмучена Іваниха. Але, нај-ко, лиш кобих де здібала Анну: вже ja јеї винітају, што би то такого мало значити!?

— Ігій, п'ємо! Ану-ко підім такі, та подивимось: чеј не вітрутъя?! обізвався Зошчаків Никола.

— Тобі, хло, инакше! ти на то парубок! каже Игнатів Иван, обертајучися д середному вікнови, — а нам.... ану, нај ми там зараз не знати-що, ци бих пішов!....

— Ба ј ю би казав што: ходім! підбиває Николаїшин Иван.

Крохмальуків Яницьо знов рухнувсь сердито.

— Просіт-ко, ма, тата, нај би такі пустили мене! шепнула Иванісі Катеринка.

— Ану-ко, осъадсьа, киагине! Кудис съа наражила?! обізвався Игнатів Иван, зачуши. Обідесьа там і без тебе!

— А ю съа з вами зачіпаю, ци што?! відворкнула гнівио Катеринка і втекла від печі на постіль, тај заплакала.

— Лиши, шіль, катуша! крикнув Игнатів Иван, — не видиш, што старші мај у хаті?! Коли вже ю вас павчу, што ѹак старші гороръя, то апі *мурмур* міні?! Ша! кажу....

— Ба, дајте јій покіj. Иване: прото дитина! оступнивсьа Федорчук.

— Лиши того ви вже міні не кажіт, вујку! каже Иван.

— Говори ти своє! каже Иваніха,—та ѹе ј саміj міні банио, не так дитин....

Катеринка ще дужче склипала і сковала голову в подушки, аби не чути було.

— Ба, не плач, не плач, Катеринко! каже тихонько ј ласково Федорчук. Вже jak буде віддаватися Юстина, то ми вас обох, з Аничков, у світівки озмемо... А такі вже вам фані покупимо футочки, што годі... Меш видіти, лиши не плач!...

Катеринка стала потихоньки підводитися:

— Оj бо ј ѹе? шепнула вона ј осміхнулася.

Федорчук задививсьа був у піч і ширтав погрібачем ватру. При слові *Юстина* він піби здригнувсьа. Їого смугле, худошчаве лице раптом засмутилосьа, чоло зморгнулосьа, густі ј довгі чорні брови на-висли хмароju над очима. І задумавсьа-загадавсьа він над донькою і всі замовкли...

На дворі згавкав пес.

— Мари! війди-ко па двір та подивиєса! Ци міні причуваєсьа, ци такі кричит шось?.... Лиши борш-мај.... аби вам не казати другіj раз!.... каже Иван утворяючи, Аниi почерез голову, задне вікно. Вечірнинчі i собі втворили передні вікна і задивилисьа на двіr....

Иваніха сунула швидко горшок јакиjs у піч, і виїшла. За неју висунулисьа ј дівчата, лишивши двері па-ростівр.

Ніч була міс'ячна, јасна-ясна, што хоть мак збираj. Дівчата підбігли в горбок передом, Иваніха підійшла д перелазови на вулицьу.

— То ви, вујно? запиталz вона.

— Та же ѹа, неборынга: принесла м вам горітко квасиенького молока від вуїни, дівчытка! сказала Федорчучка з висічкого горбка по

по другім боці вулиці, із за плota, котрого вона не могла перелісти з повним горшком.

— Та за це дај вам, боже, здорові! — каже Іваниха, підійшовши ид Федорчукці і відбирајучи її з рук горшок.... Скажіт, діти, *простиби* вуїні за молоко!

— То вам неборыта-діти, від вуїни, до тепленької кулешкі!.... А я міркую собі, що може так вішало, що забули поставити на квасне молоко, або не було на гніздо, бо не юмлюсь — усико буває, лъубійтка, та буває!.... Шіду, міркују, та понесу, міркују, неборытам, стара: що ж діяти? У печі давно погасло, самійjakось!.... ej, господиньку ласкави! зітхнула Федорчучка.

Коли, бувало, її навкучитися сидіти дома самій — вона завше брала чи горища молока, чи миску муки, чи кусак солонини чи хліб там, або ј окраєць хліба, хоть би прем знала, що все то є в сусіди,— а брала будь-що та несла до сусіди, аби лиши мати добрий збуток та побути ј поговорити....

— Та ходіт, вуїно, до хати: повечірничите! каже Іваниха.

— А сумно, неборыта, самій, страх јак сумно та сумно!... Ані живої душі!...

— Ходіт-бо, вуїно, та повечеряємо, таї підете разом до дому!...

— Або мій старій, саракі, у нас? спітала Федорчучка по-тихішче.

— У нас, коби здорові! Або що?....

— Ej, деј го, кату! Не в Йаиць? питала Федорчучка по-шепки.

Іваниха вже ј не просила більше, бо знала добре, що нічо з того не буде. Нераз Федорчучка підходила під самі вікна, або ј до самої кльямки від хатних дверей, і кликалала кого с хати, але јак тілько дінталася, що там є хоть один чоловік, та інче ј сам Федорчук, або зачула якій чоловічий голос, то за-ні-за-що в світі не пішла би була до хати, так бојалася чоловічого товариства. З чоловіками вона не лъубила ані сходитися, ані напіть говорити.

— Oj, бо ј є, Іванишко: де вже міні, неборыта, вечірничити, старій!.... Ale ja приїшла до вас, Іванишко-льубко.... (Федорчучка стала наслухати...) А-чујте-ко, Маринько, јак віпевхујут та віпевхујут.... на Маскалівці-ді?... Ej, господи, що то може савольша! I угроза ніјака не помогає!.... Не дај, боже, чого: таже то вогонь, саракі, та вогонь!.... Што то може непослух!.... Тай та скопилася, јак та вихора, боже мій прости, тай повіжалася кудись!.... А бо ј є: Йустина пішладі сама? від вас-варе ніхто не пішов?....

— Та же сама, ириченя....

— A казала я, нај бих була пішла з Йустинов: аде де би там!— завважала Катеринка, — але нај-ко, нај: метe ви ішче баювати!...

— Ej, бадьу рідниц! а-будь нам кињазъ зречешсь? завважала ѹї Іваниха.

— Мамо! крикнула з серця Катруська, і всі на мінутку замовкли. Крізь тихі воздухи долетіло з того боку знов кілька грімких вистрі-

лів із пістальят. Дівчата здригнулися, Катруська сіпнула Іваніху за фартушок і сказала по-шепочки:

— Ходіт-бо, мамо, до хати: ја вже надрегла!...

— А-чујте, а-чујте, Маринько! зачала в тої самій час Федорчучка.... Тај то, лъуде добрі, не знати, што сталося дівці?.... Поперевертала, лъубітка, все до гори ногами, нарядилася, гей би мала ставати до сльубу, боже мі прости.... попрошчалася.... Іванишко-лъубко, што ја вас буду просити: ци не пішов би *ваш* иричениј?.... бо ні с ким буде, упалоньку міj, вернутися Йустині!...

— Гаj, гаj! та вже, видкось, што піти би, бо с цого кінця слабо хто ј буде, відаj, а Іанцева-ді Гафія нині не віде?... каже Іваниха.

— Не забуду вам, Іванишко, доків буду!... Та просіт, Маринько, просіт Івана, аби такі не лишили јеj!... наj би ю не журилася та не журилася!... бо мене, лъубко, от як шось тъкаje... Таj таке моje, небожъыта, староjі: *сам* вечірнічт, донька гульяje, а ти, небого-стара, сиди дома, та сиди, та плач!... А, господоньку ласкавіj, змилуєсьа над нами, грішими, та змілосердися!... Федорчучка заплакала.

Јеj низенька, скульбачена постать виділася вся, jak на долоні: очі і бліде-бліде лице якось глибоко запали, борода висунулася клином наперед, наперед стирчіло також чоло: малі ноги, з позагінними по-під спід, покорченими пальцями; такі самі руки; видко на лицьу ѹ на чолу кождij зморшчок і бліді, беззубі ѹасна, jak утворила рот. Јук би не зеленілася перебекерена на голові хустка, не білівсья подолок і пазуха, та не червонілася ззаду запасчина, то ніхто би, відаj, і не вгадав, што це жива яка лъудина.

— А не забудьте-ко, Маринько,—сказала Федорчучка,—не забудьте! таj добраніч вам, неборыта!

— Добраніч! таj простибі вам за молоко! А приходіt-ко завтра на голубці, вуно, та повібіськаjемосьа, однако приїдесьа сидіти дома саміj: усе то збираjесьа завтра до церкови, бо в Манастири, кажут, буде сльуб!

— Та ѹ ja, грішна, думала піти до церкови, але паj-ко, наj—коби ліши шчасливо діждати: мемо видіти!“ закінчила Федорчучка, відішовши вже далеко від перелаза, на горбок і зачала претитися та шептати молитви.....

IV.

«Ломју ја галузочку,
Червонују ружечку,
Та поставују на столик
Перед личенько своє:
«Даj же ми, господоньку,
Таке личенько мати,
Jak сине галузочка,
Червонаja ружечка!»

Jeji matinka movit:
«Oj, synku mij, dívčko!
Noki-jes buła w meně —
Cvila krasoňka v tebe,
Jak-jes pínila víd meně —
Spala krasoňka s tebe!...»

— Ale, divít-ko-sya: ja věšivala člu spívaniku!... Xiba také! Naschochila na toti заводини, jak цьма на свічку — тај не вбило бися в голову кожде слово!... Annichko, l'ubko solodka, што ж ти міні винна, што я не могла ј дивитися на твоє личко, jak rужечка, на твої буїні росплетені кіски, на твій віночок, на деревце, на твоїх дружечок, jak пташечок, пішишеньких, веселенъких, на твої заводини?... Убігла в хату, уздрила все тото, учула весільні співанки — ні, сестрички, думајте вже собі, што сами хочете, а я мусіла втечі с хати, бо була бих росплякалася перед вами, jak мала дитина!... Гај, гај! Та кобих так хоті знала, ци л'убити уна јего?... бо шось спустила в земльу очі і невесела сидіт під образами?... Ну, та то звичаине, jak yei knyagini!.... А л'убити би, чому не л'убила? Він такиј пішишій, улеглий, jak панич, за ним пропадајут усі дівки, а вна би не л'убила!.... Л'уби ж, л'уби ѹого, л'убко-Annichko, jak ja ѹого л'убжу, і дужче л'уби, а міні вже однако!...“ сказала жалібно Jустиніна, підперла голову рукою і задумалася-загадалася....

Ale ж бо то борзо пізналася Jустиніна з Проданом і борзо минуло jeji štachstje, jak ta martova hvilja, што блисне сонечко, тај нема!... Чекајте: і вісім місяців ще, відај, нема, бо до Mіхаїлового Чуда іще далеко. На Mіхаїлово Чудо на Mаскалівці храм... Тај понесло ж тогід туда Jустину, до церкви! Стоїть вона з дівками по набоженстві на цвинтарі, а він мај о-далік межи Mаскалівськими парубками, ходить, ходить, а дале приступає д дівкам:

— Прошу, каже, Jустину, па празник до нае... ми собі ј своє!...
— Десѧтий ків у плоті! похопила котрась дівка і xіхінула в кулак.
— Ба, ні: Проданів пес та спав на Jустиніїj соломі! поправила мај відважнішча.

Дівки ј парубки засміялися, а Jустіна ј не счулася, jak ишла вже по-ровені з Проданом, так потъягjakось. Тај то вона ѹого тілько ј виділа, што в Манастирській церкві та в ръади-годи на музиках, на Зарінку, што межи Mаскалівкою та Манастирським....

Пішла ж Jустіна, попразникувала в Проданових родичів, і вечір виїшла jakось на двір, у сад, сперлася на лісу від загороди і загадалася. Дивно jakось стало: і не змерзла, і дрожить чогось, jak від вітру лист... Коли чує — лус по плечи: Продан! I ні дів ні три:

— Ба, ци бис пішла, каже, за мене, Jустину?
— A, jak, каже, не буду сидіти, то іду!...
— Кілько раз, каже, подивуєса на тебе: от с цев би, міркују, по-

боротися, бо з парубками Маскалівськими нема вже с ким!... Хочеш? Я чув, що ти гет рошибаєш Манастирських: ану-ко, хто з нас дужчий!

— А ти ж, каже јemu Юстину, гадаєш, що дамська тобі, що м'тва съя йанудила?... —

— А подужів такі, щеч би! сказала тепер пошепки Юстини...

Загримало з пістольят: Юстину здригнулася, підвела раптом голову і скочилася на ноги.

Перед єї очима розстелилася долина, піби зелений ліжник, гей сріблом усипаний місячним світлом, приченений з заходу до ліса, с півночи до Манастирських, с полууди до Маскалівських горбів: середина звисала все нижче і нижче і губилася в безкраїні полі, далеко-далеко на сході. Там-съя у сугорбах біліли трохи дужче лъуцькі хати, а посередині, в Косові, в місті, червоніли муровані з цегли жідівські доми, та блиничали де-де верхи хрестів і звізді, піби сороківці заховані в жідівських та богатирських скринях....

Довгенько дивилася Юстини на-право, на Маскалівку, потім обернулася на-ліво, відки приїшла.

Највищі біліла-вилася з Штепенського ліса, піби гадина, ціарська дорога, котрою їшов до воська і назад вертавсья Продан, та губилася в долині за Міською Горою; пошижче, на поховастім полі, під лісом, у радку красувалисѧ Федорчукові хати, де зросла Юстини, трохи далі на схід хати Крахмальуків, інших сусідів....

— Но що жа відти зірвалася? Чому жа з дороги не вернулася? подумала собі Юстини, і ѹї ще ј тепер зробилося і смішно ј лъачно:

До Грицья вона летіла без пам'яті то в горб, то в долину, доки не збігла у Довбенськів Потік. Лъуде казали, що тут щось показується в дуплавих вербах, але Юстини нічого не бојалася, і ніколи ѹї нічо не показувалось. А тепер ѹї привиділось в вербі світло-не-світло, а щось јасне в чорнім дуплі. Юстині зразу дало пуд: вона раптово стала і мимохіть хотіла звернуті в бік, але вже піjak було, бо вона стояла межі двома стріякими горбами, зарослими ліччиною, і мусіла або вертатися назад, або ѹти наперед. Потім вона подумала, що то смішно ѹї бојатися чого і пустилася по-при верби. Ії при-виділись vognevi очі і причувсѧ жалбіній голос:

— Вернися, Юстиню, вернися!

Вона тарахнула на віglі по дуплі—щось піби запиштало, заголосило, і в тоj тамиj час Юстини, що могла, крикнула однім духом:

— Але ще жа съя тебе не бою, дурниj антипку!... Само таке, що в жмени бих задушила, а бересѧ пудкати мене, ха, ха, ха!

Писк і сміх розльагаєсь по далеких, темних, страшних закутках у Довбенськів Потоці; Юстині здавалось, що щось жене за нею з заду, ловить ѹї, що горбки збігаються з обох боків і душати ѹї, ѹї сперло дух, вона аж упріла, нім вилетіла в горб, на місячне поле, відки вже видко було ј Грицеви хати.

— Ігіj, щезло би, тъфу! сказала тогди Юстиниа обернувшись і jї
щче j тепер жаль стало, ішо вдарила „антинка“:

— Але наj-ко, наj: коби лиш приїшли Сороковусти—ja ј тобі по-
ставю свічку, антишку-небоже, бо, може, j добрے радив ти міні?....
Та де там, добре? „судженого, кажут, і конем не обjдеш!“ сказала
Юстиниа, одернувшись і обернулась раптом ид Маскалівці.

Аж тепер вона зачула вівканье весільних льудеj, музики... Блисло
в кількох місцях світло, пішов по-при землю дим, глухо роздався
гук з пістольят, і далеко на поховастім полі показалася Юстині гур-
жа льудеj. Вона крикнула:—Иди вже, jде! і пустилася була в долину,
потім подумала собі ци не зачув єї голосу хто з тих, ішо повихо-
дили з Грицевих хатів молодому на-зустріт, засоромилася, і стала,
jak укопана.

„Що—за мара така величезна скаче на переді? думає вона собі.
Ци не Яворівськиj Антось? Ej, де там! Антосья ја виділа ген-там
яакось, на похороні: простоволосіj, сумниj, скривлениj jak божъка,
несе навпред похорону хрест і тягне за дъаками „святиj боже!“
Отже віn, віn! Пек би му! Адіt, jака бідашка весела: хто би го
пізнав? Виспівує та скаче, jak дуриj якіj: то присъаде, юмесъ ру-
ками по-під боки, то підскочить, обкрутитися на одніj ногі, знову
присъаде, вимахує капелюхом у руці, а ногами все то взад, то вперед,
то в бік; та все наперед, наперед у горб, ішо j здогонити не можуть!...
Ци тобі ноги покрутило, ци якіj ти свіцькij див?!...“

От ровта все біжче j біжче, от вже Юстині перед очима: сер-
це в неї затовклюється, кров ударила в голову; вона сіпнулася була
наперед і побојалася, аби хто не побачив, далі подумала, ішо вона
далеко і від хатів і від дороги, за корчем, і стала:

Музики.... хлонці.... свашки.... нарубки.... дружки.... а *vіn?* деж віn?
Високиj хтось, блідіj, марніj іде по середині.... Юстині блисло, ішо
вона виділа високе, галузасте зелене дерево, і шо раптом хтось jего
обчіхав і облупив кору.... Місѧць так юасно світить у лиці, ішо
пізнав би, відай, десьять рік невидівши.... Шось-шось геj натъкає...

— А може то ще не віn? а може міні брехали?

Гукнуло з пістольят, пішов дим Юстині по-при очі: вона спам'я-
талася, ішо єї вже минули, вибігла зза корча і пішла за ровтоjу.

Весільна ровта швидко виникла перед Грицевими хатами: згри-
міли пістольята на всіх углах, дзеленькинули всі вікна, висипали з ха-
ти, закричали *vіva-t!*, музики підојміли так високо, ішо трохи не
луснули струни, а сироті Шівкалови коло кльярнету трохи очі не вилізли.

Коли вже трохи втихомірилось — хлонці запукали з кльучів, з
капелів, один ударив до високого муру, саме коло Юстинового вуха.

— Агіj на тебе! Пукало би ти в вухах! сказала вона, спудивши-
ся j обернувшись.

— Прийми, боже j моje! доложила якась жінка.

— Moj! ішо неујеш? ішо лъанајеш? Jak тъа лъаниу!“ крикнув

якиється парубок, ухопивши хлопця за вуха і потермосавши так, що
моци.... Мој, пантруїжесь, бо....!

— Добре має! подумала собі Йустина, бо нема нічо смішнішчого:
чоловік, jak якиєсь казав, поважно собі гримає, jak на параді, а тут:
пук, тріс, льян! і де вже та новага? всім сміши!

В тој саміј час запукало ј затріскало навмисне в кількох місцях,
і парубок не зрозумів, куди ј кинутись....

Тим часом весільні посунули в велику хату.

Ледви пропхалася туди Йустина і стала коло хатного порога:

Ніби ластівки перед половником, так спудились перед князевим
товариством дівки: схопились ізза столу, геј би хотіли втікати на
обидва боки....

Молодиј став перед деревцем, на серед хати, не рухнесь; дружби,
кинулись шукати молодојі, а дівчата сумно-сумно затъягли в один голос:

«Ој, казав же ти, кленів листочку,
Што не будеш падати,—
А тепер падеш, землењку кријеш:
Тъажку зимоњку чујеш!....»

«Ој, казав же ти, ти міj батеньку,
Што не даш міj від себе,—
А тепер дајеш, і сам не зијаш —
Jakа доленъка буде?!»

«Тото ти дају що в домі мају:
Долі ти — не вгадају!....»

У хаті тихо-тихо, піби на всіх заїшла студена ј сумна осінь.

Дружби відтручујуть жінок, ічо позасідали ј позаступали всюди,
ніби боронъять, не дајуть јім молоду: шукајуть у постелі, за по-
душками, на задній лаві, в запічку: нема!... Дружби зараз у гнів
та в крик:

— Што за робота? Што то вже тепер ховатися? Де молода?!

— Та тепер уже не поможе, видкося: передом було казати!“ по-
хопило кілька свашок, а котрась тъажко зітхнула....

— Упадоњку ж наши! подумали враз Грициха ј Гриць: де ж би
це ділася Аниа?!” а Грициха ј собі пустилася шукати.

Шукали, шукали довго, доки не паяшли Аниу, геј мишку, в саміј
кутику під задноју лавоју. Сама Марјана ледви-не-ледви витъягла јеї
відти за руку.

Молода не подивилася пі-на-кого і плакала до роспuku.

— А фустка де? питаже з фуком дружба.

— За образами! відповіла княгиня, видко з серця, — віјми-ко,
сестричко!“ обернулася вона до своєї дружки, і знов спустила очі,
знов заплакала.

Всі зіздрилися на молоду, здивовані: Йустини виділа це по лицьу. Перед весільнем наречені міштаються хустками, а коли Аїна не носила з собою хустки від нею, не лъбувалася нею, а кинула за образи, то видко, що він Аїні не лъбуй!

Йустина трохи не крикнула це на весь хату, але Марjanа зачала замовляти:

— Не своє дівка цілі дві неділі... Розболілася, і сама не знає, що робит?... Усе якось забуває, небога: молодиј-ді лиши на думці!...

Подали хустку. Лиши що молодиј имився — хустка випала з рук Аїні і стелілась молодому в руці.

— Упадоньку ж ти мій, головоночко моja бідна!... Ци тобі руки пісхли?!... Не роби встиду, Аїничко!“ шепнула молодиј Марjanа і потрутіла єї руку над хустці.

Поїмались за хустки: наперед староста сам, за ним молодиј, молода, світники, дружби, „дружки і „братья“ молодої — усі пішли за старостою навколо стола, співаючи:

Хмелем коло двору,
Вінцем коло столу:
Благослови, боже,
І отець, і мати.
Своєму дитяти —
На посаг сідати....

Три рази обкрутилися вони навколо стола, три рази вдаряло світло в очі загнувшисьому молодому, як проходив по-під образи, лицем ід порогови: три рази бачила його Йустина...

— Проданку, синку мій, сідај-ко, дитинко, прошу! промовили в один маїже голо Гриць і Марjanа, і пустилися услугувати тим, що по-засідали за стіл їсти.

Довго ј остро дивилася Йустина на Продана, хотіла зијти з єго очима, але молодиј не підвів їх ані разу. Йустина опустіла ј руки і, не счудаєсь, як єї іхнула до сінеї гурма парубків і дівок, що пустилися з хати на діврі...

Крізь варвід у великій хаті, в кухні, крізь реготи ј півканьє молодіжі, з-на двору, з-перед хатів почувсья крик:

— Гаєжу міні лиш покажіт, жінку-Гаєжу!

— Упадоньку ж ти наш! шепнула коло Йустини Марjanа, — та же це Іанцьо! А ми ј не просили! то-тож нам буде, буде!

Іанцьо вже дібравсья до сінного порога, рвавсья, ј кричав. Єго держали в руках і не пускали до сінеї Николаїшин і Игнатів Іван.

— Іанцьо! Куме!.... Лиши розум маї!... не будь опеліком, петьмо!

— Што?! Я ѹї тут покажу, чим то мај пахне втікати без моего дозволу, та пче ј непрошенні!....

Марjanа ј Гриць приступились біжче і зачали глагоїти крик:

— Ей, будьте вибачні, Янчику, тај ви, Іванку (до Ігнатового)! Будьте вибачні, куме!.... Нај нас бог тяжко скарає, як ми ішо тому причинили, ішо вас не прошено!.... Не забудемо вам, поків будемо, ішо-сте съа сами здогадали, Янчику, та ј ви, Іванку!.... Такі вас так прошу, як свою дитину: приходить завтра з Маринев на весіль!.... Тоже то нам своє, ішче јаке своє! Тоже то Маринин тато, небішчик, дај му, боже, царство небесне, Лисанів Янцьо, Марjanі брат рідин!.... Господи, твоја волъ, ішо то наробилось! Мајте ж вибачні, мајте вибачні, Іванку!....“ докінчив Гриць і аж сльози му стали в очех.

— Та јест вібачні! јест вібачні! Правда, нема ішо казати: закрученії перед весілем богато!....“ каже Іван Ігнатів, а Крохмальуків Янцьо все рвесь да сілеj та кричить:

— Гафіju міні лиш покажіт, жінку-Гафіju!....

(Далі буде)

М. Павлик.

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ В АНГЛІЇ І ІРЛАНДІЇ

I.

Розвиток великої груитової власності, мануфактури є хвабрік в Англії.

Ми починаємо з Англії наш перегляд соціалістичного руху в західній Європі, ба Англія єсть та земља, де в загалі розвиток господарства почався најраніше між новими державами Європи є де льудемали час пройти најбліші пільхаху, јак в поступовіньому розвитку хліборобства, так особливо в упорядкованіньму рукодільного і хвабричного здобування. В XIV і XV віку, у тој час, коли кріпацькій порьядок крив сеобою маїже усъу західну Європу, а в східній піхто не міг павіть бути певним, шо він завтра ж не потрапить у неповолью до татар або до турок, в Англії далеко більша частина усъого льудства складалась із вільних хліборобів, котрі працьували на своїх власних груитах. Правда, є тоді вже більша частина землі, в Англії, подібно тому јак тепер на Україні, належала не до простих льудей, але до великих панів, та до казни (в Англії землі лічилася

королевскоју), тим часом вона трохи не всіа була заарендована прости ми лъудьми, котрі самі були властивцями дрібних шматків грунту. Навіть і в тих панських господарствах, котрі ј тоді вже оброблялись најмитами, цим најмитам давали пани, на власні потріби, по 4 і більш акрів ($1\frac{1}{2}$ десятини) грунту. Так і тепер ще роблять деякі між тими панами на Україні, котрі најменш лихі дlya своїх најмитів. Але певно, що тепер таких панів вже дуже трохи ј на Україні, а в Англії ј конче не має.

Таким робом ми бачимо, що стан хліборобства в Англії, в кінці XIV віку, був уже мајже таки, јак стан його на Україні в кінці XIX. Це визначає, що Англія що до впорядковання хліборобства випередила Україну не менш јак на п'ять сот років. У тој же час навіть і в великих містах Англії більша частина ремесників ще працювали власними ј самостворчими дрібними господарствами. Најмитів тоді ще було не дуже багато, а правдивих рукоільних і хвабрічних робітників мајже ј зовсім не було. Через те ј не було тоді в Англії занадто великих богатирів, але в загалі більшість усіх простих лъудеј жили крашче, піж тепер.

Тим часом, тој трохи гарнішній порядок пропризвався дуже не довго, не більше јак до кінця XV ј до початку XVI віку. Поки всі великі пани в Англії воїували раз у раз один з одним, то кожній з них потрібував багато лъудеј з оружъжъм, кіньми і то таких лъудеј, що могли сами себе прохарчовувати в часи війни. Ось дlya чого панам було потрібно ј навіть вигодно залишати чимало грунту в мужицьких руках і правити за це з лъудеј послух на случај війни. Коли ж ті великі пани присилувані були щідатись до решту королеві, котрій брав їх до себе на службу ј забороняв їм битись одному з одним, то їхні власні війска їм вже стали непотрібні ј вони забажали повернути вільних *юлемів*; лъудеј дуже подібних до наших козаків, знов собі в даремних робітників. Тим часом панам не можна було заразом забрати їх знов у кріпацтво, бо в лъудеј було оружъжъа ј вони ще добре пам'ятали про мужицькі бути в часи скасування панщини XIII і XIV віку, під проводом Віклефа, Таїлора ј Джона Бальлья. Через те пани піднімались на хитроши і почали оттягувати грунти в лъудеј в одного по одному, піби то за-коним порядком.

Чим далі тим більше панам ставали потрібні не лъуде, а гроши. От вони ј почали заводити такі господарства, котрі потрібують не багато робітників, а тим часом дајуть великі доходи. Таким робом пани усьде почали зменшувати хліборобство ј замість його розводити більш худоби. Пани покинули по троху давати тих $1\frac{1}{2}$ десятини грунту ј најмитів брали дуже мало, бо тримали великі отари овець і обходились кількома чабанами. Лъуде не знаходьачи заробітків, збідніли, особливо ті між їими, в котрих власного грунту було дуже трохи, ј котрі мусили навіть спрощувати свої хати ј усадьби. Пани в згоді з уръз-

дом купували їх за нікчемні ціни, усьуде зносили хати ј усадьби ј звеличали свої пасовиска, огорожујучи їх і не приймаючи худоби мужицької громади. Далі навіть лъуде не могли вже вилачувати ј податків уръядові, такі вони стали тъажкі, ј через те мусили спрощувати ґрунти свої панам. Таким робом по троху всі мужики стратили свої ґласні дрібні ґрунти ј повинні були, щоб мати ѹакиј заробіток, ставати до панів за наїмнітів. Іще в остатніх роках XVII віку дрібних, але самостојаючих хазъянів в Англії було ще мајже стілько, як чиншовників і наїмнітів вкуні, але до 1750 року ввесь стан тих самостојаючих властинців (юменів) був до решту скасовані і ввесь ґрут оброблявся вже тілько чиншовниками або наїмнітами. Поруч з тим вменішалось ј хліборобство. В XIV і XV віку на кожну десѧтину випасу приходилося 3—4 десѧтини під хлібом, в XVII столітті випаси вже мајже рівнялись посівам хліба, а теперечка на кожну десѧтину, засіяну хлібом, приходитьсь три десѧтини випасу. От через що тепер в Англії більш худоби, ніж де інде на світі, ј багаті лъуде мајже самим мињасом живуть, а бідні часом з голоду вмірають, бо хліба раз у раз не вистачає.

Трохи давніше, ніж осібні мужицькі ґрунти, продержались, як і треба було того чекати, ґрунти мужицьких громад. Але вже з давніх давен громада була порушена в Англії. Лъуде не тримались купи та ј, в загалі громадських земель було не дуже багато. Пани ті землі всі мајже прибрали до своїх рук, хоч в загалі не так легко ј трохи пізньше. За самих тілько тридцять років від 1801 до 1831 року мало не 1,500,000 десѧтин громадських ґрунтів було дурно одібрано уръядом (парламентом) і роздано в осібну власність богатим панам, так званим ландлюрдам, із котрих складається наїбільше ј самій парламент. Таким робом воно ј вишло, що тепер трохи не вся Англія належить усього 15,000 чоловікам. Особливо наїгірш грабували простих лъуде в тих сторонах, де мужики говорили іншою мовою, ніж пани, або належали до тої породи лъуде, до *Кельтів*, котрі до прибутку Англосаксів в V віку і Норманіїв в XI-му, жили на британських островах і останки котрих і досі живуть ще в Ірландії, в Уельсі ј по троху навіть і в Шотландії. В цій остатній стороні ще тому сто років жило чимало Гаельців, (так зовуть там Кельтів), котрі ще говорили своєю мовою, дуже неподібною до англіцької, та володали ще деякими невеличкими шматками ґрунту. Ці ґрунти належали ніби то до громади, або, по тамошньому, *клана*, але лорди із гаельських неревертирів, котрих англіцькій уръяд поробив начальством над громадами, обізвали ті ґрунти своєю власністю ј силували Гаельців хоч платити дорогі оренди, хоч кидати свої хати ј тікати. Окрім того, пани при помочі парламенту, видали закон, по котрому Гаельцям заборонялось виселнятись із Шотландії, ј вони мусили тікати усі в Глазго ј інші великі міста і з вільних хліборобів ставати хвабрічними робітниками. Таким робом інші ча-

стини Шотландії, особливо деякі північні повіти (граєфства), цілком опорожнилися от льудеј і от сел, замість котрих зводились величезні отари баранів і дль їх потрібні випаси.

Најкраще зробила дукиња Сутерланд, котра володала мајже всім північним полуостровом Шотландії, то єсть не менш як 300,000 десятирік групту. Від 1814 до 1820 року вона вигнала 15,000 музиків Гаельців із їх власних хат і усадьб і за других п'ять років замістила їх 131,000 баранів, дль догляду за котрими потрібно було усього 29 чабанів. Тим же 15,000 Гаельцям добра дукиња отвела усім в купі 2000 десятирік неплодъчої землі на березі моря. Певно, що цей перевод не обішовся без помічі англійських жолнерів (солдатів), котрих дукиња призначала на постій до бунтовщиків—Гаельців. Гаельці мусіли послухати, оселились на березі моря і почали рибальство. Але ј це не сподобалось дукині Сутерланд, бо коли вона почула, що Гаельці якось годуються з рибальства, вона зараз же заорендовала ввесь берег моря багатим купцям із Лондона. Гаельці знов мусіли тікати ѹ шукати інших заробітків.

Тим часом пани пішли навіть ще далі. Велика частина випасів дль баранів і худоби була повернута в ліси дль дичини. Пани вже мали досить грошей, але не знали, що јім робити цілесінької день і кращче не придумали, ѹк ходити на полювання. Тим часом в Англії ѹ Шотландії було вже не багато лісів і дичини. Щож було робити? Та дуже просто: позаводити нові ліси і нову дичину. Так і зробили справді,—і ось замість мајже 1,100,000 десятирік гарних випасів з кількома сотнями тисяч баранів, проявилось в Шотландії стілько ж низького, нічого не вартого, лісу, середъ котрого бігає кілько десятиріків оленів, та кілько сот зајців. Таким робом через дурне панське баловство, та через неправдиність панів перевелись ні на що великі групти, з котрих при добрім хліборобстві, могlob прохарчуватись не менш мильйона льудеј.

Щож було робити простим льудьм, що мали колись ґрунт, коли скрізь на Великобританських островах панували подібні поръядки? Певно що јім лишалось усього три виходи: Першиj — іти в старці ѹ побиратись милостинею в багатих льудеј. Другиj — орендувати в панів групти за гроши, чи з половиною або з якої меньшої часті врожаю, ѹ на реїнгі третіj — піти в міста за ремісників або хвабричних робітників.

Справді в XVI віку в Англії проявилось страшенно богато старців, бурлаків і навіть розбішак. Але англійській уръяд зараз же одновів на те дуже жорстокими, кервальними законами. Так напр. по закону Едуарда VI, виданому в 1547 році, кожніj, хто не хотів робити, мусів іти в неволю тому, котрий це вијавить. Його хоziаїн має право годувати невільника самим хлібом і водеју ѹ силувати його до такої іраці, jak хоziаїн сам забажає. Коли тоj невільник утіче ѹ його піjнуть, то ѹому накладали

тавро роспеченим залізом на лоб, або на шию, коли ж він ще втікав в третій раз, то йому одрубували голову. Такий закон був виданий в Англії далеко після того, як деякі народоправства південної Європи, напр. Славянське Дубровицьке є Італіянське Венеціанське вже до решту скасували певою в 1519 і в 1527 року.

Поруч з тим було видано чимало законів напроти того, щоб робітники не мали права добиватись вищої плати за свою працю, піж от уряду було положено. Ці закони тримались навіть до 1813 року, в котрім вже їх нарешті відмінили. Конечну заборону робітницьких спілок і товариств теж відмінили в 1824 році, але тільки під страхом неминучого бунту всього робочого льду в Англії.

Не багацько могло бути користі для більшої часті простих льудеј і від того, щоб брати в оренду грунти в великих панів. В XV столітті в Англії ще було багато дрібних арендувальщиків, не дуже заможних, але ще в досить добром господарському стані. Але чим далі тим і з арендою робилося так само як з власним господарством, т. є. деякі з арендувальщиків дуже багатили їх забирали все більш грунту, а остаті все вбожали їх нарешті мусили кидати аренди їхні в наїмти до багатших сусідів. Тепер в Англії треба вже мати великий капітал, щоб заарендувати ферму в яких 10 чи 15 десятин.

Таким робом далеко більшій часті англійських сельян приїшлося ткасти хоч в міста, хоч навіть і через море, в Америку. Так робиться ю досі, і тому не дивно, що між 25,000,000 льудства самої Англії не приходитьсь тепер вже ю одного мільйона хліборобських робітників, т. є. в загалі нема вже ю 5,000,000 правдивих сельян.

Тепер вже не дивно зрозуміти, чому поруч з тим, як гинуло мужицьке хліборобство в містах мусили розростатись реміслю ю хвабрики. Раз, багато льудеј зосталось без роботи, друге знов, поширили, урядники, пани, купці ю інші нетруди страшенно разбагатили їх потрібні їхнього життя дуже вирости в гору. Окрім того в панськім господарстві менш сіялось хліба, за те більш вироблялось вовни, прядлива ю інших річей, які щоб конечно обробити їх до ладу довести, треба мати багато інших робітників окрім самих хліборобів. Вони ю справді велике рукодільство в Англії најперше виростло в ткацьким ремеслі, особливо у вовнианії.

Раніше, піж розвилася велика хвабрікація одягу з бавовни в Англії, прыжа ю ткацьща вовни були најголовнішим рукодільством і воно заїмало најбільш робітників, бо трохи не всі льуди носили тоді одіж, хоч грубу, але суконну, так наприклад як і тепер на Україні трохи не кожна льудина має власну свиту. Тепер же в Англії звелося вже на те, що дуже велика частина простих льудеј не можуть вже збитись на суконну одежду, але мусить літо ю зimu ходити у бавольнианії. Чому ж то так? А ось зараз побачимо. В початку прошлого століття ткачі сукна жили ще најбільш по селах і хуторах в своїх власних хатах. Більша частина між їми ще

мали власні невеличкі грунти, од 1 до 5 десятирічників польща ї усі мали хату з невеличким садом. Де жакі навіть тримали коня, щоб возити сукна до громадських пальущів. І в ті часи ще кожній ткач працював на себе в дома, а хвабрики, або млинни, як тоді звали усі хвабрики збудовані на воді, і в котрих робилася тільки та частина праці, которую не можна було робити вдома, — були громадські.

Тим часом такій порядок продержався не далі, як до другої половини XVIII століття. Як тілько придумали нові машини, то деякі з багатших ткачів побудували собі власні хвабрики і почали закупляти вовну гуртом. Зразу вони наче єї роздавали пръести ї ткацтві робітникам по домах, але швидко переїшло вже на те, що хазяїни по-зводили на своїх хвабриках і верстатах і увесь остатній потрібний струмент і вже тілько стали приймати робітників до себе за плату. Певно, що на добре впорядкованій хвабриці з міцними машинами потрібно далеко менше робітників, ніж для домашньої праці на дрібних верстатах. Через те багато льудей зосталось без праці і вони поневолі переїшли, навіть за дешевшу плату, із вовнианого рукодільництва в бавовниане, котре тоді тілько що почалось. Таким самим робом маєже в усіх остатніх рукодільництвах дрібне домове здобуванняша переїшло в велике хвабричне.*)

Легко зрозуміти, що від цього простим робітникам було велике лихо, і через те вони усіма силами боролися проти нових порядків. Не знаючи правдивої причини своєї біди і думаючи, що це справді машини, а не продажа праці ї несправедливі поділ власності, відбирають у їх заробіток, робітники з ненависттю накинулись на нові машини і хвабрики і почали їх розбивати і налити, де тілько могли. Певно, що за це їх страшенно карали, по більшій часті навіть смертью. Так напр. в самому місті *Jorku* в 1817 року повісили не менш 18 робітників, за те, що вони розбили і спалили кілько шапочних хвабрик в *Hottmieni*. Таке саме робилось ще раніше в чудочному рукодільстві, і трохи пізніше в 30-х і 40-х роках теперешнього століття на великих за-лізних заводах *Шеффільда* і на бавовнизних хвабриках *Глазова*.

Тим часом однак робітники боролися проти нового капіталістичного порядку не тілько грубою силою. Вже з давніх давен між їми стали складатися спілки і товариства, котрі почали впорядковувати змови проти хазяїнів і спільну поміч тим робітникам, котрі зосталися без праці, але довгі час ті спілки мусіли бути таємні. Коли саме почались ці таємні робітницькі товариства, не можна дізнатися до певна через те, що таємність їхніх звичаєв добре хоронилася, а в ті часи уряди ще не мали так гарно впорядкованої поліції і таких багато шпигів, як тепер. Тим часом однак навіть у XVI столітті, при Едуарді VI, був виданий осібній закон, після котрого

*) Калкуть, що під впливом зміни дрібних верстатів великими машинами, не менш 800,000 робітників стали непотрібні.

кожному робітнику, трічи підмінному в належності до таємного товариства, одрізували вухо. В 1727 р. виїшла ще нова постанова, після котрої кожного робітника в чулочному рукодільстві, котрий навмисне зломить ткацьку рамку, карали смертью.

Починаючи від кінця XVIII століття ми вже всюде бачимо багато впорядкованих робітницьких товариств. Певно однаке, що все це робилось дуже таємно, бо страшенні кара за такі товариства ще не була знята. В 1800 року був виданий новий закон проти робітницьких спілок та проти супротивства хазяїнам, котрий однаке дозволяв уже робітникам складати товариства для запомоги один одному, або так звані *дружні спілки*. Тільки ж тоді ще більшість робітників збиралась таємно по ночах, за городами, середъ пустирів і лісів, там радили над своїми справами, зводили рахунки, а потім закупували папіри і документи в земльу і росходились по домах.

Тим часом бунти проти машин робились все частіше і частіше, і робітники проти хазяїнів воювали все більш і більш жорстоко. Уряд не знав навіть, кого і карати, бо все робилось таємно, і нарешті уряд побачив, що краще мати діло з явними робітницькими спілками, замість таємних товариств. Таким робом прості льуди в Англії в 1824 року добули собі право збиратись, поръядкувати товариства для змов. Частіше при помочі цих спілок, але більш під впливом загального розвитку народоправства в Англії, робітникам довелось добути від уряду, за першу половину XIX століття кілька законів, котрі хоч трохи обороňають їх від свавольства хазяїнів. Наїважнішій між цими законами був виданий в початку тридцятих років. Вже доти, від 1802—1833 року парламент видав цілі п'ять актів інібі то на користь робітникам, але при цьому нарочито не назначив ні кошіжки грошей на те, щоб ті закони виконувати і навіть не говорить про те, хто повинен за тим доглядати. Певно, що таким робом тих законів як би і не було. Тільки після того, як усі хвабрічні округи Англії були поділені на участки і у кожній із їх було поставлено по доглядачу от уряду (хвабрічні інспектори), хвабрікантам були трохи підрізані крила, та і то далеко не всюду, бо і між хвабрічними інспекторами мало було таких честних і справедливих льудей, як напр. *Леонард Горнер*, котрий особливо прославився своєю роботою на користь робітників в 40-х роках теперешнього століття.

Від того часу було видано ще кілька різних законів не наче б то на користь робітникам, напр. в 1844 році, коли жіноча праця була *вкорочена* до 12 годин у сутки і в 1850 до 10½. В копальннях під землею до решту заборонено жіночу працю. Діля малих дітей от 8—13 років, але і то не в усіх хвабріках, робоча доба була вкорочена до 6 годин. В загалі всі англійські закони, а особливо хвабрічні, прикладаються тілько до деяких случаїв або станів, так що дуже часто якій закон, обов'язковий в якій одній хваб-

риці, конче не прикладається до іншої. Так напр. в Англії є досі ще нема загального закону, після которого б не можна будоб силувати ј најкращого робітника працювати більш звісного числа годин в добу. Здається, що такі закони вже єсть в усіх європейських країнах, окрім Россії і Англії. В Англії уряд каже, що видати такі закони значило би *не поважати волі* робітника, маючого право наїматись, на скілько схоче. Але що ж кажуть в Россії?

II.

Робітницькі спілки (trades unions) в Англії.

Ми вже бачили, що таємних робітницьких товариств в Англії було вже не мало і в давніші часи, але најголовнішій їхній розвиток починається вже після скасування заборони спілок в 1824 році.

Ткачі коло вовни мали вже в 1803 році велике ј добре впорядковане товариство, до котрого належали трохи не всі робітники того ремесла ј котре в спілці з товариствами каменярів, плотників і других робітників устоювало проти неправди хазяйнів і інших капіталістів.

Ткачі чулок, котрих хазяйни були вже так посіли, що силували їх працювати от 16—18 годин в добу, теж зложили товариство в 1814 році ј тим хоч трохи поліпшили своє життя.

Не можна конче дізнатись, коли саме почалися спілки між ткачами ј іншими робітниками на бавовняніх хвабріках, мабуть що разом з початком цих хвабрік. Тим часом усі ці дрібні товариства, котрих було чимало, вже дуже не рано, тільки в 1853 році, зложились до купи в одну велику спілку в 4 графствах: Ланкастері, Честері, Йорці, Дербі. Ця спілка нарешті впорядкована так, що кожне з 36 дрібних товариств, з котрих вона зложена, не загубило своєї самостоjaчести.

Каменярі столлярі ј інші робітники, котрі будујуть жильлья, теж упорядковані в товариства, до котрих однаке належить досі тільки менша половина робітників цих ремесел.

На залізних хвабріках најпершим товариством була спілка *чавунарів*, упорядкована вже в 1810 році. Теперечка вона має більш 11,500 членів. Товариства серед робітників, що обробляють залізо, проявились далеко пізіше, в 1862 і 1863 роках.

Дуже добре прийнялися і розвились робітницькі товариства серед робітників на копальніах вугільля земльянного ј різних руд. Спілка Ланаркширських копальщичків існувала вже в 1817 році, а *національне* (спільне на всю державу) *товариство копальщичків*, упорядковане всього тому 20 років, має вже більш 50,000 членів. В Англії єсть

тілько одна робітницька спілка, це *національне товариство сельських наїмників*, в котрому ще більш льудеј, зверх 55,000.

Дуже гарно впорядковане *товариство механіків*; до його належить більш $\frac{2}{3}$ усіх механіків королевства, т. є. не менш 35,000 чоловік. Вони розділені на більш ніж 300 дрібних товариств, конче самостоjaчих, з котрих деякі знаходяться на другому кінці світа, напр. 9 в Австрії, 17 в Америці.

Між остатніми товариствами паїбльші: це спілка типографічників з 35,000 членів, Лондонських кравців з 7000, товариство каретників з 5.500 і т. д.

По переписі 1878 року загальне число робітницьких товариств для *одборони* од хазяйнів (*trades unions*) рівно 208, з мало не 350,000 членами ї з шорочним доходом поверх 3,000,000 карбованців і загальним маєтком до 5,000,000 карбованців.

В теперешні часи всі ці спілки вже признані урядом і павіть, після закона 1871 року, кожне робітницьке товариство має такі самі права, як і кожна особиста льудина або ї кожна спілка хазяйнів. Што року тепер збираються з'їзди (конгресси) виборних от цих товариств звичайно кожни раз в іншім городі, напр. в 1877 р. в Леїштері, а 1879 в Единбурзі, в 1880 в Дубліні. На цих конгресах буває кожни раз не менше ста виборників от 200,000 до 300,000 робітників. Тим часом однаке досі нема ще ніjakого загального впорядковання усіх робітницьких спілок і можна сказати, що в Англії ще не має громадівскої (соціалістичної) партії, спільноти ї упорядкованої, як ті напр., що вже від кількох років існує і борується против уряду ї капіталу в Німеччині ї Бельгії. Торік на конгресі в Единбурзі було, правда, пропоновано впорядкувати таку спілку, але більшість виборників на те не згодилась, кажучи, що багацько робітників ще не пристало до товариства, що перше треба крашче впорядковати ї розширити місцеві спілки, ніж складати їх до одної партії. В цьому, як і багато де в чому іншому, в англійському громадівському руху проявився загальний звичай англійського народу робити все дуже по малу ї поступовно, восходьучи знизу вгору.

Такій характер нарешті мала ї досі ще має вся діяльність і праця англійських робітницьких спілок. Вона ніколи не була шчиро ї виразно бунтарською або революційною, але повсігда повертала найбільш уваги тілько на місцеві ї хвильові справи ї потріби. Через те ї не дивно, що упорядковані змов, щоб зразу перестати робити і боротьба з хазяйнами за робочу плату і за вкорочення робочої доби звергали ї досі звертають на себе маєже всю увагу англійських одборонних товариств (*trades unions*).

Ог через що кожне робітницьке товариство најперше порядкує громадську касу для помічі тим із робітників, котрі втратили свій заробіток через змову або ї по jakій іншій причині. Діля того, щоб

зібрати сумму, потрібну дльо впорядкованьна такої касси, усі члени спілки платять гроші звичаюно тижньово ѹ дуже не рівно, як до товариства ѹ до ремесла. В іншому напр. кожниј член платить усього от 3 до 5 копійок шко тижња, в других же от 30 до 50 копійок і навіть і того більше. Највищча плата буває в таких робітників, як механіки ѹ типографишки, котрі најбільш і заробляјутуть. У остатніх навіть тижньова плата в товариство зміняється, див'ячись по заробітку членів.

Звичаюно цими грішми вправовує осібна комісія вибрана таємною і загальною подачею голосів членів і котра зміняється шко року. Там, де спілка складається із кількох дрібних товариств, буває дуже не рідко, шко роспорядок навіть загальними грішми ѹ стосунками довіряється, по черзі, комісіям кожного з дрібних товариств, котрі складають із себе спілку.

Між товариствами деякі, звані *trades societies*, котрих однache не багато, повертають усі свої гроші виключно на впорядкованьна змов; усі ж остатні видають гроші теж на поміч слабим, старим, удовам, сиротам, на похорони членів спілки ѹ в загалі усім тим членам товариства, котрі стратили свій заробіток, хоча б і не через змову. Тим часом однache впорядкованьна змов најбільше визначає в усім житті таємніх робітницьких товариств. Звичаюно змова не розширюється не тілько на всій Англії, але навіть і не на кілько сусідніх грачеств, а залишається місцьовою. Діється таке іноді через брак упорядкованьна, але частіше навіть парочито ѹ по неволі дльо того, шко ті робітники в здобуваньні, котрі ще мають заробіток, посебльши тим, котрі його стратили. Певно однache, ѹ хазяйни роблять між собою спілки ѹ підсобляють тим із хвабриканів, у котрих робітники змовились. Таким робом, хоть як турбується, англійскі робітницькі спілки, але вони не вратовујуть робітників від так знаного *зализного закона робочої плати*, т. ѹ. того порядку, по котрому, поки робітники в загалі мусьять продавати свою працьу, доти вони ніколи не зароблятимуть більше, ніж потрібно дльо того, шко јім тілько з голоду не вмерти. Через те најголовніше добре визначені змов лежить не в тому незадичному побільшальніу плати, навіть і не тілько в ще користнішому дльо робітників укоротшальніу робочої доби, котрого товариства добивається при помічі змов, але најбільш в привичаєаньну робітників до впорядкованності, до спільноти ѹ до самостојаюї боротьби проти хазяйнів. От через що кожна велика ѹ ізвісно піддержана змова, хоть і не добуває робітникам того, чого вони саме хотуть, то все ж таки в загалі має дуже добрий вплив на розвиток робітницького руху. Які страшенні сили англійскі робітницькі спілки вже поклали на цу боротьбу змовами, можна побачити з деякіх прикладів великих змов за остатні 50 років. Одна з најперших великих змов і најгірших дльо робітників була в 1833 році в Ліверпулі між робітниками-будівниками (тесль-

рами, каменярами і т. і.) Ліверпульські хазяйни зробили спілку з тим, щоб присилувати робітників покинути свої товариства, на що ті конче не згодились. Тоді хазяйни заразом позамикали всі маєстерські. Цілесінських шість місцяців робітники витримали цу перівну боротьбу, але нарешті мусили здатись і порознускати свої товариства. За той час вони стратили більше 600,000 карбованців робочої плати і прожили більш 150,000 карбованців власних грошей.

Тим часом на великих залишних хвабриках бували змови, котрі коштували робітникам ще далеко більше, напр. в самому Стафордширі ј за один тілько 1865 рік робітники на власних видатках і на робочій платі стратили не менш 3,000,000 карбованців.

Особливо довго ј шчиро витримували змови свої шотландські робітники, так напр. одна змова, котра почалась в 1856 році тъяглася цілих 13 місцяців.

Поруч із змовами юила ј інша боротьба робітників з капіталістами, котру хоч не можна певно приписувати самим упорядкованим товариствам, але до котрої все ж таки де які з них товариств відносились прихильно і котра мала наводити перельак (террор) на хазяйнів, силувати їх і буда обернути частину проти машин і хвабрик, частину ж і против самих хвабрикантів.

Особливо підшальували ј підривали хвабрики в часи революційного руху сорокових років, так званого *chartizma*, про котрі је будемо говорити. Најбільш подібних случаїв було в Шеффільді. Так 19 сентября 1843 року там була підорвана хвабрика під Педжина, а на другий день хвабрика пожів і підпілків Ібетсона, котрого робітники наїгриш непаніділи. Після взриву вони великою громадою зібрались на вкруги на половину розбитої хвабрики ј дуже жалкували, що вона до решту не полетіла на воздух. В 1844 і 1845 знов кілько хвабрик було підорвано ј підшалено в Шеффільді ј Болтоні. Ще раніш, в 1831 році більш Манчестера був убитий робітниками хвабрикант Ештон, а в кінець: трицьать років між робітниками бавольніанськими хвабрик Глазгова навіть зложилося осібне товариство, звісне під прізвищем *Глазговських Тунів* (тугами зовуть релігійне братство душителів в Індії) для того, щоб убивати іспанських хвабрикантів і догльядчиків. Це товариство було розкрито ј знищено урядом в 1838 році. В шестидесятих роках убивства шпигів і перевертнів знов стали дуже частими в Шеффільді, так що уряд навіть був присилуваний назначити осібну парламентську комісію, котра ј справді дознаглася про деякі великі неправди, якою робились хвабрикантами над їх робітниками. Від того часу террористичний (застрашний) спосіб боротьби з боку хвабрічних робітників вже в Англії маєте не прикладається, за те, як далі побачимо, без його је не обходяться в Ірландії сельські чиншовники і паїмити.

Робітницькі спілки в Англії звертають тепер најбільш свою увагу на те, щоб не дати заробітку зменшатись і далі, щоб на скілько

можна, вкоротити робочу добу. В цих двох справах вони часом і добувають чимало полекші в тяжкому житті робітників, але про докорінній перероб усіх портадків господарських таким робом нема чого ј думати, бо він може наступити тілько після коечного сканування уської продажі праці. В загалі: наїкрашча користь робітницьких спілок в Англії, окрім звичаю до впорядковання є до одвертої боротьби з капіталістами, це вкоротання має во всіх хвабриках і ремеслах робочої доби до 10 і навіть в інших случаєах до 9 годин у сутки.

До остатніх 20 років боротьба робітницьких спілок в Англії була обернута має во виключно проти хазяїнів і хвабрикантів і ледве торкалася до уряду. Тим часом за остатні роки, особливо після впорядковання Всепороднього робітницького товариства є у загалі більшого розвитку соціалістичного духу серед англійських робітників, напр. після того, як товариство Лондонських кравців було пристало до Всепороднього робітницького товариства, робітницькі процесси перед урядовим судом і обвинувачення їх в тому, що вони складають вмову (*conspiracy*) проти уряду, стајуть далеко частішими, хоч далеко не на стілько, як в інших землях.

III.

Спільнє здобування (кооперації) в Англії.

Ми присилувані були признати, що великий рух робітницьких товариств для супротивства хазяїнам (trades unions), хоч і прине чимало користі працьуючим лъудям в Англії, тим часом однаке не міг зробити докорінної зміни в упорядкованні відносин між працею є капіталом. Здавалось би, що далеко більшу надію можна покладати на вилив таких товариств, котрі б тілько працьували над власним матеріалом і при помочі власних машин і струментів. Такі товариства для спільної праці звичайно звуть кооперативними товариствами, і зразу думали, що досить буде впорядкувати в кожнім ремеслі є здобування такі товариства із самостоїчних робітників, щоб потроху увільнити всіх робітників от примусу продавати свою працю хазяїнам і хвабрикантам, за робочу плату, котра раз-у-раз буває далеко нижча від правдивої вартості праці. Тим часом однаке виявилось, що надія цьо марна, бо тілько дуже не величка частина всіх робітників, при теперішнім стані здобування, можеть добитись тої самостоїчасті, котра безпремійно потрібна робітникам, щоб зложити спільнє здобування власними силами, а не в наїмах у будь ліjakого капіталіста. Окрім того така спілка самостоїчних робітників зараз же має прихильність ставати сама за хазяїна здобування, наїмати робітників і використовувати їх має во так само, як і звичайні капіталісти.

Спільнє здобування в Англії почалось і зараз дуже розширилось в початку XIX століття під впливом Роберта Оуена, про котрого нам не можна тутки по дрібному розмовляти. Але все ж треба хоч загально вказати на те, чому цей рух, котрому Оуен дав початок і котрий зразу мав велику силу, нарешті звісно має ні на що. Најголовнішим робом це вишло за тим, що Оуен був далеко більше моралістом, ніж господариком (економістом). Виходячи з тої думки, що чоловік не вине в тім лисі, котре він робить іншим льудям, а що винні тому обставини життя, Оуен дуже справедливо казав, що треба не льudej карати, а обставини життя їхнього змінити. Так напр. для того, щоб не було злодіїв на світі треба зробити власність і працю спільною. Тим часом тоді ні Оуен, ні інший хто не знали ще наукових законів здобування і господарства в загальному через те не знали, яким способом це робити. Так напр. Оуен помільявся, думаючи, що в загалі кожна невеличка громада з яких 2000—2500 льудей, навіть при теперішнім урядовім (політичнім) і господарськім упорядкованні, може витримати боротьбу проти капіталістичного здобування, коли тілько в тій громаді власність і праця будуть широ спільними. Тим часом це буває тілько дуже рідко і при виключччих обставинах, в котрих напр. живуть громади Шекерів і Перфекціоністів в північній Америці. Остатні ж проби спільногого життя невеличкими громадами швидко гинуть в тяжкій боротьбі проти капіталу, або коли не загинуть до решту, то ледви живуть на світі, як напр. ті громади в північній Америці, котрі були впорядковані Робертом Оуеном і його сином Дель Оуеном.

Тим часом однакож є дуже невеликі спілки можуть не тілько витримати боротьбу за істину, а навіть і дуже розбегати, тілько тоді вони раз-у-раз кидають думки і звичаї правдивих громадівців, наїмають робітників за гроши і стають звичаєю спілкою хазяйнів-капіталістів, котра має нічим не одрізняється від акціонерної компанії правдивих капіталістів.

В розвитку англійського господарського руху, під безпосереднім впливом Оуена, настільки був такий час од 1820 до 1840 року, коли навіть робітники чекали собі великого добра от розвитку кооперативних спілок; вони надіялись, що цим законним і мирним шляхом вони вибудуться з під юрисдикцією капіталу. Вони з задрістю дивились на так званих *Рочдельських пionerів*, котрих 28 чоловік, зложившихся кожній по одному фунту стерлінгів (по 10 карбованців) завели товариство для спільногого споживання, т. є. спільно закуплювали провізію і інші најпотребніші речі і з того страшенно забагатіли. Шість того позаводилось в Англії дуже багато часописів для того, щоб кращче розширити спільнє здобування (кооперацію), почали збирати великі громадські сходи (мітингі) і што року робили кооперативні з'їзди (конгреси) із виборами от різних спілок і товариств, а теж із учених і писателів, котрі тоді працювали над справами господарськими. Це була така

добра загальної прихильності до кооперації і навіть частиною є до громадівства в Англії, якої пі раньше, ні пізніше, ми в цій стороні вже не замічаємо. Тим часом цей рух був конче не природної і не міг через те довго є протриматись. Рочдельські піонери, котрі в великій мірі перші пробудили кооперативний рух в Англії, одни із перших теж показали робітникам, що спільна праця і здобування без докорінного переробу всього громадського порядку не приносить ніякої користі всім зарадто бідним робітникам. Справді Рочельські піонери, страшенно розбагатівши, почали заводити млини інші хвабрики, вже на власній кошт товариства, самі маючи покинути працювати, а замість того наїмали робітників за звичайну плату, як і інші хазяїни. Усі ті товариства, котрих діла пішли гарно, позамикалися самі в собі є уже не охоче приймають нових членів, хиба тільки за дуже високу плату. Такий робим тільки невеличка частина робітників могла приступити до кооперативного руху, а всі остатні пізньше, поки панують теперешній порядок, лишились, як кажуть, за штатом. Діля дрібного ремесла є діла біднішчої буржуазії кооперативний рух справді приніс чимало користі, піддержавши їх в має безнадійній боротьбі з великим, усе пожираючим капіталом. Але Англія це најбільш сторона хвабричної праці є великого хліборобства і через те громадівська справа тамічка тичеться најбільш хвабричних робітників і сільських наїмників, а не дрібних ремесників і міщанства. От через що тілько такиј рух, котрий дасть політичну волю є само-стоїчість усім станам рівно, котрий докорінно змінить грунтову власність в Англії є дасть таке впорядкування громадівству в усій Великобританії в спільноті з цілим світом, котре дозволить юому почати гострую і рішучу боротьбу проти всіх вищих станів, тілько такиј рух вартий, що б на юому довгій час зупинитись,— і до його ми зараз і переходимо.

Додамо тілько кілько слів про розвиток кооперативних спілок в Англії після переписі 1878 року. Загальне число спілок таких 901 з 444.547 членами, т. є. більше піж у робітницьких спілок, що не дивно, бо маючи всія англієська буржуазія є најбагатші робітники, т. є. членів Trades unions, належать і до кооперативних спілок. Загального капіталу в кооперативних спілок не менш 60.000.000 карбованців, а обороті до 180.000.000 карб. що року.

Нарешті однаке в Англії єсть ішче на половину купецькі, на половину робітницькі товариства, в котрих число спілок, членів і грошів ще далеко більше напр.:

	спілок	членів	карб. капіталу
В дружіях товариствах запомоги	25,234	4.363.772	більша 100.000.000
В товариствах для будованинья	637	?	і до 200.000.000

IV.

Громадсько-народоправниј (соціально-демократичниј) рух в Англії.

Англія одна з таких сторон на світі, де нові думки зароджујуться і навіть проповідується раніше, ніж в остатніх землях, але разом з тим в глибину життя народного вони проходять дуже по малу ѹ часом далеко пізніше, ніж у других народів західної Європи. Так напр. було в державних справах: більш двохсот років уже тому є, як англійський народ покарав свого короля смертю, а тим часом і досі в Англії ще єсть королі ѹ прихильників народоправства, республіканців, там ще дуже не багато. Так саме ми бачимо ѹ у громадівстві. Навіть саме слово *соціалізм* виникло з Англії і багацько деякі із думок французьких громадівців, Сен-Сімона є Фурje, пропонувались в Англії за тридцять років раніше, ніж маєже де небудь в остатній Європі.

Вже в 1785 році один учитель із Ньюкастлья на Таїні, *Спенс* пропонував упорядкованість дуже подібне до Весевітньої Гармонії Фурje і навіть був зібран у Лондоні чимало прихильників. Наприамок його навіть був досить революційні і народні, так що в्रяд присудив його на рік неволі. Прихильники Спенса тим часом ще не дорошли до правдивого громадівства є перевернули його думку на релігійну секту (братство), котра швидко є загинула.

Ще менший вплив на розширеність середь народу громадівських думок мав науковиј соціалізм *Вільльама Годвина* і поетичні його затья, знаємого поста *Шельлі*, бо їхні твори читались маєже самими освіченими є вищими станами. Шельлі, дуже дружині з Бајроном, мав навіть на його великиј вплив, під котрим Бајрон написав Каїна, в котрій погляд на працю подібний до громадівського.

Ми вже казали про діяльність Оуена є про кооперативні рух, котрий був не ј визваний, але в революційному, або хоч і просто народоправньому наприамку, вона зробила небагато, бо ні Оуен, ні його прихильники, ніколи одверто не порвали стосунків з урядом і вищими станами і ніколи не пропонували широкого є докорінного господарського переробу.

Трохи далі пішов *Бреj*, котрий в книжці виданій в 1839 році під заголовком: „*право є боротьба праці*“ пропонував спосіб загального господарського переробу при помочі безплатного кредиту робітникам, дуже подібний до Прудонівського банку 1849 року. Бреj навіть назібрал до 600,000 карб. грошей, але упорядковані ѹ в Лідсі є Шеффілді здобувальня швидко збанкрутились, так само, як і банк Прудона.

Хто знає, в якій мірі в Англії всі закони напримовані на ко-

ристь панів і багатої буржуазії, тој не здивується тому, що всі проби кооперативних спілок і мирного переробу господарського випрядковання не розвиваються там і по стілько, як в Америці, і навіть гинуть вони швидче, ніж во Франції. Нарешті ж в Англії робітники ј дрібна буржуазія зрозуміли, що їм треба здобути собі перше політичні права, коли вони справді хочуть докорінно змінити свій господарський стан. Відтіль почався правда чисто політичний (народоправний) рух *чартізма* (от charter—карта), в котрім однаке було не мало ю правдивих громадівців, котрі в своїх бажаннях юшли багато даліше, ніж чартісти політики.

Між юми треба звернути увагу на ірландця Бронтер О'Бріена одного із најбільших самостоючих і радикальних громадівців в Англії, котрий усе життя (1803—1864) своє віддав на боротьбу за простих льудей і на решті вмер, як говорять, з голоду, бо, не бажаючи відректися із чому своїх перекопань, він стратив невеличкій писательській заробіток, з котрого він жив остатні свої роки. Бронтер О'Бріен вихований на думках Робесп'єра, Бабефа, Буапароті, був прихильником урядового громадівства, т. ѹ. він бажав щоб уряд викупив землю і заводи в панів і хвабрікантів і вів господарство від себе. Ця прихильність до централізму (якобінізму) може єсть наїголовнішчий резон, чому Бронтер О'Бріен швидко стратив свій вплив на англієцькі народ, взагалі прихильниј більш до вільної спільноти (федерації) ніж до централізму якобінців. Тим часом однаке О'Бріен не тілько був вибраний в 1839 р. заразом в 6 округах в депутати (уряд со злости присудив його на 1½ року неволі), але навіть і кілька років після того, як уже чартізм загинув у 1849 р., його поставили за президента „Спілки державного переробу“ в котрій він і проонтував спосіб викупу урядом земель і хвабрік, про котрий ми вище казали.

Чартізм не можна назвати правдивим робітницьким рухом, бо більшість льудей, котрі до юго належали, не були робітниками, тим часом в основі юго, хоч і не явно, лежали господарські питання ю справи пролетаріату. Відтіль ѓде сила ю жижечть чартізму.

Народна карта, від котрої ю почався рух чартізма, була зложена в 1835 році комітетом, вибраним от Лондонського Робітницького Товариства ю таким робом сама вона вишила із посередь пролетаріату. Однаке всі 6 пунктів, з котрих складається народа карта мають виключно політичний характер. Ось ці пункти:

1) Загальне право подачі голосу (на виборах) для кожного чоловіка в совершеніших літах і здоровім розумі, за котрим не має допевненого злодійства.

2) Широчина зміна парламенту.

3) Плати членам парламента, щоб і не багаті льуде могли в юго вступити.

4) Таємна подача голосів на виборах, щоб увільнити робітників від підкушу і пристраху хазяjnів.

5) Рівність виборних округів для того, щоб кожниј виборниј був од рівного числа вибрателів.

6) Скасуваньна — і без того марного — ценза в 300 фунтів стерл. (3000 карб.) груитової власності щоб бути виборним, для того щоб кожниј вибoreць міг бути і виборним.

Чартістський рух, почавши серед робітників, швидко розширився ј між дрібою буржуазієу, котра під впливом крізіса 1837—1839 була дуже розгнівана проти уряду ј вищих станів. Поруч з законною агитацієу, т. ѹ. зходами, прошеніями в парламент і т. і. робилася навіть підготовка до оружнього бунту. Призначали льудеј до повстаньња, виробляли піки ј інше оружъжъя в великому числі ј т. д. Народоправні оратори на сходах говорили дуже палко. Так напр. методістські пін Стеєнс обернувсьа до льудеј, зібравшихсьа в Менчестері, з такими словами: „Вам не треба боатись пі сили уряду, пі жолнірів, штиків і гармат, котрими володајуть ваші вороги. Ви маєте силу далеко більшу, піж още все; ви маєте оружъжъя, проти котрого пі штики, пі гармати пічого не зробльать; і тим оружъжъям можеть володати десятивісій хлончина! — Вам треба тілько взяти кілька сірників, та жмену соломи, вимоченої в дьоготі, і побачите, що пічого проти вас не поробить уряд з юго сотнями тисяч жолнірів, коли тілько робитимете ви без страху“. Цеј саміј Стеєнс дуже ясно показував і на громадівській напръямок чартізма. На сході в Керсельморі, де було до 200,000 чоловік, він казав: „Чартізм, товариші мої, не єсть політиче питаньња, в которому все залежить в тому, чи добудете ви право голосу, чи пі. Чартізм це питаньња — пожа ј вилки; карта — це гарне жильња, добриј харч і питътьња, житътьња без бід ј коротка робоча доба“.

Таким робом чартізм вишов на шляху далеко радікальнішчих змін, піж того бажалось буржуазії, в громадівському напръямку. До того ж у північній Англії і в Йоркширі було зроблено кілько проб оружнього повстаньња, ј перельакана буржуазія, в саму најрішчу хвилину, покинула робітників і повернула всі свої сили на питаньња — для остатніх доволі бајдуже — на скасованьња *хлібних законів*. По цим законам привоз хліба в Англіју був заборонени, доки ціна хліба в краju не переїде доволі високої міри. Закон цеј був придуманий в 1815 році партієу торіїв, в котрої најбільш великих властивців груиту ј через те партія уїгів, де панує буржуазія, їого раз-у-раз иенавиділа.

Одначе коли знов настунив крізіс 1842 року, то буржуазія, бажаючи притъагти робітників на свій бік, почала знов балакати трохи радікальнішчою мовою. Ось через що петіціја парламенту, подана в 1842 проти хлібних законів, мала до 3.500,000 підписів. Міністерство на тој час було торієське, ј буржуазія бажала револьуції, т. ѹ. вона бажала щоб робітники зробили револьуціју ѹї на користь. Хвабриканті, згодивши між собоју, почали замикати заводи, в надії при-

силувати робітників до бунту, рішайучи їх заробітку ј зальзакавши таким робом уряд, добитись своєї мети. Але тутки вони помилилися. Робітники справді почали бунтоватись, але замість однін хлібних законів, як того хотілось буржуазії, вони заговорили про „чесній заробіток за чесну працьу“.

Не важко зрозуміти, що рух, котрий почався під впливом буржуазії, не міг ясно поставити свої громадівські бажання ю це було наїгодовнішою причиною од чого він швидко ј загинув. Зрадивши тому два роки, купці ј хвабріканті тепер знов не постидились продати товариство ю насліть передатись уръадові ј зробитись югою помічниками ю поліцейськими. Вони дішли до того, що вкупн з жоліїрами стрільали на льудея. Як дішла річ до суду, то буржуазія конче відріклася от чартізма ю сами робітники тілько ј були покарані. Купці за тој час, коли здобування було затримано через бунт, росprodали з великим барашем усі свої запаси товарів, з котрими вони вже не знали куди ј діватись.

Такій нещасливій кінець чартістського руху для робітників мав для їх однаке ј де чого доброго. Він роскрив ѹі очі на нещирість буржуазних революційних бажань і вони згодились раз на завжде відректись од усьакої спільноти з радикалами буржуазного напрямку. Таким робом після 1842 робу робітники конче відрізнилися од буржуазних демократів і маїже покинули устоювати за своїми політичними правами. Більша частина робітників звернула свою увагу на товариства супротивності (trades unions), про котрі ми вже говорили, а остатні пристали до революційного громадівського руху, між іншими до основаного в 1864 році Міжнародного товариства робітників, на котрому ми теперечка трохи ј задержимось.

V.

Міжнародне Товариство Робітників в Англії.

Основа цьому товариству, котре швидко прославилося на ввесь світ і трохи не до смерті перельзакало уръади ј вишні стани, була положена в Лондоні в часи всесвітньої виставки 1862 р. На решті це було не перши раз, що громадівці ј революціонери сходились у велику міжнародну спілку. Перед тим уже тричі льуде заходились зложити таке товариство. Перши раз, в 1846 році в Брюсселі під під проводом французів Меліне, Імберта ј пользака Лелевелья. Друга спілка була впорядкована теж у Брюсселі, в 1847—48 роках Марксом, Енгельсом і іншими німецькими комуністами. Третья, в 1855 р. в Лондоні емігрантами (вигнанцями) французькими, італіянськими, німецькими, польськими ј венгерськими. Тим часом ці товариства складались

по більшій часті не з робітників і не мали великого впливу на впорядкованіння робітницького руху серед пролетаріату (бідноти).

Інша річ була з четвертим міжнародним товариством зложенім зразу најбільш із нравливих робітників. От їх і виїшов початок спілки. На Лондонську виставку 1862 року були послані, за помічю французького уряду, кілько французьких робітників для того, щоб вони позиаюмились з новими ј вигоднішими способами здобування. На своє лихо уряд мусів послати в Лондон најрозумнішчих між робітниками ј ті, певно, балакали з англійськими робітниками не про самі тілько справа здобування, а теж і про тяжку усіудибу долю здобувачів. Вони позиаюмились теж з життям і поглядами англійських робітників, з їх способами боротьби проти капіталу ј росказали про свої. Відцілья вже не далеко було до спільноті помочі робітників одних однім і до розмов про основу Міжнародного Товариства Робітників.

Тим часом багато про що треба було вмовитись, позаводити стосунки з більшим числом льудеј і через те конешне основана була спілка ј вироблені ѹї статути тілько через два роки, на великім мітингу (зборі) в S^t. Martin's Hall в 1864 році. На цьому зборі було вже чимало виборних от англійських товариств супротивства (trades unions) і де јакі між їми, напр. Оджер і Лекрафт працьували над виробкою статутів Міжнародного Товариства,—котре часто звати коротко,—Інтернаціоналом. Тим часом ті статути зроблені мајже виключно післья думок Карла Маркса.

Тут не місто балакати про загальнє впорядкованіння ј визначаніння Міжнародного Товариства Робітників і ми мусимо тілько сказати про тој вплив, котре воно мало на робітницькій рух в Англії. Вілив цеј тамічка, треба признатись, був меншиј, піж мајже в усіх остатніх земльях західної Европи, але все ж і на юго варт звернути нашу увагу.

Најбільшу поміч Інтернаціоналу давав англійським робітникам у часи змов. В давніші часи в Англії капіталісти звичаю лъакали робітків тим, що замість ѹїх винишуть лъудеј із чужих сторон, коли тушеши не виновниятимуть усіх бажанінь хазъянів. Але післья впорядкованіння Міжнародного Товариства Робітників ѹім уже не можна було цього робити, бо головна рада (управа) Інтернаціоналу зараз же давала знати робітницьким товариствам тиєї землі, куди хазъяні мали обернутись, і робітники тамошні вже не годились ставати на роботу до тих хлабрикантів, проти котрих була зроблена змова. Так напр. у часи великої змови на машинних заводах в Нью-кестлі в 1871 році, не тілько не прибуло нових робітників із чужини, а павіть і ті німецькі ј скандінавські робітники, котрі вже робили на тих заводах, покинули працьу ј повернулись до дому. Від того часу англійські хазъяні вже ј не винисують у часи змов чужих робітників і павіть про це ј не натъякали в велику змову копальничків вугільща в Уельсі в 1873 році.

Міжнародне Товариство Робітників мало ще і другим робом добриј

вплив на життя англійських робітників; воно трохи ширшало напръємок їхніх думок. Так напр. в 1866 році Інтернаціонал упоръядковав великий збір, на котрім під проводом Оджера, розмовляли самі тілько робітники. Најголовнішим бажанням цього збору був здобуток загального права подачі голосу. Швидко після того, до Інтернаціоналу пристали товариства Лондонських шевців, з 9000 членів, кравців з 8000 і ткачів шовкових лент 1000 чоловік. Okрім того пристало ще кілько дрібних товариств, так що під кінець 1866 року в Англії було вже більш 25000 членів Інтернаціоналу.

За сани 1867 рік пристало до його ще 32 робітницьких товариств, а в 1869 конгрес усіх спілок в Бірмінгені, хоч доконче ј не пристав до Міжнародного Товариства Робітників, але обявив, що взагалі згожується з юго думками ј бажаннями.

В тім же самім 1869 році була впоръядкована, теж під впливом Інтернаціоналу велика спілка хліборобських робітників, котра најпершим бажанням своїм поставила "викуп урядом грунтів на користь робітникам. Нарешті вся программа цієї спілки була маєже согласна з постановами Базельського конгреса Інтернаціоналу. Ось ця программа: 1) Націоналізація ґрунту, т. є. переход його в руки народу, 2) Поміч виселкам за море, 3) Загальне, світське ј беззлатне виховання, 4) Заборона випускати папірні гроші всім, окрім уряду, 5) Пръямій і поступовий (більшащущий з маєтком) податок, замість усіх остатніх, 6) Сплати державного довгу, 7) Скасування статого війська, 8) Поменшенья робочої доби ј 9) Загальне голосування ј поденна плата виборним.

В 1870 році пристало вже до 95000 робітників до Інтернаціоналу; тим часом однаке громадівсько-релольції дух ще не мав часу пройти в глубину англійського робітницького стану, як ми це зараз побачимо. Okрім того головна рада (управа) Інтернаціоналу помильдалась, бажаючи западто держати в своїх руках громадівський рух. Товариства супротивства, пристаючі до Міжнародного Товариства Робітників, хотіли оборонити свою незвичну самостојачість, а управа Інтернаціоналу це не сподобалось і вона почала заводити свої секції (круги) осібно от робітницьких спілок і з осібною федеральною (спільною) радою, котрої старі спілки су противства признати не схотіли. Таким робом приятельство між англійськими робітниками ј Інтернаціоналом було вже трохи порушене, а коли управа юго стала одверто зз бунг парижської комуни (громади), то англійські робітницькі спілки перельзакались і відреклися от Міжнародного Товариства.

Навіть і тих небагато робітників, котрі при юму зостались, вже не годились з управою ј теж не хотіли слухати федеральної ради. Після конгресу Інтернаціонала в Гаазі в 1872 році вони до решту відрізнились від Марксівської управи і основали свій осібний федеральний совет під проводом Юнга, Гельса, Мотернеда ј інших. Таким робом від 1872 року Інтернаціонал у Англії мав аж дві федеральні

ради, але дуже трохи робітників за собою. Ці дві ради страшенно між собою сварились, збиралі кожна свої конгреси і швидко потратили остатці вплив на робітників.

Певно, що најголовнішим робом у такому лихому кінці міжнародного руху в Англії винен централізм Маркса і його головної управи Интернаціонала; тим часом не можна не признати, що англійський робітницький рух сам у собі має вже занадто закониній і вузько національний характер.

VI.

Теперешній стан робітницького руху в Англії.

Таким робом із усього, що ми казали, видко, що не дивлячись на давність робітницького руху в Англії, в цій стороні ще не має правдивої і добре впорядкованої громадівської партії. Робітницькі спілки одборони (trades unions) збираються правда що року на конгреси і навіть спільними силами содержать у Лондоні осібну „Парламентську Комісію“ котра мусить устоювати перед урядом на користь робітникам, але тим часом робітницькі спілки не виробили собі ніjakої загальної программи, ні принципіальності, ні практичності. Навіть такі наїзагальніші основи громадівства, як належність грунтів до громад хліборобів, а хвабрік і заводів до громад робітників, ще доконче не укрепилися в думках англійського працьуючого люду. На зборах і розмовах англійських робітників дуже часто говорять про побільшання заробітної плати, про укоротшання робочої доби, але дуже рідко натикають на концепцію скасування продажі праці, на спільні здобування на користь самих робітників, бо лічуть такій корінній перероб господарства ще занадто далеким і, при теперешніх обставинах, конче неміжливим.

Тим часом за останні роки загальні думки громадівства все більш заходять собі прихильників і серед англійського народу. Особливо замітно це в питанні про грутову власність, котра в Англії поділена так неправдиво, що вже воно занадто кидається в очі. Справді, в усій Великобританії єсть не більш 200,000 власників грунтів, але із їх далеко більша половина володають тільки тим грунтом, на котрім стоять їх будинки, і не працюють під хліборобством. Більше ніж половина усього грунту в Англії, Шотландії і Ірландії належить усього 2184 чоловікам, котрі володають вкуні більш ніж 15.000,000 десятин грунту, з 30.000,000 десяtinами, котрі складають із себе все королевство. Кожниј із їх, це визначає, володає середнім числом 7500 десятинами грунту і це в такій стороні, де на кожну живу людину приходитьсья всього по одній десятині грунту.

Ми вже бачили, що дук Сутерландській має трохи не півміліона десятирічнин власного ґрунту. Після його єдеть зараз дук Беклен з 175,000 десятирічнин, маркіз Бредельбен з 165,000, Джемс Матесон 162,000, дук Річманд 106,000 десятирічнин і т. д. Усі величезні грунти англійських панів обробляються частиною на наймитами на кошт самих панів, але најбільш віддаються в аренду фермерам (чиншовикам). Таких фермерів в Англії є Шотландії єсть 520,000 а в самій Ірландії більш 600,000, бо там вони звичаєно арендуєть дуже дрібні шматочки ґрунту. Невно, що фермери сами не в силах справити всу працьу потрібну для хліборобства цілого королівства є через те вони, особливо в Англії, беруть чимало наїмитів, котрим звичаєно платити тижньово от 10—15 шилінгів (5—7 карбованців) без харчу є хати. Ця плата панам та фермерам здається занадто високою є вони усіма силами пильнують, їак би поменшати число робітників. Для того вони, де тілько можна, замінюють льудея машинами в хліборобстві, або до решту кидають хліборобство є замість того держать худобу. Через те сільських наїмитів в Англії де далі, тим все стає менше. Так напр. від 1851 до 1861 року загальне льудство Англії є Уельса побільшало на одну десяту частину, але льудство в селах за тої самої час, павіть поменшало на одну соту частину. За других десятирічок від 1861 до 1871 одіка ще більшина: усіх льудея побільшало на 13 відсотків, а сільських наїмитів поменшало на 15 відсотків. По другому рахунку в усім королівстві Великобританії було наїмитів

	в 1861	в 1871	Поменшало
Чоловіків	1.833,652	1.328,150	505,501
Жінок	376,577	186,450	195,127
Всупі	2.210,229	1.514,601	698,628

За остатні роки це поменшання продовжується є тепер у Англії є Уельсі єсть уже не більш 764,574 хліборобських робітників. Яка в загалі невелика частина льудея у Англії тепер уже працьує над хліборобством видно з того, що в Англії сельськ-хліборобів тілько 12 відсотків, у Прусії 45 відсотків, у Франції є Бельгії 51, а в Россії ще є того далеко більше.

Це залежить частиною від великого розвитку мануфактурного (рукодільного) є хвабричного здобування в Англії, але ще далеко більш від неправдивого поділу ґрунту, від котрого цілі мільйони десятирічок поля пропадають під дрібним лісом для панського польування в тої час як хліба свого в Англії тепер інший рік не вистачає вже є на половину, а вже що року на 5 або є на 10 мільйонів льудея.

Хоч велике хліборобство при помочі машин і затрати великих капіталів на помішання ґрунту, на будування є т. і. вже самі по собі пособлюють великим властивицям ґрунту в їх боротьбі проти дрібних, тим часом у звичаях і павіть законах Англії єсть чимало

таких постанов, після котрих дрібним властивцям грунтів і навіть чиншовикам ще гірше приходитьсьа в ѹїхній боротьбі проти великих. Перше, це загальний звичай в Англії не роздільяти, по смерті батька, між його дітьми груитової власності, але залишати її всьому старшому синові. Від того занадто великі маєтки сотні років не роздільяються. Друге знов, це право властивця грунту роздавати землю своїм фермерам на такий строк і по таким умовам, які панові најкористніші. Через те дуже часто великі пани віддають свої грунти в аренду не більш як на один рік, щоб раз-у-раз мати змогу прогнагти фермера ј набавити ціну. При такім способі аренди фермер раз-у-раз у руках у лорда ј навіть не можеть ніколи забагатіти поліпшанням свого хліборобства, бо, під страхом бути вигнаним без суда ј росправи, він боїться затрачувати свій капітал на корінні поліпшання гospодарства, від котрих він би міг користуватись не раніше, ніж за кілька років, як то напр. буває при осушці болот, або при глибокім заоруванні гною ј т. і.

Англійській уръяд, під впливом товариства основаного Джоном Стъартом Мільюм в 1871 році, на ім'я „Ліга (спілка) землі і праці“, був обіцяв дати поліпшання фермерам і способити побільшання дрібної груитової власності, але з тої обіцянки досі нічого не вишло.

Цьому нарешті не треба ј дивоватись, знаючи, що в Англії кожній поступовій рух іде дуже по малу і вважаючи на те, що најголовніші бажання Мільової программи були занадто помірковані. Ось головніші пункти юго программи:

- 1) Скасування всіх законних і уръядових заборон для продажі ј передачі грунту.
- 2) Бажання, щоб було знищено право первородства для спадку груитової власності.
- 3) Заборона на довго заізнувшись постанов над власностю ј роспорядком jakого грунту.
- 4) Назначити податок на користь уръяду, котрий би ріс заразом з арендою платою ј не давав би єї занадто побільшати.
- 5) Шіддержку ј поміч спільному хліборобському здобуванню таким способом, щоб уръяд скуплював великі грунти ј роздавав їх робітницьким спілкам.

Певно, що ці добре бажання так і зостались самими бажаннями. Дізраелі, котрий ще не будучи міністром, обіцяв, коли він буде в голові уръяду, дати фермерам „*tenantd right*“ т. ѹ. право держати землю в аренди, поки пан не вплатить фермеру всього, що тої потрібна на поліпшання грунту. Тим часом нові закони, видані у часи міністерства Дізраелі, так звані „роспорядкові акти для хліборобства“ (*Agriculture Holdigs' Act*) в 1876 році тілько *дозолює* таку умову між фермером і властивцем грунту, але не ставить єї

для остатнього *обов'язковою*. Ліберальне міністерство Гладстона не пішло в цьому напръямку далі консервативного.

Послідком усього цього наступив і доси панујучий в Англії хліборський крізіс. Не дивлячись на страшенні неурожаї остатніх чотирих років, в Англії тамошинє хліборобство, під впливом привозу із Америки, не більшає, але чим далі все ще меншає. Фермери знаходять, що нема користі працювати над хліборобством через те, що хліб привозять дешевшим із Америки, ніж його можна здобути в Англії. Ціна на миъасо, масло ї молоко теж упала за остатніх два, три роки не менш, як на цілу третью частину, і фермери та інші хлібороби присилувані отиускати своїх наїмитів, котрі мусить хоч поступати на хвабрики ї тим збивати ціну робітникам, хоч тікти ї переселятись за море. От через що за самі остатні сорок років (1840—1880) виселилось із Великобританії більш 8.000,000 чоловіків і за остатні роки виселення все ще більшає.

(Далі буде)

С. Подолінський.

ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

I.

УКРАЇНА РОССІЙСЬКА

Мужицькі бунти ї письменні бунтарі в 1880 р.

Остатнім літом маєже по всім губерніям россійської України були крестьянські бунти. Докладного про ті бунти звісно мало, — бо начальство не лъубить про такі речі голосно говорити, а дописачі до газет з панів мало здібні приступити до мужицтва, щоб довідуватись усього, що в юому робиться ї говориться. Нам приходитьсья здаватись в звістках про ті бунти на те тілько, що позволило, або звеліло писати про них начальство.

Неспокої ї бунти в губернії Черніговські виходили зза затальною розмежувань, котре там робиться вже більш десяти років і котре теж саме, що комасація чрунітів в Галичині. В губерніях старої Гетьманщини, — то б то в Черніговщині ї Полтавщині, в усьакому маєже селі лъуде здавна належать не до одного стану, а єсть і пани, ї колишні їхні крепаки, ї колишні ко-

заки, ї ті вільні льуде, котрі в часи скасування Гетьманщини (1764 р.) не були записані в козацькі списки (компти) із котрих царі московські не вспіли пороздавати в крепаки панам, а записали в казенні крестьяне. Всі ці льуде здавна ділили між дітьми, продавали ї міньяли свої грунти, і через те там грунти поділились на дуже дрібні шматки, котрі часом лежать далеченько один од одного.*). Це звуть там *черезолосностю*. Здавна ця черезолосність не подобалась московським губераторам, — бо в Московщині ѹї нема, — бо там землю панам роздавали царі великими шматками і не було зовсім вільних дрібних землевладців як козаки. Не подобалась черезолосність і багатим панам, бо і вони мусили, також як і мужики, ділити свої поля на три зміни: ярину, озимину і толоку (випас) і мусили пускати ї на свою толоку мужицькі скот. Давно вже була розмова про те, як би скасувати ту черезолосність, зробивши загальнє розмежування і прирізивши кожному господарю його грунт, як мога, в один шматок. Ще в 1781 р. цариця Катерина обіцяла дати своє „созвілені“ на те межування „для успокоенія цьлости ім'ній дворянства и прочихъ чиновъ пародныхъ“ (?). Тілько ж межування річ дуже клопотна і дорога і потрібує, окрім зміру землі, ще і цінування ѹї, або *таксації*, щоб кожному дати як раз такої землі, як у його була, або більше, або менше, коли юму дајуть іншу землю. До тиєї таксації треба льуде і добре вчених, і дуже солісних, сумлінних. Так усе є одкладали те загальнє розмежування, аж поки не настали розмови про крепацьку волью. Тоді пани витъагли це розмежування, думаючи що через цього одтъагнуту ту волью на після розмежування, але начальство вже в 1858 р. звеліло почати розмежування. — а потім поставлено ділянку в Полтавщині і Черніговщині осібні комісії, в котрі уряд назнача членів, најбільше з панів. Тъагнетьсьца це діло двадцять років, коштує страшенно і не скоро ще скінчиться: так до 1 листопада 1879 р. в Черніговщині вже було видано на межування 2,602,187 рублів грішми, — не рахуючи видатків натурою і працею крестьянською, — а ще, каже межова палата, треба буде межувати років з 9—10. Користі з межуваннями діля мужиків і наперед не можна було ждати, а надто діля тих, котрі держать землі подвірно, а не громадами, — а в Гетьманщині тільки казенні крестьяне держать землі громадами. Малі ж клаптики землі козацької і крепацької, як не межуј, все черезолосними зостається, а надто через те, що вони все ж дільяться між дітьми, перепродується ї т. д. А до того землю наризујуть мужикам гіршу, а часто ї менше, а іншому то ѹї зовсім не зостається землі в дачі, як попаризујуть багатшим. Наї-

*). Черніговська межова палата налічила з 1858 по 1864 р. 1.213,643 десятини в 901,391 шматках, так ічи на шматок, або полову приходитьсья тільки 1³⁴/₁₀₀ десятини. А. Хаєнко. Историч. очеркъ межевыхъ учреждений въ Малороссии.

тірше ж, що дуже часто одрізујуть до панського двору землю зараз коло села з громадським вигоном, — і через те oddають у руки багатим панам усю громаду, котра мусить приставати на всікі вмови, аби мати, куди вигнати скотину.

Та не тілько од мужиків, а ј од совістнішчих панів доброго слова про те межуваньна не почуює; і в печаті, ј у земстві не раз було говорено, що так, як воно ѹде, межуваньна не тільки нікчемне, але „викликуєчи лишину трату грошей, приносить силу помилок і неправдимости маже в усі дачі“, „як казано торік у Черніговському земстві. Навіть в напівзаказній газеті „Кіевлянін“ цеј рік читали ми дуже цікаву допись з Ніженського повіту, Черніговської губернії, про те, як там робилось розмежуваньна, з такими конечними думками: „вже ј тепер можна звести послідки розмежуваньна ось ѹак: 1) череззполосност (треба б прибавити: в мужиків) осталась таж, що ј була, коли не стала більшою, 2) при межуваньну виїшли невірності і в багато случаях поламано право власності, 3) мужики пересварились і перебились проміж себе ј даремно потратились, позаводивши позви по судах, 4) мужицькі скот стратив велику долу свого випасу. Чи варта була гра снічок, — хај розсудить читач“. (Кіевл. 1880 № 21).

I тепер зза такого розмежуваньна виходить најбільше колотнечі в Черніговщині.

Б 137 № „Кіевлянина“ пишуть з Черніюва: „За остатні п'ять років щорічно слукались то в тім, то в другім повіті нашої губернії слукаї неспокоєства серед крестьян. За цеј рік таких слукаїв було чотири. Першиј слукај такіј був в селі Костобобрі, новгород-сіверського повіту. Крестьяне захотіли завладіти вигоном, котрий належить до маєтку кн. Голицина, ј почали пускати на його скот. На поминальному тижні управльяющі економієју звелів своїм робітникам занятьніти крестьянські коні, що паслися на тому вигоні,— але крестьяне отбили тих коней од робітників економії. Jak не вмовляли крестьян управльяющі, а потім ісправник, ті ѹіх не слухали, а все більше та більше бујствовали. Шчоб вмирити ѹіх, послано було в село півтори роти салдат.“

Як бујствовали крестьяне, дописач „Кіевлянина“ не каже, — але в другій газеті, „Русскія Відомости“, знаходимо допись, котра, певно, говорить про тој же саміј слукај: „Нам пишуть з Глухова що один з батальйонів костромського пішого полку посыпали, щоб вмирити крестьян в одно село Новгород-Сіверського повіту, де перед тим слукалась одна з частих поземельних незгод між крестьянами і поміщичками. Дло в тім, що крестьяне зовсім зостались без випасів длья скоту, бо ѹіх громадський вигон одіжшов по розмежуваньну до сусінього багатого пана, котрий тој вигон заорав. Навкруги обложені землеју цього пана, крестьяне вигнали свій скот на юго толоку. Управльяющі панські заарештували мужицькі скот, а жінки з кочергами

і кілками приїшли юго визволять. Підніавсья страшенній колот. Приїшов уръядник (те, що в Галичині шандаръ) і інше начальство (сельське), але жінки розігнали їх усіх. Најбільш дісталось уръядникові, бо він пустив було в діло свою шабльу. Звістили вищче начальство,— і ось, на поміч уръядові приїшов батальйон костромського полку з запасом по 40 і по 60 патронів на кожного солдата. З батальйоном прибув і полковник, — тілько ж всемирять було нікого: в селі було цілкомтих. Крестьяне дуже бідні, — і через те військо, котре приїшло до їх на екзекуцію, харчується, як чутно, на кошт земства“ (?).

„Новому Времени“ пишуть з Стародуба про те ж саме діло: „29 апріль упраульяущий князь Голицін в селі Костоббрах, побачивши, що крестьяне того села вигнали своїх коней пастись на землю панську, взяв з собою уръядника ї наїмтів, щоб загнати коней у панській двір. В тої день, у вівторок на поминальному тижні, льуде костобровські були на кладовищі поминати померших. Жінки довідавши раніше про замір управльяющого, зчинили крик і кинулись визволять коней, потъягни за собою купи крестьян, що спокію бесідували на кладовищі. Смілівіща з них зчепилася з уръядником, котрий помагав заганьти коней, — але діставши дужиј удар палащем, повалилась на землю. Роздратовані цим купи крестьян напались на уръядника ї на наїмтів, побили їх до полусмерті, — а управльяущий тим часом, щоб не дістатись у руки крестьян, поспішився сісти в повозку, ї вернувсь у двір невредимій. Про все, що сталося у тої день, зараз довідалась поліція, бо льуде в дворі князевому були не безпечні, бо крестьяне похваливались на них. Новгород-Сіверський ісправник не раз приїздив у Костоббрі, але він не міг запокоїти крестьян, котрі заявляли, що їм нема житъя од управльяющого ї стояли на тому, що хотъть виселитись з Костоббрів. Діло в тім, що при розмежуванні деякі вчастка, котрі тепер належать до маєтку князь, ввишли в середину крестьянських земель,— і крестьянські скот, jak іде на випас, мусить безпремійно проходити по цим участкам. Через те крестьяне мусили в своїх справах з економією приставати на невигодні дѣла них умови. Тепер у Костоббрах, по наказу губернатора, стоїть батальйон війська. 26 маю приїздив у Костоббрі ї сам губернатор. Головні винуваті в цьому ділі заарештовані, а двох із крестьян (один з них колишній волосний старшина) доси не розшукано“.

Переглядајучи ці доказі, ми бачимо, — що ні одна з них не писана не то з самого села Костоббрів, але навіть з юго повітового города, Новгорода-Сіверского, — а з дальнішого навколо: з Глухова, Стародуба, або навіть з Чернігова; — далі всі вони росказують не в одно, навіть про землю, зза котрої виїшов спор, — а ділі доказі, котрі говорять про „буєства“ крестьян, після того як вони одбились од нападу уръядника ї управителя, — не кажуть, в чим власне проявлялось те буєство. По тому, що дом князь ї управльяущий був собі

ціліснікіj, поки ісправник кілька раз приїздив у село j одіїздив з нього, — можна думати що ніjakого буjства власне j не було, — а крестьяне тілько стоjали на тому, щоб або jім була вольна випасати скот на тіj полосi, що одрізано було од громади до князьва (а може тільки перегонити скот через неj), — або що вони виселjаутися з села. Чим зкіnилось діlo, — не звісно: начальство про те мовчить, газети — теж. Ми додамо, що костобобріvськіj пан, кп. Голицин, здається, родич того кп. Голицина, котриj був губернатором в Чернigові, коли вже робилося розмежуваньna.

„Цими дніами, каже „Кievлянинъ“, 19 jуна, були неспокоjі iчче в двох селах Городницькою повіту: в Солоновці j в Автунічах. Шоб втишити ті неспокоjі, треба було теж послати оружну силу: в Автунічі послано було три роти салдат. Тілько вже тут причину неспокоjу було невіre ціnuваньna земель при межуваньna. Треба вам знати, що ціnuваньna (таксація) земель робиться в нас тілько по тому, що кажуть самi землевладці j не провіряjеться межовоjу комисіїjу. Ale мiж землевладцями rіdko бува згода в в цiм случаju, j часто вони цinujуть своj землi jак лiшнi, nіk вонi jесть справdї, сподiваjучися получить, jак буде паріzka, за своюj гiршу землю стiлько ж землi лiшнjoj. Такi надijі декотрих землевладцiв iнодi j справdжуjуться. От через те можно зрозумiти, jаке недовolство j лемент пiднiмаутися серед iнших землевладцiв в таких случаjах i jak легко вiн може переjти в бунт.“

Так каже павiть казенна газета. Jasno, що в Солоновці j в Автунічах пани виннi були кругом, що jіm обманом одmежованo було lishnjoj землi, abo бiльше. A все такi начальство послало салдат proti крестьян!

„Нedъя“ каже, що подiбнi jak у Новгород-сіверському j Городницькому повіті неспокоjі були j у Борзенському j у Черниловському. I туди посилали салдат. Докладнiше всього досi звісно про бунт коло села Руднi в Черниловському повіті, — bo 5 ноjабря був в Чернилові суд перед членами кijевськоj палати над тими крестьянами, котрих винувачено jак головних приводцiв того бунту. Про цej суд нацечатано чимало в „Кievлянинѣ“, — хотi i не стiльки, скiльки б треба було, що б виjasнiti до kінця все dіlo. Так напр. сам „Кievлянинѣ“ говорить, що крестьяни Граб „подробно i точно“ roskazav все, що було мiж крестьянами j ісправником, — то б to, jak ісправник nізашчо бив крестьян, — a слова Граба roskazani в газетi дуже коротко, далеко корочче nіж других, — певно, власне через te, що вони були подрібнi j точнi. — Не маjучи iншого джерела, mi roskажемо про Руднianskij бунт po „Kievлянинѣ“ i звернемо увагу наjбiльше na самиj корiнь справi, — na te, zза чого виншла iнзgoda mіж крестьянами z одного боку, j паном i начальством z другого.

Виїшла вона зза шматка землі, котрий усі мужики звали на суді *Сіборою*. Пан не згожувавсь так звати ѹї, а все таки назвав ѹї *Гуртовою* дачею. Суд не дуже хотів згинятаєсь на тому, щоб розібрати, що то за земля та, ј коли один з крестьянських адвокатів озвавсь, щоб покликати свідком д. Константиновича ј роспитати юго про ті *сібрьані* землі, то напроти того став прокурор, а потім і суд. Суд, певно, стојав на тому, що ј без того ясно, *як* крестьяне сперчались з начальством, — ісправником, котрий був при землемірі, — дослід же того, що то за земля та, зза котрої була суперечка, мовльав, діло другого суда, — гражданського, а не вголовного, ј до діла не єде. Певно, що суд присяжних на тому б не став, а присяжні могли б захотіти вијаснити самій корінь справи, — земльу, хоч би для того, щоб знати не саму вину бунтовщиків, а ј те, що до неї довело. Тільки ж в Россії суперечки з начальством судяться без присяжних: і то ще добре, коли судяться, — ј коли обвинувачених не везуть на край світа без суду!

З того, що говорили на суді крестьяне Граб, Скидан-Симончук і адвокат Нејелов видно, що під селами *Рудnya*, *Мокрі Велички*, *Озерські Гути* ј *Грабовка* єсть шмат землі в 510 десятин, на котрій колись був ліс. Мужики з тих сел мали тої ліс на гурт, або по тамошньому на *сібру* або на *сльабру*. Всі *сібри*, або громадьдане, товариші, рубали дерево ј кущі, корчовали ѹїх, і орали викорчовану земльу по потребі. Так було в старовину, коли, певно, ціла волость мала, јк громадську, всієу земльу, що навколо. Потім села поділили проміж себе близкі землі, поле, а пустоши заставляли все такі сіберщиною. Тим часом льуде у цих селах самих поділило начальство на вільних (козаків) і панських; і кілько панів осілось по тих селах: між тими панами дд. Рігельман і Підеудієвський. Під тих панів поступили ј мужики, јк крепаки. Мужики по старому вважають ту пустош за гуртову; панам те не вадило, поки та земля була зарослена ј поки мужики були панськими. Аж ось земльу мужики викорчували, розорали, вгиюли, — то ј стали вільними. Коли увільнили крестьяни, то начальство ј само не знало, що єсть і в Черніговщині такі гуртові землі, навіть для кількох сел хоч би ј різних панів. Та навіть учні льуде ј доси толком не знають про гуртові землі на нашій Україні, ј багато з них навіть дума, що гуртами держуть земльу тілько москвани, а не українці. А крестьянам, јк їх увільнили, в Гетьманщині, то давали земльу в кожного пана ј на кождій двір осібно, — то такі сібрьані землі, јк під Руднею ј Мокрими Величками ј промінули ј ні в яку грамоту не записали. Крестьяне спершу не запримітили того, а пани, звісно, не встоювались за тим. Аж ось пан Підеудієвський почав чіплятись до тієї землі ј правити з крестьян за неї спільницу. На суді пан казав, що буцім то від 20 років уже володає землею, — і що крестьяне юму давади за неї половину прожаю (скіпщину), — а тілько з того часу, коли сусіда його Рігельман програв

перед судом справу з своїми крестьянами за свою долю в гуртовій дачі,—то ѹ його крестьяне перестали давати юму спільщчину. Крестьяне ж казали, що вони ніколи ніякої спільщчини Підсудієвському не давали. Суд, як ми згадували вище, про землю діла розбирати не став,— і через те зосталось темним павітъ то, до якої долі Сібрової дачі чинитьъ ся Підсудієвській,— до всії, — чи до частини. Не яснимъ це зосталось павітъ дль адвоката Нејлова. Не виясненимъ зосталась і справа про план, котрий дала на Сіброву дачу межова комісія. В ділі про бунт Руденській деякі свідки розказували, що урядник привіз план Сібрової дачі, ѹ дав той план крестьянам, тричі прочитав ѹого ѹ порадив держати в церкві. Сам урядник каже, що нічого не читав і не радив, а отдав крестьянам один з 12 планів, на котрому було написано олівцем (карандашем): „крестьянам Мокрье Велички“. Потім тої план одібрав становиця пристав і отдав Підсудієвському. Один із свідків (Парховенко) каже що він сам читав план і бачив, що план був не дль крестьян. Другі кажуть, що план читав панок Шчоткин і казав крестьянам, що він на Сібір готовій піти, коли земля не за ними записана. Певно, що в часи межування щось було напутано. Тільки на суді того ніхто не зозібрав. В усьакім разі крестьяне вважали землю за свою ѹ павітъ дієно володали нею ѹ після межування.

Тоді в 1879 р. Підсудієвській вислав своїх наїмнітів орати ту землю. Крестьяне з усіх названих сел прогнали тих наїмнітів,— а Підсудієвській, котрий того ѹ ждав, — подавесь до мирового судді, що крестьяне, мовляв, „порушають володання їго“⁴. Адвокат Гольденевізер казав перед судом про цей заход так: „із практики наших мирових судів звісно, що ѹак тілько хто не має ні документів, ні других міцних резонів, що б доневинти своє право перед гражданським судом на ѹаку небудь землю, щоб одібрати її — то подається до мирового суду ѹ жалітеться, що порушено (буцім то дієне) володання її“⁵. Тільки ж і по закону можна жалітись так не пізніше ѹак через шіроку після такої порухи, — а сам Підсудієвській каже, що крестьяне давно юму нічого не давали за те, що володали Сіброву. Мировий суд призначав, що це крестьяне порушили дієне володування Підсудієвського,— а не Підсудієвській хотів порушити їхнє. Це вирік мирового ще не кладе кінця справі, — але після цього крестьяне мусили тъагатись з паном вже по документам, перед дорогими гражданськими судами,— коли далекиј сенат, до котрого подались крестьяне, не скасує вирока мирового зіїзду. Щоб скоріше повернути до себе мировій зіїзд, пан в тої же час, ѹак обергався до ѹого, подавесь і до губернатора, жалујучись на „бунт“ крестьяни. В 1880 р. крестьяне знову не дали ні орендареві Підсудієвського, ні самому юму орати спорну землю. Тоді пан подавесь не до суду, а до поліції ѹ до губернського правління за землеміром, а поліція, то б то помічник ісправника, а потім і сам ісправник приїхали в Рудину з землеміром, щоб тої обвів межу

для Піседіївського. Землемір (не надівши свого знака, і не прочитавши нічого крестьянам) виїшов на поле, але побачивши, що там стојать крестьяне, котрі казали, що земля їх, і котрі лајали юго, кажучи, що може це ј не землемір, а який злодій, „карманщик“, — поїхав з поля з паном і ісправником. Це, значило, вже бути, — і губернатор вислав в Рудну віjsько!

Віjsько, (котре привіз в село ісправник з піснями!) — так обідало крестьян, що 60 з них зійшлись у клуну (стодоль), щоб порадитись, jak вони казали, про те, jak би ѹїм помиритись з паном; — а ісправник каже, щоб напастись на віjsько, — бо каже по хатах крестьянських він знаїшов 15 рушниць з зарядом. Ісправник поставив на вкруги клуні віjsько, а сам з урядниками увіїшов в середину витъагати „призводчиків“, — і тут крестьяне держали себе не подібно до бунтарів, — бо ісправник бив їх страшенно, — до „одуру“, jak казали крестьяне. Теж робин і становиј і урядники. Крестьяни Синчук каже, що коли ісправника просили, щоб він, замісць того, щоб битись, росказав толком діло, — то ісправник кричав: „я царь і бог, — слухайтесь!“ Крестьяни Булава казав, — що jak юго з другими арештовали, то три дні не давали їсти; дома все поростаскали, — діти мерли з голоду; по дворам начальство є салдати розбивали скрині, становиј сам в нього възвав 3 рублі є сковав у кешеньу. (Треба нагадати, що це все діжалось після того jak через те, що вбито ген. Мезенцева є стрельано на царя, — поліціју в Россії так поставлено, що всѧке противенство ѹїв вважається за бунт).

Навіть прокурор київської палати знаїшов, що при цих арештах і в загалі при тому, jak віjsько було в Рудні, ісправник так себе держав, що юго самого треба судити. А поки що судили тих крестьян, що він заарештував. Jak ми казали, суть діла не вияснилась на суді. Ale доволі вияснилось, що правдивого резону вести в село віjsько, після того jak землемір настрахався крестьян і не пробовавши навіть робити своє діло, поїхав з Рудні, — не було зовсім, — і що Піседіївській сам, замість того, щоб судом доходити свого права на землю, коли він має юго, хотів настрахати крестьян поліцеjsким начальством, починаючи од станового є ісправника і до губернатора, — а це все начальство охоче бралось не за своє діло — є держало руку за пана. Крестьян — п'ятеро палата присудила до арешту од двох до чотирьох місцяців. Всі крестьяне названих сел все таки не тратьять через те права споритись за Сібру перед судом гражданським, — ale ж Піседіївській одного добивса: — крестьяне нальакані!....

В Україні правобічній цеј рік було своє розмежування, которое в свій черед було причиною кількох бунтів в Київській губернії. Тут на черезполосность не жаліјутьсь, бо козацьких грунтів тут вже з початку XVIII-ого ст. не ма, а після скасуванья козачини, а потім є після того jak країна ця підішла під Россіју, землі тут наї-

більше роздано великим панам, московськім і польськім, так що навіть казенних крестьян тут не багато. Тут пани жалкують не па через-
полосноть, а на сервітути, то б то па те, що вони мусъять дав-
вати крестьянам в лісах винас і дерево па топливо ѹ будівльу в
лісах, що зостались за панами. За часи кріпацва, звісно, інакше ѹ
бути не могло,—бо тоді ѹ льуде були панськими машинами, то треба ж
було панам їх в усьому содергувати. До тогож царськіј уръяд, сер-
дитиј на тамошніх панів за те, що вони тъягнуть до Польщі, зпи-
сав ці сервітути в інвентарі 1847 р. або такі книги, по котрим мусіли
содергуватись і робити крестьяне. По закону про волю 1861 р. уръяд
звелів зоставити за крестьянами все, що за ними було записано по
інвентарем, — і хоч пани було багато зламали з того, та коли після
польського повстання 1863 року уръяд знову наліг на панів, — то
нові посередники маїже скрізь поодписували за крестьянами земльу ѹ
сервітути інвентарій. Увільнились од цих сервітутів пани можуть, роз-
верстались з крестьянами, то б то виділивши крестьянам шмат лісу в
власність, — але це теж панам не подобається. Ім хотілось бы як
небудь за дурничку збавитись од сервітутів, а наїшше, щоб уръяд
примусив крестьян пристати до розверстанини, користного дльо панів.
Часом уръяд би ѹ радиј був, та в правобічній Україні, де крестьяне
думають навіть, що вони в 1863 році всу земльу собі мусили од-
воювати, — боазпо ѹ уръядові дуже повертали на бік панів. От
через те там наїшше стојать па добровольному розверстанину ѹ
тільки з підтишка посередники нагинають юго то там, то съам па
користь панам. Недавно пани пригадали, що вони можуть по старому
закону, ще виданому задовго до волі крепацької, дльо розмежувань-
ниа панів проміж себе, або од казни, — обмежувати свої землі па
свій кошт через чиновників од московської межової палати, — і хоч
таке коштне межування ѹ коштує справді чимало, — але за ним,
думали пани, — вони примусъять мужиків і до розверстанини. На
це літо зразу в різних місцях правобічній Україні почалось тако
коштне межування, — і крестьяне, по закону про таке межу-
вання, jak сусіди, мусъять ювљатись до землемірів з документами
на свої землі ѹ посылати повірених од себе, — а інакше з ними буде
зроблено, jak з шкодливити дльо державного межування льудьми.
Крестьяне ж перш усього газет не читајуть, де межова палата за
три місця публікує про те, де буде межування, — а в друге
бојаться межування, що б воно не повернулось в розверстанини
дльо них не коштне. От через те вони не тільки не хотять по-
магати панському коштному межуванню, але jak де, то силою не
дајуть юго робити.

Наїбліш було говорено про такиј случај у селі Павлівці, в
Бердичевському повіті київської губернії.

В тому селі два пани ѹ крестьяне. Пани, jak каже дописач „Голоса“
(№ 221) давно вже не годились з крестьянами, бо хотіли розверстани-

нья, — а потім припинялись за коштне розмежуваньниа. „Цього ніколи не буде“, казала громада. Тим часом 9-го липня в Павлівку приїхали землеміри з Москви ѹ потребували од крестьян поньятих (свідків). Павлівці не пішли ѹ не пускали поньятих з других сел, страхаючи, ѹ чо побудуть їх. Мабуть між тими поньятими були ѹ пани, бо в „Голосѣ“ кажуть, ѹ „приїшло сусідам землевладцям утікати“. Землеміри пожалілись начальству. Приїхав становій і посередник, потім ісправник, предводитель панській, військо ѹ пакінець губернатор. Ale крестьяне стојали на своєму: „ми не винні: панам хотілось межуватись, — хај і одвічайуть, — а нам межовки не треба“. В газеті „Берегъ“ (№ 133) кажуть, ѹ крестьяне зразу казали: „не треба нам межуваньниа, — нам і без цього лихо. Та ще jakісь чужії понаїздили, та хотять межувати, — і, окруживши церков, старій і малий, а попереду жінки, а надто ваготні, не пускали поньятих і попа до присяги. З 3 липня до 22 стојало в Павлівці військо, ѹ крестьяне не перешкоджали межуваньниу, тілько харчувалось військо на казенні кошти, бо в павлівців не було харчів. З крестьян заарештовано було 17 чоловіків. Тілько, jak каже „Берегъ“ вони розмежувати третью частину землі, — а за тим перестали. Всіх случаїв коштного розмежуваньниа було в київській губернії до 100, ѹ не в однім селі були зза цього неспокої.

Окрім Павлівки најбільший неспокoj був у селі Кесаверовці, васильковського повіту. Там ісправник з посередником арештовали було кількох чоловіків, але громада їх одбила. Тоді в село привели сотню донецьких козаків на екзекуцію. „Екзекуція довела діло до кінця, — але залишила по собі тяжку вразу“, кажуть у „Неділѣ“ (№ 25).

Тільки ж і крестьянські бути теж своє зробили: jak каже „Берегъ“ коштне межуваньниа звелено спинити, — а крестьян з села Павлівки, ѹ були заарештовані, випущено дванадцять, а пізатеро тілько ще задержано в турмі. Уряд, явно, побоявався держати руку за „панів-льахів“.

З правобічної України знаходимо в газетах звістку ще про один бунт: в селі Лъадаві, могилевського повіту, подольської губернії, по другій вже причині, теж доволі цікавій, — зза землі, которую ѹим одведене в надії. Може кого здивує, ѹ чо тілько через 19 років після того, jak обявлено волю, лъадавські крестьяне получають наділ. А вишло так ось через що: по закону про волю 1861 р. крестьяне на правобічній Україні мусили дістати в наділ ту землю ѹ стілько, jak записано ѹим по інвентарям 1847 р. — але по „вільній згоді“ (по добровольному соглашенню) з паном можна було ѹим брати ѹ другу землю ѹ менше. Маїже скрізь, де вона була, „вільна згода“ була зовсім не вільна, а часом з салдатами, — коли пан був родич, або приятель посередників, або предводителів, або сам посередник, чи предводитель. Вишло так, ѹ чо ѹ по звичаїним „уставним грамотам“ пани дали крестьянам трохи не на двадцять процентів менше землі проти інвентарів, — а по „добровольним соглашенням“ крестьян скривджену ще гірше.

Нові посередники після повстання 1863 р. поправили „грамоти“,* — а „добровольних соглашень“ вони мають не зачіпали: — змінить їх було трудніше, та є багато з них було зроблено в маєтках панів руських, або хоч і ляхів, та таких, що мали за себе руку в Петербурзі. На карті кіївської губернії, в книзі дд. Воєїкова є Загоскина „Кіевская губерния. Статистическая свідчнія о распределеніи землевладіннія“ і т. д. можна бачити, як то скрізь, де земльу дали крестьянам по добровольному соглашенню, дано ѹї ј менше ј за більші гроши, ніж по звичаїним грамотам.

От такиј то „договор по добровольному соглашенню“ був і в Лядаві. Крестьяне таки спромоглисісь, що тој „договор“ скасовано головним комитетом по крестьянським справам в Петербурзі. Тоді, по закону 1861 р., ѹїм одрізали земльу інвентарну, трохи більше. Тільки ж та землья далеко гірша: мабуть, пан одурив крестьян і по інвентарям 1847 року.

Вирочім треба сказати, що допись про лядавську справу, — в „Голосѣ“, — написана дуже не докладно, јак мають всі дописи в руських газетах про крестьянські неспокої є поземельні справи в загалі, — є через те трудно бачити, чого власне хотіли лядавські крестьяне. Видно тілько, що вони не приймали є тії землі, јаку ѹїм одів посередник і јаку одрізали землеміри. „Як тілько поїхав посередник, — пишуть у „Голосѣ“, — зараз (18 маја) лядавські жінки викопали межові стовни, і потім, скинувши всі громадські уряди, сами почали вправляти громадськими справами: одну, — жінку церковного старости, вибрано за старшу є до неї приставлено поміщиць, десятниць і т. д. Приїхало начальство, скинуло (волосного) старшину є старосту (сельського) за нероспорядність і звеліло старшим з других сел зкликати лядавській збір на гръянниці між Лядвою є сусіднім містечком Яришовим. Збір зійшовсь, але побік ѹого стојало жіноче військо, — більш 200 жінок. Бмовляння не помогали. Чоловіки стојали є смирино слухали ради є уговори, — але јак тілько посередник сказав, що межові знаки поставлять уп'ять, — то жінки крикнули: „вп'ять викинемо! а екзекуції не боїмось, — усе одне доведеться помирати з голоду на нових полях!“ Начальство послало телеграму до вишчого уряду, — є получило наказ: ждать дальніго роспоряду. Між арештованиями єсть і жиди, — каже „Голосъ“ — і кінча так: „Треба замітити, що землья, которую тепер одівено крестьянам, далеко гірша, ніж стара, — а другої землі начальство не могло ѹї дати по закону 1861 р. — що, певно, звісно є верховодам (крестьянським).“

*) В Кіївській губернії за крестьянами було землі: по інвентарям 1847 р. — 1,231,472 десятин, по грамотам до 1863 р. — 1,061,969, по викупу 1864 р. — 1,348,563 десятини. В Волинській по інвентарям — 1,398,499, по грамотам до 1863 р. — 1,205,552, — після 1863 — 1,570,293. В Подольській — по інвентарям 991,734, після 1863 р. — 1,183,524 десятини. (Чубинський. Труды експедиції въ Югозап. край. VII. 515).

Таке читали ми в юні. І з тої пори про це цікаве діло, — піодна газета пі в Київі і Одесі, — пі в Петербурзі та Москві, — а пі чічірк!

Буйт, котрий недавно судивсь у *Ставрополі*, що перед Кавказом, показує, що на Україні єсть ще один привід до неспокою серед крестьян: як де, то ще ј доси не скінчилось наданьця в власність казенним крестьянам їхніх наділів. По закону за казенними крестьянами мусить остатись та земля, котра тепер у їх, — тільки вони платитимуть підбільшенні чини (оброк), так щоб виплачувати заразом і рокові чини і капітал (стовб) за землю. Це ж нови чини јім накладаються на 20 років од того, коли дається јім „владінній запис“ на землю: раніше 20 років не може вбільшитись. По правді кажучи, казенним крестьянам ще важче зрозуміти, ніж панським: од кого јзвинчи вони мусять викупати землю? Од казни?! А що таке та казна? — Тож самі гроші, що крестьяне платять податками. Свій викуп землі казеній крестьяне не можуть інакше вважати, як за підбільшування наділів податків, — котрі ј далі будуть, певно, все вбільшуватись. Ось через те, казені крестьяне не раз казали, як їх силувано викуплювати свої наділи, — що „нехай буде по старому“.

От зза такого бажаньця виїшов і буйт крестьян села Дербетовського, Новогригоріївського повіту, Ставропольської губернії. В юні 1878 року начальство привезло в село „владінній запис“ на наділ і на чини. Дербетівці ж не згодились пристати на те. В обвинному акті про дербетівську справу сказано, що крестьяне, підбурені дурними росказнями, не тілько казали, що владінній запис це — панська видумка, — але ј те, що јім не треба пі землі, пі запису, а бажали, що јім царь дасть четверту частину землі дурно. Тілько це щось не так, — бо далі на суді вияснилось, що дербетівці носили в Петербург прошені, щоб земля ј чини зосталися за ними по старому. Про „дурні росказні“ на суді вияснилось, — що дербетівці чули од виселениців, крестьяни з Могилевської губернії, як ті розорились через нові порядки ј мусили јти світ за очі. Жаль що в дописі „Голоса“, в котрій росказано суд над дербетівцями, не написано нічого про тих могилевських крестьяни, а сказано тільки, що ј прокурор призначався, що ті крестьяне справді були розорені своїм владіннім записом. Тільки ж ні посередник, — пі впісль суд, не розбіralи, — чим најбільш був невигодний дербетівцям владінній. Посередник сказав тільки, що коли крестьяне недоволині, то можуть до двох місяців жалітись у Ставрополь, або послати старих льudej до великого князя намістника Кавказького в Тіфліс. Крестьяне жалітись у Ставрополь, — і нічого, звісно, не дістали. Тоді вони послали виборних у Петербург, — але ставропольське начальство изписало туди, ј одного з тих виборних, Степ'яка, там арештовано. Ісправник Морејко радив вислати в далекі краї „адміністративним порядком“, — то б то без суду, — головнішчих з приводців дербетовських, — і коли потім на суді його

спитали, кого він вважав за головніших приводців, то він одновів, — що тих, котрих вид юму наїльше в пам'ять урізавсь на сільських зборах. Про того ж Морєйка пишуть в „Неділі“, що він казав перед судом, — що коли б з крестьянами розмовляли *розумілоу длья них мовою* ї терпильче вияснили їм спрэву, то не було б ніjakих безпорядків“.

Тим часом у Дербетівське прислали з скарбу добавочній податковий лист за 1878 р., — і крестьяне є побачили, що ось і справді їм погіршало через владиній запис, і несхотіли по листу платити, а вернули його скарбовому начальству. Далі є на 1879 рік їм прислано податковий лист, де був записаний і побільшений чин по владиному запису. Крестьяне знов не зхотіли платити чину є по цьому листу, а вернули є його. Тоді 3-марця 1879 р. в Дербетівське приїхала комісія: віце-губернатор, жандармський офіцер, ісправник, стаюви пристав і др., а з ним козаки. Дербетівці виїшли на зустріч з хлібом і сільлю є ждали, що комісія буде з ними розмовляти про владиній лист, — а комісія, звісно, знати нічого не хотіла, jak тілько, щоб крестьяне зараз заплатили податки, jak єм було написано в податкових листах. Ісправник Морєйко казав перед судом, що віцегубернатор наперед зрікся говорити з крестьянами про що інше, бо казав, що він сам ледве прочитав дорогоу закон про наділи казенних крестьян і боїться чого небудь наплутати. Врешті, казав Морєйко, що віцегубернатора з тим тілько є послано було, щоб зібрати податки, — а до другого він і права не мав. І ми скажемо, що хотіть петербургські газети є сміються з легка з віцегубернатора, а воно є правда, що він не міг змінити царського закона длья дербетівців: тој же закон двічі неправій. А що ж віцегубернатор міг сказати крестьянам, котрі власне того закону не хотіли знати? Так віцегубернатор 3 марця сказав тілько крестьянам, що б принесли безпремійно гроші за податок, та прочитав єм з закону, які карі написані тим, що не хотять платити податків. На другиј день громада зібралась там, де звичаюно, — перед хатою сільської управи. Але ішче до збору судовій дослідач покликав до себе трьох крестьян до виніту про те, що вони, мовляв, роспускають „неправдиві чутки“ серед громади, — є двох зараз заарештували, не роспитавши навіть свідків. В тој же час віцегубернатор послав ісправника до громади, щоб тој привів єї до віцегубернаторської кватири. Громада вже взнала, що товаришів з неї заарештовано, є дуже тим образилася. Громада сказала ісправникові, що в неї єсть звичає місце до збору, є коли віцегубернатор хоче з нею єщо розмовляти, то хай приде туди сам, — а вона до нього не піде, поки не випустить заарештованих. Віцегубернатор не пішов, — а громада постоювши, почала росходитись, і дехто з неї пішов до кватири судового дослідача, де сиділи заарештовані за жандармом, котрий не пускав до них ні жінки з хлібом, ні сина, що прийшов порадитись щось про хазяйство з батьком, котрого раптом ухоп-

лено. Жандарм став страхати цього сина, що буде стріляти на нього з револьвера. — хоч ніхто ніjakого насильства жандармові не робив, — а всі тільки просили, щоб пушчено було родичів до арештованих. Тим часом самі арештовані видрали вікно в кухні дослідча j виліали на волю.

Крестьяне розійшлися до роботи, дехто j за село, — а начальство послало в сусіднє село за сотнею козаків (певно, донців московської породи), котрі стојали там кордоном, бо була чума. За чотири години приїшли козаки, трохи піднівши. Начальство ж ще jім звеліло піднести горілки, — а потім звеліло ісправників з козаками заарештовати „привідчиків“. Скликали громаду j погнали до віцегубернаторської кватири. Там ісправник заарештовав одного, потім другого крестьянина, на догад, jak сам казав: „хто стојав ближче та попався на очі“. Третій крикнув: „що це воно таке! так, пожалуй, усіх переловльять: утікаjмо!“ Громада побігла, — а за нею послали козаків ловити. Козаки стали немилосердно бити крестьян нагаїми j шаблями в пихвах. Коло збору стојали жінки, котрі кинулись на поміч чоловікам, — і всі почали битись з козаками, чим попала. Козаки виголили шаблі, j коли б не жандармський офіцер Лосьєв, котрій сам кинувся у середину j на силу вмовив козаків вложити шаблі в пихви, то була б кровава січа. В цій колотнечі становому дісталось чимало, козацькому офіцерові теж; з ісправника зірвано з плеча jого жгут, а жандармського офіцера теж jakась жінка зачепила по рукаву (?)...

Тоді начальство вислало до громади попа з хрестом, — але крестьяне кричали: „він среброльбець! він за одно з панами!“ В „Недѣлѣ“ кажуть, що крестьяне добавляли: „чого ти хрестом тут махаєш?“ — а „Голосъ“ росказує, що павіть ті, що кричали: „він среброльбець, — за одно з панами!“ все таки цілували попа в руку j у хрест. Піп уговорював громаду цілих дві години, аж до вечера. Jak стемніло, громада розійшлась спати, — але не веліла давати начальству конеj на виїзд з села. Вже в північ начальство виїхало, добувши конеj з других сел. Через кілько днів в Дербетівське приїхав сам губернатор з двома батальонами салдат. Крестьяне j його стріли з хлібом i сільгу, — i, jakкаже „Голосъ“ — „непорозуміньня скінчилось без кровопроливства“, — не каже тілько, чи дербетівці згодились, що jім ліпше буде платити більше грошей, поки казна ще вбільшить, — чи побачили, що проти двох батальонів салдат нічого не поробиш. Скоріш, що остатнье! Щятинацьять же душ, чоловіків i жінок, взяли до суду. Просиділи вони півтора роки в тьурмі, — а нарешті суд не згодився з прокурором, щоб вони 4 марта 1879 р. бунтовалися, або противились начальству, а сказав тільки, що вони „буяствовали в публичнім місті“, — (то б то одбивалися од п'яних козаків) j присудив jих сидіти ще по 2—3 місяця в тьурмі.

„Одесский Вѣстник“ росказував про „бунт“ під Очаковом, в селі Покровцях на Кінбурнській косі, — бунт уже не проти панів а

проти купців. Тут крестьяне ј з ними сельській старшина розвалили два рибальських заводи купців, ішо паніньали право на рибальство в начальства. Як завше робитьсь в таких случаїах у Россії, „Одесский Вѣстник“ не росказав докладно справи, а далі ј зовсім замовк про неї; — а не наїшлося ніодного народольубця, котрий би добре довідавсь про цеј виступу робітників проти багатирів. Може ми помилуємося, тільки нам здається, ішо буит у Покровці мусив вийти з того, ішо крестьяне тамошні од віка ловили рибу сами на берегах своєї коси, — на котрій інакше прохарчуватись нічим. Начальство ж вважа берега моря за казенні ј почало продавати право ловити там рибу підрядчикам, — а ці де далі все більше стали притискати крестьян, — поки роздрітували їх до того, ішо вони розвалили їх заводи.

Такі случаї неспокоюв по селах, про котрі ми знаїшли звістки в газетах за остатнє літо. Як бачите, це зовсім не одинокі случаї, — котрі jak скоро набігли, так скоро ј одходять. На кожній слукаї єсть причина, котра єсть не в самих тільки тих селах, де гостро виявивсь неспокій і дійшов до бійки, або до бунту. Кожній слукаї виходить з такої причини, котра єсть у цілі країні, — і котра коли не тут, то инде, а безпремінно мусить прориватись бунтом. До тих неспокоюв, ішо ми зараз росказали, треба додати ще чиншовицьку справу, зза котрої торік були бійки по селах правобічної України, коли пани почали набавляти чинш та виганяти чиншовиків з хат і грунтів, де вони сиділи по сто років і більше. Справа та ј доси не залагоджена, навіть так, ішоб чиншовиків прирівняні до крестьян і щоб пани не могли по волі підбільшувати чинші, — і через те яких небудь 200,000 *) душ в нашій правобічній Україні живуть так, ішо завше можна серед них ждати бійки ј бунту.

Кривди, котрі робить нашим простим льудім начальство, пани ј багатирі доводять їх не тілько до бунтів, але ј до помети над збіжжям і особами тих панів, начальства ј багатирів. По більшій часті про случаї такої помети говориться рідко, — хоч, jak можна бачити напр. по словам д. Варзера в статті „Еврейскія аренди въ Черниговской губернії“ в „Отечество. Записк.“ 1879 р., а також по статті „Подорожъя по Полтавщчинѣ“ в „Громадѣ“, т. V, такі случаї бувають не рідко, а наїльш підпалувають лихих панів і орендарів Остатнім літом у Полтавщчині повішено підпальщика Чайковською — котрий, jak видно, підпалував багато ј по заранній інавміснії думці. Тілько ж про того Чайковського, не гльадьучи на тважку юго кару, ми не знаїшли звісток у газетах.

Більше звісток проскочило про салдата Томилку, котрого розстріляно трохи опісля в тій же Полтавщчині. З 178 № „Берегъ“ довідуюємо ми, ішо 18 жуна в Кременчуці салдат Томилка, крестьянин

*) По Іансону. Опытъ статист. изслѣдованія о крестьянскихъ надѣлахъ и платахъ. Табл. XII. 61,886 ревизскихъ душъ, — то б то чоловіків в 1857 р.

з Курської губернії, — виїшов на муштру без кринички до походного казанка, — бо криничку ту кудись заложив його товариш. Фельдфебель Чупахин дуже лаяв Томилку, а далі двічі вдарив його по лицьу, так що в його полилась з носа кров, і Томилка впав би, коли б не вдер-жався за товаришів. Але Чупахин ще звелів поставити Томилку на весь піч у повній походній зброя з ружъжем „на лиці“¹. Томилка, в кінець збурений, вистрелив з свого ружъжка ј на повал убив Чупахина. Коли про це дішло до начальника харківського воєнного округа кн. Дондукова-Корсакова (того самого, що заводив конституцію (вільниј устав) у Болгарії), то той через воєнного міністра, Мільутіна, (котрого часто похваляють, як народольбуць) випрохав у царя, щоб Томилку судити по тім поръядкам, мов би то на поході на війні! Такиј суд, мало того що мусив навіро покарати на смерть Томилку, — а ще ј не міг виjsнити докладно, що його довело до того, що він убив чоловіка. „Берегъ“, газета, котру видає недавній професор одесського університету Цитович, котрому деякі міністри дали 160,000 рублів на те, щоб він заложив газету та лаяв би в ній усіх, хто в Россії виступає проти начальства, та ј то каже, — що „слідство на суді про Томилку залишило на боці всі обставини життя салдатського, котрі чи пръамо, чи боком, — вірнішч, що пръамо, — викликали переступ Томилки“. Салдат питали тільки про те, що ј так було ясно, — про те, jak случилося, що Томилка вистрелив. Тільки ж, — каже „Берегъ“, — не глядъчи на чудну неповноту салдатських свідоцтв, один салдат сказав, що фельдфебель Чупахин „дуже бився“, — правда „за діло“, прибавив салдат, мабуть, зльякавши воєнного прокурора. В Полтаві ж говорили, — по словам донісача „Берега“, льude, котрі мусили близько знати діло, — що батько Томилки чоловік заможний і часто посылав юму грошеj, а фельдфебель позичав ті гроші в молодого салдата, звісно, ніколи не отдаючи. Нарешті салдат не став давати більше, — ј з того часу його почав усьако доїдати јнаказувати Чупахин..... Бідного Томилку розстріляно, — але тілько 10 сентября. По воєнному закону при смерті його мусили бути салдати його позжу, — але полк тої зарані вивели з Полтави, де був суд і кара. Мабуть начальство не було певно за тої полк, — за товаришів Томилки, — а по словам „Берега“ — „для народу в Полтаві, — Томилка став мучеником!“

Так в остатні часи по нашій російській Україні скрізь, де тілько єсть мужики, — серед хліборобів, рибалок, чиншовиків, салдат, — показались навіть кріваві прояви того, що поръядки, в котрих держать мужиків, стали вже јім невиносими. Најбільше ж кидајутьсь вічі з тих прояв, це звісно бунти хліборобські.

За гръаницеју Россії, в західній Европі, навіть у Галичині, в котрій живуть такі ж самі мужики, як у Київській, або Черніговській губернії, не бува таких бунтів, як тут. — Не бува їх навіть в Ірландії, — де хотъ чиншовики ј спорѧтьсь з панами, — але не так

як у Россії, не цілими громадами, — хотіть за те в Россії не ма нічого подібного таким великим спілкам між чиншовиками, які єсть в Ірландії, про котрі буде розказано в дальшій книзці „Громади“. Глядаючи на такі громадські бунти в Россії, багато з тамтошніх народольубців думали ј думають, що в Россії дуже легко може стати, що народ повстане, щоб заложити в селах *соціалістичні*, або *громадівські по-ръядки*, то б то такі, що б не було панів, ні багатирів, — а що б усьма земельна належала до хліборобських громад, як фабрики до робітницьких товариств. Багато з народольубців у Россії, подібно тим хвастунам московським, що кричать, — що „наша матушка Расєя всьому свєту галава!“ — навіть думають, що мужики в Россії далеко швидче можуть зложити соціалістичні по-ръядки, ніж за гръаницеју, та видумують якісь россієвські соціалізм, осібній од „німецького“. (Дивись про це в „Громаді“, т. IV, стор. 203—211).

Давно вже так похвальується россієвські народольубці. Шче двадцять років тому назад напр. Бакунін ждав великого соціалістичного бунту мужиків россієвських, а все таки, навіть великого соціалістичного руху, хоч здалека подібного до того, котрий видно по городах у німців, або французів, не ма в Россії ні в городах, а ще менше в селах, — хоч по селах цих не переводяться такі бунти, які ми списали вище.

В чим тут діло? — Перш усього: чим ріжніяться села загръаничні од россієвських?

Ріжніяться вони перш усього тим, що половина сел россієвських тілько що виїшла з крепацтва в панів, — а друга, казені села, — по правді ще ј досі крепаки в казні. До того по дальшим краям держави, напр. коло Кавказу, — то села ледни осілись на порожніх, або обдитих у чужих лъудеј земельах. Через те мужицька земельна в Россії ще не oddілилась дуже ясно од панської, а надто од казеніjoї; а серед самих мужиків, навіть там, де ј нема громадського обладуванньна землеју, ще багатирі мужики не oddілились од бідніших; а зовсім безземельних мужиків, котрі б паїмались у свого брата мужика, ще дуже мало. От через те мужици в Россії ще справди не миряться з тим, що б земельна була в інших руках, ніж у них, і всьакі раз ворушаться, коли бачуть, що јім одрізујуть конечну частину землі, — бо бояться, що вони вже тоді в кінець стратять остатньу земельну, котра, вірујуть вони, якось та колись, хоч усе таки не забаром, приде до них усьма, — ј коли бунтуватимуться, то вже всієу громадою. За гръаницеју того усього вже давно не ма, бо там давно вже мужики стали вільними од панів і давно вже вільні вони ј од казні, котра ні пашпортами, ні подушним не держить нікого на однім місті, в одній громаді. Там панська ј казенна земельна давно от-ділилась од мужицької, а мужики багатші ј земельні од безземельних, — і кождij зна тільки свою земельну ј себе самого. От того там не тілько не бува вже таких сільських бунтів, як у Россії, а ще

так трудило по селах приймаються ѹ соціалістичнї думки, котрї так ширяться серед городських робітників. Загръянничі крестьяне, котрї мають землю, сами бояться соціалізму, ѹк і пани, в котрих соціалізм мусить одібрати землю на громади.

Тілько ж чи можна бачити хоч зерно соціалістичних думок у таких мужицьких бунтах в Россії, ѹк ті, котрї ми списали вищче? Чи видно по них і по тому, ѹк вони скінчуються, ѹкоб велике соціалістичне повстання було близьке в Россії, — коли навіть, ѹк крестьяне россійські сподіваються, ѹкто всѧ земля буде ѹхня, то сподіваються того од якогось чуда, або од царя, — а зовсім не од спільнога повстання? Поки в мужиків буде така темнота в думках про громадські поръядки, ѹкаку ми бачимо в них навіть в часи бунтів ѹхніх, між інчим поки мужики будуть думати, ѹкто ѹх кривдять тілько близьки пани ѹ менче начальство, а не царь, котрий би то всім ѹм бажає добра, — доти не можна ждати не то загального соціального повстання, а ѹ скілько небудь великого ѹ спільнога повстання мужиків проти теперишніх поръядків. Цьу темноту думок можуть розбити тільки льуде, вивчені за поміччю загръяничної науки, котра виходить з доброго догльаду до того, ѹк росли громадські ѹ господарські поръядки заграницею з того часу, коли вони ѹ тут були подібні до тих, ѹкакі тепер у Россії. Такі льуде єсть соціалісти. Як би власне тепер, коли по всій Россії всі сельане турбујуться зза землї, податків і т. и., — серед них знаїшлось чимало соціалістів, котрї б ѹм показали про те, од чого ѹде біда сельанам і ѹк ѹм не треба покладати надії ін на кого, окрім на самих себе, — то б, певно, ѹкто в Россії дійшло б до скоршого спільнога повстання по селах, ніж у Західній Европі. Тільки ж усья біда в тому, ѹкто таких вивченіх соціалістів в Россії дуже мало, ѹ ті, ѹкто єсть, і не можуть, і не вміють приступити до сельан. А без того навіть бунти крестьянські, коли вони ѹтимуть з такою темнотою думок, з якою ѹшли доси, то багато-багато, ѹкто перелькають панів і начальство ѹ примусяте ѹх трошки перемінати теперишні поръядки, так ѹкто тими перемінами покористујуться хиба багаті мужики. Вже ѹ тепер видно, ѹкто начальство в Россії, налькане тими соціалістами, ѹкто виступають проти царя, а іще більше голodom і біднотою народу, з котрого ѹк де, то навіть уже не можна ѹ податків зібрати, — почина вже робити маленькі полекшання, ѹк наприклад екасування сольваного податку, — або почина росказувати про те, ѹкоб вивести безземельних і бідніших крестьян на порожні казенні землї. Певно, ѹкто незабаром начальство примушене буде екасувати подушній податок і пороздавати безземельним крестьянам ті землї по далеким кінцям держави, де іще не всу землю пороздавали беззуппо панам та чиновникам петербурським, і де іще землю на переродилася. Як екасують подушнє ѹ теперешні пашпорти, то багато бідних крестьян покине свої громади ѹ піде в городи, — або в ті далекі країни. В городах вони зроблять-

сья робітниками, котрі будуть залежати од купців та фабрикантів; в далеких країнах нові виселенці стануть најбільш чиншовиками панів, котрі похапали там дотепер землі. В усьакім разі виселенці з сел то в городи, то в далекі краї поспіродають свої хати є збіжжя, котрі в них позакуплюють багатирі, купці або є багаті крестьяне, котрі, раз ставши дужими од своїх сусідів, де далі дужчатимуть більше. Так і виєде, що маленькі полекшання для бідних крестьян обернуться більше на користь багатирям, ніж загалом крестьян,—а з того, що перелькане царське начальство одступить частину своєї сили виборним земствам,—виєде најбільш усього те, що багатирі простішче заберуть в свої руки уряд і самого царя. Правда, тоді то є почне прояснюватись у головах сельян думка про громадські поръядки, коли вони побачать, що царь і чиновники вже явно слуги багатирям. Тоді є крестьяне почнуть привчатись до думки, що јім нема надії ні на якого, окрім на себе самих,—і почнуть прислухатись до думок городських вивчених соціалістів.

Так воно юшло діло є за гръаницеју за остатні сто років, після того ѹак і там по селам бували такі ж самі бунти, ѹакі тепер бувають в Россії,—бували наприклад і в Французів перед тим, ѹак у них городьане зробили велике повстання против короля, та ѹого вельможного панства є чиновників (в 1789 році є даліше). Так воно, певно, піде з повагом і в Россії, навіть і на Україні.

А на цій Україні справа повстання мужиків, коли не за цілком соціалістичні поръядки, то з тим, щоб отньати землю в панства є одбитись од податків у казну, справди могла б піти далеко скоріше. Панство в більшій часті россієської Україні доволі нове, а до того чуже; та є царство не пустило тут таких корпів, jak у Московщчині. Ми вже казали, що про бунти мужицькі в Россії мало звісно докази,—а все таки є за остатніе літо в газетах далеко частіше згадувались бунти на Україні, ніж де инде в Россії. Та тільки є тут не має того ж, що є по всій Россії,—то б то впливу вивчених соціалістів на мужиків,—і може навіть тут ще менше ѹого, ніж у Московщчині.

Перш усього на Україні не може бути на мужиків впливу вивчених лъдеј, так би сказати,—мимовільного, ненавмисного. Тој по-милівсья б, хто б подумав, що думки про зміну теперішніх поръядків на соціалістичні несуть у громаді тільки самі павмисні проповідачі соціалізму. Навіть ті газети, котрі тілько росказують про все цікаве, що робиться на світі, в тім числі є серед робітників і ѹіх приятелів,—все таки будуть в лъдеј, що ѹіх читајуть, думки про нові громадські поръядки. Так напр. звичайні газети звістки про суди над соціалістами в Россії мусили багато збудити таких думок і в робітників, і в крестьян у Московщчині, котрі могли ѹіх читати, або чути, jak ѹіх читајуть. В українській часті Россії є цього не може бути,—бо там не має газет на українській мові: начальство не позволья. Та є у загалі

українські мужики, котрі сто років назад були письменнішими од московських, тепер далеко менше письменні, ніж московські мужики; можна сказати, що українські мужики, — дякуючи московському начальству, котре вигнало українську мову з школ та перешкоджало закладати хоч які небудь школи, зовсім безписьменні. Навіть через дочуваньни розмови серед письменних льudej українські мужик не може маїже нічого покористуватись для себе, — бо розмова та іде по московському. Мужики ј письменні льude на Україні в Россії — так оддалека держаться один од одного, як нігде; це запримітить усъакиј. хто вїздить в Україну чи з Московщиною, чи з Польщою, чи з Німеччиною. Через це все не можна ј ждати багато од пінавмисного проходу науки ј громадських думок до мужиків од звичайного письменства ј письменних льudej в російській Україні.

Тижеї науки ј тих думок можна ждати тілько од пінавмисної праці письменних соціалістів. Таких соціалістів не так то ј мало в російській Україні; цього можна допевнитись із судових справ про бунтарів за остатні роки. Тілько ж неволѧ Україні в московського начальства ј тут приклада свою руку: всі письменні українці проходять через московську школу, та помосковлену, або спольщену сімју, — ј одвикајуть од українського льуду, — не знајуть житъть Україні ј українського льуду, не знајуть навіть ѹого мови. Багато з них, навіть ставши ворогами московського царства ј прихильниками мужицтва, вже не здоліјуть перевчити себе так, щоб ічиро прихилитись до українського мужицтва, ј живучи серед України, не вміјутъ навіть говорити по українському. А тут ще знаходяться серед москалів та польаків такі льude, котрі ј у гурти соціалістичні понаносили панських та чиновницьких звичаїв: так вони ішак не хотъть згодитись з тим, щоб і по українському писано було книги так, як і по московському та по польському, — або з тим, щоб українці поръдкувались у себе, як самим потрібно, а не як їм вельять чужі льуде, та щоб письменні українці служили перш усъого до просвіти своїх мужиків. Такі пани та чиновники в шкурі соціалістів московських та польських хотъть перш усъого вдергати в своїх руках верховодство над тими льудьми, котрі могли б служити до просвіти українського мужицтва, — або хотъть повернути працьу соціалістів з українців на користь своїх, а не українських мужиків. Для того вони ј вигадують, буцім то цильнувати про українського мужика значить зріктись служби для добра всъого иишого світа, а старатись писати хоч би ј соціалістичні книги для українців по українському, а не приміром по польському ј по московському, значить буцім то розділлати робітників ріжких пород і мов проміж них, — бо колись то, мовляв, мусить на всъому світѣ бути одна мова. Ось через такі причини ј виходить, що коли в вільніших народів, — у французів, англичан, італіанців, німців і т. и. єсть упорядковані партії (гурти) соціалістів, котрі најперш усъого працьують, щоб внести серед своїх льudej соціалістичні думки, а через те наjlіпше служать ј всесвітній соціалі-

стичній спілці, котра складеться з тих спілок, ічо позакладајуться серед кожного народу, — у нас на Україні, а најбільше в Россії, можна здобути чимало льudej, котрі себе звати соціалістами московськими (руськими) та польськими, а дуже мало знаїдеш соціалістів українських. От через це, не гляд'ючи на те, ічо вже більш десяти років серед письменних льudej на Україні ворушаться соціалісти, не видно, ічоб до сельян українських дійшло хоч зерно соціалістичних думок.

Окрім того ј царські поръадки в Россії такі, ічо письменному чоловікові важко ј приступити до мужиків, ічоб прояснити јім правду про корінь мужицького лиха. Як тілько це почали там робити молоді соціалісти, років з десять, п'ятнадцять назад, — зараз же царські чиновники ј сам царь почали їх арештувати та мордувати. Товариши тих мучеників мусили метитись на тих чиновниках та на цареві, — а далі велика частина соціалістів в Россії стала на тому, ічоб перш усього скасувати царське та чиновницьке самовольство, та завести хоч *політичну* (*державну*) *вольу*, то б то такі поръадки, ічоб хоч трохи було вільно говорити та писати про громадські справи, та ічоб чиновники нікого не сміли хапати до арешту ј карати без суду, та ічоб чиновники були хоч виборні та складали ічкорочній одочт перед виборними радами, як це робиться в усіх інших краях Європи ј Америки.

Тілько ж та боротьба за вольу звелась в Россії маїже на самі заміри вбивати царя та чиновників, так ічо вона виходить на ділі більше помстою над лихими особами, ніж боротьбою проти лихих поръадків. Наїпрацьовитіші з бунтарів в Россії навіть взяли собі ім'я *террористів*, од латинського слова *террор* — страх, та думають ічо вони најбільше страхом над царем та чиновниками добуваютьса політичної волі. Через таку вузькоту думок та способів руських бунтарів јім досі ј не довелось багато притягти до себе льudej навіть і між тими, хто терпить од теперішнього уръаду. До того ж деякі з бунтарів, бачучи, ічо на війну з начальством треба грошей і што з своїх льudej не багато добудеш таких грошей, здумали здобувати їх усьакими способами: обкрадати банки, полкову казну, пошту, навіть коли б приїшлося при цьому вбити ј сторожу, або поштаря. Такі вчинки дуже пошкодили бунтарям, та навіть притягли до них такіх льudej, котрі сьогодні јуть обдирати, або ј убивати чиновників, або ј поштарів, а заітра начальству своїх же товаришів зражујуть. (Діяков, Богуславський, Гольденберг).

Осьде короткий перегляд самих судових справ про бунтарів в 1880 р. в самій Україні:

В січні 1880 р. в *Одесі* воєнноокружний суд засудив дев'ять душ на кари: од довічної каторжної роботи до тьюмни на чотири місяці, за те ічо один з них належали до таємного соціалістичного повстанського товариства, а другі до того підкопались під Херсонський скарб і витъагли з відти 1.500,000 рублів, як вони казали, на

поміч замкнутим і засланим в каторгу соціалістам; кілько других за те, що знали об тім, та не донесли начальству.

В февралі воєнниј же суд у *Київі* судив поповича Богуславського за те, що він би то роспускав між робітниками бунтовські писанини, що він би то мав долю в замірі обікрасти на користь повстанського гурту пошту ї грошеву скриньку курського піхотного полку, а також за те, що Богуславський з товаришами вбив би то міщанина Куриленка за шпіонство. Суд присудив Богуславського на смерть, — але генерал губернатор помилував його, а за те Богуславський в дальших судах нарікавав на своїх товаришів і знакомих усъякої користної начальству правди ї неправди.

В березні воєнниј суд у Харківі засудив шестеро чоловіків (з них двох на 16 років каторги) за повстанське товариство ї за роспускальнина бунтарських листів; (справа цьо вирочім дуже давня). За подібне ж судалось в Одесі тоді ж таки дев'ятнадцять душ, з котрих теж кілько чоловіків засужено на каторгу, довічу ї кількорічну.

В березні же воєнниј суд у Київі судив університетського студента Розовського. Це діло воїщущче, але воно досі не було розказано докладно в газетах. Ми маємо про цього допись, з котрої подаємо все најголовніше:

18 декабря 1879 р. начальник станції залізної дороги в Ольшанці замітив на стіні станції обяву од „исполнительного комитету русской социально-революционной партии“ з поводу взриву на московській дорозі проти царського поїзду 1 декабря. Жандармський офіцер зараз послав телеграмми по станціям,—щоб дівились, чи не буде хто ще де паклеjuвати такі обяви. На станції Словута жандарм замітив, що один молодий чоловік вискочив з зала I ї II класу ї побіг у вагон. В залі жандарм побачив обяву „исполнительного комитета“ ї зараз вскочив у вагон і спітавсь молодого чоловіка: — хто він таки? Тої одновів, що він син унтер-офіцера Іван Родіонов, називав жандарма дядькою, просив простити юму його вчинок і обіцяв уперед того не робити. В його ішче було два листки бунтарської газети „Народная Воля“.

На слідстві Родіонов, — котрому було всього 18. років — сказав перше, що він знаїшов обяву в київській публічній книгарні, а „Народную Волю“ отримав од невідомого чоловіка, котрий ѹїхав з ним з Київа. Через день же Родіонов сказав, що 16 декабря він почував у квартирі студента Розовського, котрого не було дома. Разом з ним почував і невідомий юму чоловік. Розовський на другий день сказав юму, що той чоловік — звісній бунтарь Сергій. В той же день Розовський передав юму, Родіонову, 2 обяви исп. комітету ї 20 екз. „Народной Волі“.

Розовського обшукали ї знаїшли в замкнутій скрині кілько листів, виданих петербурською вольною печатнею, револьверні набої ї т. и. Розовський на слідстві сказав, що то скринька не його, а потім, коли батько признав його скриньку, — то Р-ій сказав, що скриньку він отдав зна-

комому, котрого імені не скаже, — що Родіонова не знає ѹ піjakих юму листків не давав. Перед судом Родіонов сказав, що Розовського зовсім не бачив, — а чув про цього од одного гімназіста, од котрого приходив до цього за грішми, але не застав ѹого дома. Објави ж отримав од перевозчика човнаря, котрого квартири не знає. Вказав же на Розовського, встрівшихсь після розмови з своїм батьком і думаючи, що на Розовського трудно буде навести, що він належить до гурту бунтарів. Розовський на суді зрікається всьакої вини; — свідки цієї не допевнили, окрім того, що Родіонов наклеював објави. Суд присудив: повісити ѹ Родіонова, ѹ Розовського. Генерал Ванновський, вправлівши тоді округом, спітав у Петербурзі, — і отримав раду: повісити тілько Розовського. Сестра Р —ого поїхала в Петербург прохати Лоріс-Мелікова, але там єї замкнули. Потім, коли брат єї повісили, Лоріс-Меліков, кажуть, вінавши діло, сказав, — що „дуже жаль, — може б і простили, а тепер за-піздно“.

Як везли Розовського вешати, то брат ѹого, хлопець 11 років кинувся у вікно на улицю, — є убивсь. Мати зійшла з ума. Батька ж багатій жид Бродський прогнав з служби в себе з страху держати батька такого сина!

В юлі воєнни ю суд в Київі засудив 21 душу; прокурор зводив ѹих в одно повстанське товариство, котре між іншим би то хотіло вбити генерал-губернатора Черткова; один з товаришів, Полікарпов (19 років) хотів убити шпiona Забрамського, котрий перше взвівся доглядати за шпionами царськими для бунтарів, а потім (а певно ще раніше) продався царським шпionам. Забрамського Полікарпов тілько поранив, а себе потім убив. До київського товариства прокурори примішали ѹ інженера Юрковського, котрий робив підкон під херсонське казначейство. Суд присудив багато на каторгу, а двох повісити, — але нікого не повішено.

Маже всі ці судові справи на Україні за цей рік показали спільність засуджених з тими, що були покарані торік на Україні ѹ у Московщині, а також і звіязки бунтарів на Україні з тими, що видали в Петербурзі повстанські газети ѹ з тими, хто замірзавсь вбити царя в Петербурзі, Москві ѹ Катеринославщині.

Чутка про цу війну бунтарів з царем та ѹого чиновниками, певно, дійшла в наїглухіші села, — та тілько не видно, щоб там розуміли льуде навіть те, зза чого ѹде та війна ѹ за кого б слід держати руку мужикам, — чи за царя, чи за бунтарів, — бо бунтарі не росказали простим льудям, чого вони хотять і од чого одбиваються, не росказали навіть москвянам і по московському, — як вони печатали потайно свої газети в Петербурзі: „Земля и Воля“ ѹ „Народная Воля“, — а не то вже українцям і по українському. Ніхто в Росії навіть і не подумав росказати ѹ письменним українцям, jakу шкоду єм робить цар і ѹого чиновники; — а до мужиків українських россесійські бунтарі не обізвались і за цей гарячий час піодним словом.

В своїх прильудних листах вони все говорять тільки про „руській народ“, про його думки є життя, — про кривди, котрі юму робляться, забуваючи, ішо в Россії на 100 мільйонів льуду єсть хиба 45 мільйоні „руських“ (москвинів), — і ішо решті, іеруським народам, робиться ще більше кривди од панів та начальства (најбільш руського ж), ніж руському народові.

Ми мало маємо звісток про те, що думають наші мужики про ту війну, яку вели в остатні часи царь з бунтарями, — та є ті звістки не зовсім в одно говорять, — тільки ж в одному зходяться, — що мужики мало розуміють цу справу. Так один наш товариш з *правобічної України* пише: „Що там робиться на селі, Ви собі є жити не можете; ја давно не був на селі; — тепер не можна пізнати тих льудей, що були колись: бідність ще гірша, роспustство таке завелось, — сказати не можна; народ ходить, наче піани, хоч горілки є не бачив; що робить, не знає. В тому місці, де ја був (глушчина поръядочна!) діжили чутки про новий рух серед молодіжі письменної, але видно льуде мало юму вірять, здається ще більш усього через те, що то панство, — тільки ж видно більш прихильності, ніж ненависті до того руху“. Другий же, з *Донеччини* пише ось що:

„Признаюсь, що є ю думав, що вся земля Донська заселена козаками, аж воно далеко не так. Тут багато крестьян українців, котрі безпереривно купую входять туди з Катеринославини є дохдять на півдні до Ростова, а на північ сидять по над Доном, верстов за сто на захід од Допа. Малими хуторами вони переходять і за Дні, де прасолујуть та наїмають землю в козаків. По річкам Міусу є Калміусу скрізь живуть українці; увесь Міуський округ заселили вони. Заїшли вони съуди, тікаючи од крепацтва, — але воно є тут нагнало їх. Звичаї, мова, громадське обладання землею зосталось по старому. Гарні степи донські, — та народ темній! Громадське обладування землею з шchorічним переділом не ратує льудей од бідності; — хто багатши, тої і з них ситніші, бо може мати більше скотини, — три-чотирі пари, а на це тут треба 450 рублів.... „Злоба дня“ є тут „соціалізм і соціалісти“. Чудне діло! Скілько вже років у нас тъягнуться судові справи соціалістів, а публіка в Россії є доси не вінала, що то таке за звір соціалізм, — „соціаліза“, як кажуть тутешні куниці. Навіть один з перших в городі адвокатів признавав мені по секрету, що він хоч і „кандідат прав“, а про теперішній соціалізм стільки ж зна, скільки є про тої світ. Одні кажуть, що соціалізм це все одно, що безцарна держава, республіка. А другі, — що соціалізм: це розбій, мошенство, — і єсть льуде, що пальякавши, (як почули про такі справи як покражі херсонського банку, або замари розбивати пошту) ходять з револьверами в кешенях. Я сам бачив кількох таких. Одні кажуть, що це якісь Нечаєв пустив таку ману, — а другі, що Шевченко. Мужики є півмужики кажуть, що це все роблять пані, щоб помститись над царем за те, що

він одібрав у них крестьян. Ця думка најтврдішче засіла в головах, — і дуже шкодить справі. Невіні льуди росказували мені, що в Хар'кові звощики збирались на 19 березня бити всіх студентів, — а коли торік козаки били там студентів, (дивись у „Громаді“, кн. IV) то не один з посторонніх помогав їм в цій роботі. Такі случаї так вразили ј студентів, що деякі кажуть, що соціалізм у Россії загублено, так що хиба через 50 років він знову стане на ноги!“

Нам здається, що донський наш товариш трохи вже дуже чорно дивиться на речі, — але все таки в його словах багато правди. Ми бачили в дописі ј другого товарища, що народові не ясно, зза чого јде боротьба між урядом і бунтарями. В великій пригоді могла б стати рада, котру подає наш донський товариш, — це написати по простому докладній перегляд хоч судових справ бунтарів у Россії, та при тому ј вияснити, чого вони хотять і яка вигода буде для народу, коли вони вільзмуть верх над царем з чиновниками ј над панством з багатирами. Наш донський товариш обертається з такою радою до нас. Але ми од себе робили, що могли; — ми видаємо книжки для українського мужніцтва, в котрих росказуємо; які тепер у загалі порядки ј які мусить бути ліші. А про ту осібну війну, яка тепер ведеться в Россії проти начальства, наїліште там же ј писати татак, щоб для кожної країни росказати осібно про ті справи ј про тих льудей, котрі де були ј знані, — так як ось росказав товариш наш Павлик для галицьких мужніків про тих із своїх галицьких товаришів, котрих судили за соціалізм та виступи проти начальства. Такі книжки ј розмови, котрі будуть опиратись на близькі до льудея кожній країні справи ј особи, — можуть більше заворушити думки мужніцтва, а надто сільського.

До таких книжок і розмов мусили б стати в Россії скоріше всього ті з соціалістів і бунтарів, котрі не дуже то раді тому, що їх товариші зчепились з царем і чиновниками, а не просто з панами та багатирами. Вони кажуть, що як би були замісць царських і виборських урядів, то все одно були б ті уряди в руках багатирів, а бідноті мало з того було б користі, — і що коли вже кликати народ до бунту, то до бунту просто проти панства ј багатирства, щоб одібрати землю ј фабрики на громади. Звуть себе такі бунтарі „народниками“. Думки свої вони почали викладати в газеті „Чорний Переддії“, котрої вспіло вийти досі тілько дві візажки.

Чимало пристало до тих „народників“ і панічів українських. Та тілько досі не видно, що б думки їх дійшли до селян на Україні. Правда, років з три назад, кілька з таких народників приступили було до казенних крестьян чигиринських, котрі перед тим бунтовались, через те що їм дуже мало землі нарізано, — та ждали, що царь їм більше дастъ. (Про це бунт росказано було в II книзі „Громади“). В ті часи серед московських бунтарів панувала така думка, що треба бунтувати народ зза того, зза чого він сам ради

бунтуватись, хоч би ј не зза соціалізму, а хоч би наприклад зза расколиницької віри. Ось кілько з київських бунтарів, почувши, що чигирицькі крестьяне на царя надію покладають, приставились, що буцім то вони мужики, послані до царя од громади в Херсонщини по такому ж ділу, — ј узвівши од чигириців прошеніє до царя, вернулись до них з грамотою, мов би то од царя. А в грамоті тій мов би то царь жалівсь, що юому перешкоджајуть пани з наслідником, і прохав мужиків закладати таємні товариства та ждати, поки він јім пришеle таку грамоту, що вже пора повставати. Ті бунтарі, що так підвели крестьян, росказують, що буцім то назбиралось в Чигирищчині вже з 1000 чоловіка в такі товариства, — котрі вони звали по московському „дружинами“, — та тілько скоро начальство дозналось і поарештовувало і бунтарів-призводчиків, і багато крестьян. Призводчики всіли повтікати з тьюрми за гръяници, — а крестьян торік судили в Київі ј покарали. На суді вияснилось, що вся справа держалась на обмані. За цеј обман, — хоч і з добрим заміром здуманіj — певно, чигирицькі крестьяне добром бунтарів не згадајуть, — і навріаd, щоб до них тепер можна було показати очі другим бунтарям. В усьакім разі цеј обман мусив не розігнати, а ще вбільшити темноту в думках чигирицьких крестьян. Бунтарі, що в них були, щоб підладитись до крестьян, казали павіт, що це справди пани бјуть царя за те, що він добра хоче мужикам, — казали таке саме тоді, як товаришчі їх писали, що царя за те бјуть, що він за панами руку тъягне!

На такій плутанині довго стојати на можна, — і через те хоч перше дуже посхавлена була з бунтарській газеті „Земля и Воля“ цья чигирицька справа, — а потім і „Чорний Передѣл“ почав печатати списаніньje ѹїj теж з похвалою, — але незабаром в „Чорному Переđelѣ“ ж, хоч не ясно, а все таки мајже зrekлись од щієї справи, як од недоладпої. По всьому видно, що россійські бунтарі „народники“ ј зостались без ясної думки: як же јім бунтовати народ? і немаючи, куди кинутись, почали сперечатись з террористами. Ось що писала про них недавно одна київська бунтарка в листі, котрій читало перед судом у Київі:

„Київські народники скоро підуть в народ. Мені здається, що проба цьо скінчиться сумно. Яа тепер живу з однією народницею, котра хотіла перетъягти мене до себе, та побачивши даремність праці, залишила мене в спокої, ј каже, що ја пропаща лъудина. Сумнічне всього бачити ворогування між народниками ј террористами. Але ж на ділі всі вони ѡдуть до одного, тільки ріжними дорогами ј, здається, пічного б ворогувати. А деjakі, та мајже всі народники кажуть, що через террорістів пішли всі строгості, а доброго вони нічого не зробили“.

Ми певнісінькі, що київські народники так „в народ“ і не пішли. Не має тут нічого дивного, — бо для того, щоб приступити до

мужика з проповідькою соціалізму, а надто ще щоб піднімати серед мужиків бунт за соціалістичні думки, — треба чимало: треба перш усього самому добре знати, що то соціалізм і jak він проповідається в других землях, — а далі треба добре знати життя мужицьке є справи господарські в своїй землі. До того ж, щоб мужики мали пошану до проповідача є слухали його, треба, щоб він до них приступив, јак чоловік добре знаючи користну діля их працю, — чи письменну, чи ремесницьку, чи хліборобську. (Про це все ми говорили докладно в I книзі „Громади“). Щоб цього всього набути, треба часу, науки є праці. На лиху ж багато чому з того, що треба вміти соціалістові, а надто на Україні, не можна є вивчитись по казенних школах в Россії,—а до того в московських бунтовських писаннях здавна говорено було,—що спрва проповіді соціалізму діло далеко лекше, є навіть осміювано науку є закликувано молодиків, трохи не дітей, кидати школи та „йти в народ“, щоб ставати „приводарями бунту“. І доси најбільша частина соціалістів скрізь у Россії, — як видно є по судових справах про їх вчинки, — дуже молоді паничі, котрі вже через те одно не можуть бути добрими проповідачами соціалізму серед мужиків. А до того помосковлені паничі на Україні то зонсім одбились од народу, так що є при добрій волі, єм важко до його прибиться, навіть коли вони стануть „народниками“.

Це ми бачимо є з поміжнутої народницької газети „Чорний Передділ“, серед видавців котрих ми обявлено є тих київських бунтарів, котрі підходили до чигиринських крестьян. Їм є діля своєї газети народники хотіли прибрести таке, щоб воно було розуміле є дороге діля мужиків. В Московщині ж, а надто в північній лісовій, колись вільних крестьян, що потім стали казенними, звали *чорними*, бо *обіленими* звали церковних та панських, з котрих царь не брав податків, увільняючи їх панів, або як казали тоді *обілья учи* їх; — так там чорним переддлом звуть рівній переддл між усіма льудьми усієї землі на душі. Тамошні старовіри, — або раскольники, — вірять, що такиј чорниј переддл буде перед кінцем світу*. *) Так ось московські народники є надумали прилагодити свій соціалізм до народніої віри є через те назвали є свою газету „Чорний Передділ“. Але в нашій Україні крестьяне, хоч і ждутъ теж такого *случного часу*, коли земля буде поділена нарівно, але ні слова „чорниј переддл“ не розуміјуть, ні не можуть навіть розуміти, чого це рівній переддл буде чорниј? — ні юх роскольницьких забобонів до свого слuchного часу не примішујуть. До того ж, звісно, московської мови газети „Чорний Передділ“ українці не розуміјуть. Коли вже причиніть соціалізм до народніх надій та чуток, то б уже треба було на Україні заложити газету „*Служний Час*“, або що, та є писати її по українському. Але россієцькі народники, навіть і з українців, хоч і написали в 1 літ „Чорного Переддла“, що

*) Дивись книгу Якушкина. Обычное право. XIX.

Россія занадто велика земля, щоб по всіх країнах її пооднаковому можна було проповідати бунт мужицькій, — а все таки не дійшли до того, щоб не видавати на всю Росію газету, котра съак-так може годитись хиба дльо лісової Московщини.

В судовій справі про 21 київських бунтаря ми навіть спіткали звістки зовсім чудні, котрим ми раді б і не вірити, бо вони їдуть не з прямової руки. Так Забрамській розказував, що київські народники стали на-тому, що наїскорше б можна збунтовати народ в київській та волинській губернії, — і тут же каже, що вони думали видавати в Київі — „Чорний Передъл“. Звісно, ѹ ми серед француза-кого городу українську часопись печатаємо, — так це дльо того, що тут вигоднішче печатати ѹї, ніж на Україні, — а до того ми не думаємо неју женевській народ бунтовати. В Київі ж печати ѿ содержувати далеко важче, ніж у Петербурзі, — і видавати там московській, або лішне ѹарославській „Чорний Передъл“ також чудно, ѹак видавати ѹакій небудь „Слушки Час“ в лісовій Московщині! Так то застіни очі нашим письменнім лъудям, навіть бунтарям, чиновники, котрі привчали ѹіх думати, ѹто Россія скрізь однакова та зневажати тих лъудеј, що не мають своїх царів та панів — і котрі, мовляв, не варті мати ѹ газети на своїх мовах!

В судових справах про бунтарів, котрі 1880 р. розбирались на Україні, ми знаходимо тілько один случај того, ѹак чоловік таки розумів хоть таке діло, ѹто на Україні не можна з народом розмовляти инакше, ѹак по українському. Це справа Лозинського, — про котру ми довідуємось з газет ось ѹто тільки:

В березні 1880 р. воєнний суд у Київі присудив повісити унтер-офіцера Лозинського (з семинаристів) за те ѹто він дав одному крестьянину під Гаїсином, подольської губернії, запечатаний лист „до всіх грамотних і неграмотних лъудеј“, щоб тој передав ѹого в волость. В листу тому, писаному по українському, кликались крестьяне до повстання, щоб одібрать землю в панів. При самому Лозинському знаєдено другій по-дібній лист, на московській мові, „ко вѣмъ солдатамъ“. Сам Лозинський, певно, з лъаку, зрікеа од того, ѹто він писав ті листи, а казав, ѹто він належить до „мирного соціалістичного гурту ѹ дума, ѹто не спілоju, а розумом буде зроблена зміна громадських поръядків“. Лозинського повішено.

По всьому видно, ѹто Лозинський стојав сам по собі, — ѹ із ѹакими кружками ні „українольубців“, ні „руських народників“ ѹіjakих звіјазків не мав. Сам од себе він „пішов в народ“, — але скінчив так, ѹак инакше ѹ скінчти не міг, при такому способі „ходити в народ“, ѹакого вживали в Россії ѹ до нього ті бунтарі, котрим це діло здавалось дуже простим.

Тільки ж трошечки світло почина пробиватись і в головах наших отбітих і од мужицтва і од науки бунтарів народників. Це видно ѹ з того, ѹто вже ѹ „Чорний Передъл“ в І віазці заговорив, ѹто це була велика

помилка россійських соціалістів, що вони перше не звернули уваги на неоднаковість народу, життя югою є мови по ріжних краях Россії,— то б то сказав те саме, за що в свій час нашу „Громаду“ виляяно в других московських бунтарських часописах („Впередъ“ і „Набатъ“), а в другій віязці „Чорний Передѣл“ звістив про те, що буцім то вже заложено соціалістичне товариство „Земля и Воля“ дльо губернії північних і південно-західних Россії (коротче б сказати: московських, або „великороссійських“) і побажав, щоб подібне товариство заклалось і дльо південних губерній. (Лішче б сказати: дльо України; правда, що тоді б тому товариству пришлось би вийти ю за границиу Россії,— в Україну австрійську, а россійським підданим страх важко вискочити панів'ю і думкою за царський кордон). Најбільше ж подає надії на поліпшення гурту народників на Україні.— це лист одного з них, котрий читано теж на суді 21-ого в Київі:

„Всьакиј, кому чи більше, чи менше відомо, що знаєтъ з історії ј з громадського господарства (політичної економії) велика частина з льudej (в Россії) котрі сприяјуть повстанському руху, або ю працьують дльо юного,— мусить признати ось що: 1) чим більше хто з них впевнивсь і навіть дішов до запалу в думках повстанського гурту,— тим менше він має наукового ґрунту дльо тих думок. 2) Більша частина бунтарів (в Россії) мало зна, або ю зовсім не зна історію західного європейського соціалізму, юго впорядкованіть, бажання ю поступи. 3) Через це все, проби, котрі вони роблять, щоб підперти свої заміри наукою історично-громадською,— виходять безоснівними ю неточними....“

Коли льуде замість того, щоб самим собі кадити, не бояться так розбирати свої хіби,—то це добрий знак. Добрий знак і то, що в цім листі признається конче потреба науки дльо бунтаря. Наука про те, що таке соціалізм в більше письменних землях, піж Россія, а такоже про тој ґрунт, на котрому треба в Россії закладати соціалізм, навчитъ і россійських бунтарів, що соціалізм тілько тоді стане міцним, коли будуть юго проводити не бігуни, а сталі працьовиті льуде, сталими гуртами, і що такі сталі гурти в такій великій країні ю такій неоднаковій, jak Россія, не можуть скрізь однаково працьувати. „Народники“ в Россії, певно, покинутъ і саме имѧ народників, а будуть зватись просто соціалістами, ю разом з тим покинутъ думку підлагожуватись до забобонів народу, таких юк віра в царя, роскошніттво,— а будуть нести в народ чисті думки науки соціалізму про громадське життя; а приспособльятись будуть в народному життю до того, до чого не можна не приспособльятись: до господарства, до мови усьакого народу. Єдиний тепер і через те безкорінні, мов перекоти-поле, гурт россійських (руссійських) соціалістів мусить розбитись на краєві гурти, юк до господарства ю до льудства країн: **московських** (північних, південних, низових, сібірських і др.) **українських**, **естонських**, **латишських**, **литовських**, **польських**, **бесараб-**

ських, кавказьких і до громад юдівських, німецьких і інших. Всі такі гурти в Россії можуть бути в спілці проміж себе, але також мусъять бути в спілці з подібними гуртами ѹ за границею Россії: литовські гурти в Россії з такими ж в Пруссії, польські гурти в Россії з польськими в Пруссії ѹ Австрії, — бесарабські з руминськими ѹ т. д. Українські гурти в Россії безпреміно мусъять бути за одно з українськими ж гуртами ѹ Галичині, Буковині ѹ Угорщині ѹ у спілці не з самими московськими (рускими), а ѹ з жидівськими, а далі з руминськими (в Бесарабії ѹ Буковині), польськими, (надто в Галичині), угорськими, словацькими і. т. д.

Впорядкованія українського соціалістичного гурту в Россії ѹ Австрії дало б тепер наjlішне поле для праці всім тим особам в россієцькій Україні, котрі хотъать служити для волі ѹ добра нашого народу, ѹ котрі не згожуються тепер про між себе в тім, що треба робити в теперішній хвильі, — чи добиватись перше політичної волі, чи просто працювати для повстання народу за землі ѹ фабрики. Між Україною россієцькою ѹ австрієцькою можна б поділити працю так, — що б в Россії звертали увагу більше на боротьбу за волю політичну, котрої там зовсім не ма, ѹ без котрої справді важко впорядкуватись стаціям соціалістичним гуртам, а в Австрії можна б вже просто приступати до соціалізму чисто господарського: там вже для того поле приспособлено ѹ волею політичною, ѹ початкововою науковою, — як це буде видно з писаньїя нашого товариша Павлика, котре зараз іде даліше.

М. Драгоманов.

II.

УКРАЇНА АВСТРІЙСЬКА

В Галичині від 1848 р. вчили в школах по українськи, через що ѹ школи молодіж, і вищі українські верстви не могли тут цілком відокромитись мовою від простих льудеї, і сам народ ставав по трохи письменнім та мав із школ більшу користь, ніж в россієцькій Україні, де вчили тілько по чужому, по московськи. Окрім того, по Шевченковій смерті, 1861 р., в Галичині з'явився цілий гурт молодих студентів, названих *українцями, народоєцьцями* або *мажаками* русинами, котрі казали, що галицький народ однаки з українським в Россії; домагались, аби ѹ вищі українські верстви говорили ѹ писали по мужицьки, по українськи; заложили у Львові 1868 р. товариство „*Просвіта*“, що вимальо видавати для народу книжки, а дале, від 1869 р., зачали видавати по українськи і книжки для народних шкіл, для гімназій та університету, — чим усім богато

зблазили вишні українські верстви до простих льудеј. Тај сам український народ здоїмився в Галичині вишнє, ніж в Россії через те, що, коли 1848 р. австрійський уряд скасував панщину і дав конституціју, то ј прості українські льуде мали тут право і могли сами поръадкувати свої, громадські справи, та ище ј радити і над краївими, і над державними, а вибори до віденської державної думи, і потім, від 1866 р. і до львівського соєму розрухали ј зблазили трохи до купи мужків в цілій Галичині. Нарешті тут народ швидче мусів задуматися над своєю бідностю, бо швидче був відділениј від панів, дістав або мало землі або погану земльу, а потім, особливо, від коли уряд 1868 р. позволив брати лихву, яку хто хоче і дробити грунти, — народ задовжився і почав тратити ј ту земльу, яку мав.

В Галичині цеј гіркіј народніј стаи најлішне зрозумів в початках 1870-х років пін *Іван Наумович*. Він лічиває до так названих *москалів* або *твєрдих* русинів, котрі з'явилися в Галичині в 1866 р. та казали, що галицький народ одинакій з московським в Россії, через що ј намагали говорити, а особливо писати не так, јак говорять прості українські льуде, а по книжному, з московська, — але, јак розумніј чоловік, Наумович переконавсья, що народ книжої мови не розуміє, взяв собі приклад з „Просвіти“ і заложив 1872 р. в Коломії длья народа місьачник „Наука“ і двутижневу газету „Русская Рада“, а потім, 1874 р., длья народної освіти „Общество имени Мих. Качковского“. Через те, що Наумович знов народ і галицько-мужицьку бесіду лішне від народовців і розумініше від них почав писати про всі, јак політичні, так і громадські ј господарські справи, про народну бідність, безземельність в Галичині,—чого цілком не робили народовці, — він від разу зацікавив і шкільну молодіж і особливо простих льудеј, котрі доси до „Просвіти“ не тілько що не належали, але і наїть слабо ј чули про народовців. Протів народної бідности Наумович, окрім набожності, тверезості, ощадності ј праці, радив також, подібно *Шульце з Деліча* в Німеччині, закладати громадські позичкові каси, громадські склади збіжа (шихлірі), купувати гуртом господарські машини, сиріј матеріјал, потрібні длья ремісників, привикати до спілок, поліпшати хліборобство. Але головна заслуга Наумовича — та, що він першиј так зацікавив мужків і міщан, що заставив їх читати газети ј книжки, закладати громадські читальні, чим скрізь в Галичині прочистив ґрунт длья соціалістичного письменства і длья самого соціалізму.

Длья наради над народними справами Наумович скликав народні збори, з котрих першиј був 1874 р. в Коломії, де заложено товариство Качковського, котре потім мало збиратися що року в іншім місці в австрійській Україні. Прості льуде спершу купами сходились на ті збори, записувались до товариства Качковського і складали гроши, бо вірили Наумовичу та сподівались від того товариства таких добрих книжок, јак була спершу „Наука“ ј „Русская Рада“, котрі народ

скрізь в Галичині страх як лъубив, читав і купував в 1872—75 рр. Загалом рух, викликаний Наумовичем, був таки живий, що захопив навіть твердих русинів, попів, тільки що вони не щиро хотіли народної освіти, бо вже на другім, дуже великім народнім зборі в августі 1875 р. в Галичі вони страшним своїм криком не позволили товариству Качковського росказати по мужицьки навіть евангеліє, бо сподівались з того народної революції протів віри. Через те від товариства Качковського і від попів зараз відвернулися најщиріші львівські студенти, і серед львівської молодіжі перши раз виплила думка, що тілько своєї користі хотіть винні українські верстви, і що справа простого народу цілком иша. Того самого, 1875 року світлі українські соціалісти з Россії зложили ј видали в Відні, — де, також тілько через знакомство з українцями з Россії, були галичане-соціалісти вже від 1872 р., — перші соціалістичні книжечки на українській мові: „*Парова Машина*“, „*Про бідність*“ і „*Правда*“, і звернули увагу на львівську українську молодіж.

Львівські українські студенти, котрі також були поділені на дні купи і ворогували одни з одними, зложили були 1870 р. два університетські товариства: „*Академический Кружокъ*“ і „*Дружеский Лихваръ*“, котрі трималися старих гуртів, перши — *москалів*, другій — *народовців*. Але, коли „Акад. Кружокъ“, за прикладом Наумовича, зложив 1874 р. двутижневу студенську газету для молодіжі „*Другъ*“, то до „Акад. Кружка“ мало-по-малу зачали горпнутися најрозуміші і најщиріші для народу львівські студенти, з „*москалів*“ і з „*народовців*“. Тут, в редакції „*Друга*“, вони за „*Вѣстникомъ Европы*“, а особливо за працьами Піпіна про Бъелінського ј т. п. відрізнились і від старих народовців тим, що стали на бік „*западників*“ (що то стояли в Россії за західно-європейську науку), правдивої (реалістичної) писательської школи; почали розуміти, що письменство повинно бути не само для себе, а тільки для лъуцької користі (живиј приклад чого вони бачили на праці Наумовича), і нарешті тим, що призначали, що россійське письменство цікавіше, ніж українське, через те, що в першім більше нових, поступових думок. Остатне говорили ј українські соціалісти („*Українець*“) в газеті галицьких народовців „*Правда*“, а потім, від 1875 р. і в „*Друзі*“ і вони ж навели галицьку молодіж на думку: значить, українське письменство треба зробити цікавим. До решти здоїмив львівських українських студентів по-над старі галицькі гурти другій лист „*Українца*“ в редакцію „*Друга*“, написаний jak раз по зборах в Галичі і jak раз про те, над чим тоді задумались були најпередніші з львівської молодіжі. Лист цей порадив молодіжі не кланятися старим гуртам, ані Наумовичу, в котрого також богато шкодливих для простого народу церковних і попівських думок, а краще відділитися від них і самим подумати над народною бідністю і над способом, jak би ѹ помочи. Загалом тоді, по зборах в Галичі, межі львівськими студентами щли думки так швидко

одна за одною і так швидко переинакшували молодих льудеј, що лист цеј швидко виділив і з „Акад. Кружка“, і з „Дружи. Лихвіярь“ најпереднішчу ї наїшчирішчу молодіж і звів єї в новій гурт, котрий уже в березні 1876 р. взяв верх і в „Акад. Кружку“, і в редакції „Друга“ і з одного боку взявся говорити ї писати по музичьки, по галицьки, а з другого ясно бачив, що длья народного добра треба вже новіших ніж Просвітські ї Наумовичівські думки.

Цими новими, соціалістичними думками львівська українська молодіж зацікавилається тілько тоді, коли вчула, що ј межі українцями в Россії є соціалісти. Від марта 1876 р. ці українські соціалісти зачали їздити до Львова, знамомитися з тутешнimi студентами, переписуватися з деким, — і від них львівська молодіж перший раз познакомилася з соціалізмом. Вони порадили редакції „Друга“ передрукувати з „Отечественныхъ Записокъ“ повість Г. Іванова „Отправлений дьяконъ“, — котра скрізь в Галичині зробила великий знак, — здобули длья молодіжі бібліотеку з російських і інших книжок, напр. твори *Бельинського*, *Добролюбова*, *Шchedрина*, *Чернишевського*. *Герценя* (Записки д-ра Крупова), *Мільлья* „Жоночу невольу“, *Ляние Робітницьку* справу, *Ренана*, „Христово житє“ і т. і., помагали потім, 1877 р. грішні „Другу“, від котрого відвернулися були 1876 р. старі пренумеранти, особливо за „Отгр. дьякона“, Чернишевського „Що діяти“ і другі соціалістичні праці, як українців (Третє письмо Українця в редакцію „Друга“), так і самих редакторів. Наїбільше підблизали молодіж львівську до соціалістичних думок часті поїздки до Львова українців, особисті з ними знакомства, а також віденські брошюри ї женевська „Про болатство та бідностъ“, котрі появились і зачали росходитись у Львові тілько в другій половині 1876 р.

От на яким грунті і от на яким способом приймився соціалізм серед української школи молодіжі в Галичині.

Вже в половині 1876 р. „Другъ“ став і народній (по мові), і соціалістичній і захопив не тілько більшу половину львівських українських студентів, свіцьких і духовних, а ј краєву гімназіальну молодіж, котра приверталася до него від „Слова“ і від „Правди“. Але длья того, що старі народовці, боючись, певне, стратити молодіж, не тілько що не виступили тоді протів неї і протів українських соціалістів, за котрими вона очевидціяки їшла, а ще ј хвалили ї єї і „Друга“, і чинилися, що ніби то вони годяться з тим новим рухом в Галичині, — то навіть у Львові студенти думали, що народовці за одно з українськими соціалістами, через що новій народовській гурт скрізь в Галичині подався трохи на бік „Просвіти“. Длья того ж, що прихильники „Друга“ скрізь тоді виступали протів твердих русинів і попівства, котре взяло було в свої руки тов. Качковського і збило з дороги Наумовича, — то ј прості льуде зачали відвертатися від „Наук“ , „Русской Рады“ і тов. Качковського та записуватися до „Просвіти“, приїжджати на єї збори до Львова

чого перед тим не було. Загалом за один 1876 рік через соціалістичну проповідь *москалі* цілком стратили молодіж.

Але власне зза того „*москальам*“ не подобались соціалістичні думки: вони скрізь в Галичині крикнули протів молодіжі, деякі з них переїмали у Львові листи редакторів „*Друга*“, і тим накликали на молодіж львівську поліцію.

В перших дниах 1877 р. арештовано у Львові 4 українців, 3 з Россії, одного члена редакції „*Друга*“ за стосуники з редакцією „*Громади*“ та перевозку, најбільше українських, соціалістичних книжечок. В березні присуджено трьох з них „за належність до заграницьного таємного соц. товариства“ від 8 днів до 1 місцяця арешту, — а в жуны 1877 р. арештовано всіх правдивих редакторів „*Друга*“, протів котрих зараз свідчили *твєрді* студенти. В січні 1878 р. 6 українців (Івана Мандичевського, Анту Павлик, М. Павлик, Остапа Терлецького, Ігнаса Сельського є Ів. Франка) і одного польського з Россії, д. Котурніцького, — присуджено „за належність до краєвого таємного соц. товариства“ від 1 до 3 місцяців арешту.

Арешти 1877 р. і ці два процеси наробили, правда, шуму скрізь в Галичині і зацікавили молодіж особливо для того, що на росправі 1878 р. оскаржені виступили як соціалісти і росказали що таке соціалізм, — але ј богато відвернули від него, бо як тілько поліція вмішалася в справу, то ј новій народовській гурт зо-страху цілком переїшов на бік старих народовців і ці остатні ј собі тоді зачали ганьбити в „*Правді*“ українських соціалістів з Россії, радити молодіжі не слухати цих „народних зрадників“, „лжепророків“, а добива-тися ціарської служби, — з котрої саме тоді віденській уряд виг-нав за соціалізм д. Ост. Терлецького, — і хотіть далі українське, (же-невське є львівське), соціалістичне письменство на-ново захопило гімназіальну молодіж, то все таки соціалістична проповідь не лишила би була по собі в Галичині такого значного сліду, як би від разу не виїшла була з тісних кружкових рамок на ширше поле та не за-чепила робітників льудеј.

За львівських робітників скажемо попіжче, а тепер за українських мужиків і то тілько за тих, що навколо міста Косова, в Коломиї-щчині. Тут народ, особливо в двох селах: *Монастирськім* і *Маска-лівці*, за прикладом декого з львівських студентів, відвертався вже в першій половині 1876 р. від тов. Качковського і від єго книжок, від „*Науки*“ є „*Русской Рады*“, від попів і більше слухав того, що було надруковано в „*Друзі*“, як „*Затроєного попа*“,* є т. и., напрещі з-устисії проповіді тих самих думок, які тоді панували у Львові. В другій половині 1876 р. тут уже читались є ширились віденські книжечки, і до соціалізму цілком пристала проста сільська

*) „*Отр. дъякона*“ і Третє письмо Українця, що були друковані по московськи, — треба було переводити на українське.

дівчина з Манастирського, Анна Павлик,— а львівські арешти та ре- візії в самих мужиків 1877 р. до решти відвернули тут льудеј від попів і уръаду і цілком привернули до арештованих соціалістів і до їх думок,— про що росказано в статті Анни Павлик „*Moї є луцькі пріхи, а панська та попієська праєда*“⁴. Того самого, 1877 р. була арештвана є Анна Павлик і притягнена до львівського процесу 1878 р., де єї присудили за вербунок простих льудеј до таємного соц. товариства на 1 місцьць острого арешту, — а від 1879 р. навколо Косова їдуть уже арешти є процеси самих мужиків за соціалістичну проповідь.

Ми сподіваємося, що про все це напишуть в „Громаду“ сами льуде, а тепер росказуємо тілько за уръадовим актом, що маємо в руках і просимо нас доповнити, в чім ми помилюємося:

Виданий 29-ого маю 1880 р. коломиjsькij прокураторськij Акт росказує от-що:

На початку 1879 р. арештовано Анну Павлик за те, що ширila межі народом „Громадськиj Друг“, „Дзвін“, „Молот“, „Нову віру на Українї“, „Громаду“, „Про те ѹак земля наша стала не наша“, „Про багатство та бідностi“, „Про хліборобство“; і що перед багато льудьми говорила, що земля повинна належати до всеї громади на гурт, що льуде повиннi гуртом робити коло ґрунту, а потім ділиться тим, що вродитьса. Окрім Анни Павлик за це було арештовано більше простих льудеј з Манастирського, відвезено до Львова і поставлено тут перед суд присяжних, котрий однако всіх увільнив.

Диња 7-ого janваря 1880-ого року, ѹак написано в тім Коломиjsьким Актi, задержали на пошті в місті Куми (милья від Косова) лист до „Манастирськоj Громадi“. Тут десь хвалитьса Манастирських льудеј, за то що, протiв попієської волi, бунтом розбили колодки від церковних брамiв і зробили собi через цвintарь дорогу; кажесьа льудім i далi так робити i бунтом спротивитися поповi, ѹак би наїмав кому сад, що на цвintарi; хвалитьса Дмитра Фокшеja за то, що впоминаєсьа о добро Маскалівської громадi i стрiлив у Петра Кабина; кажесьа далi всім стојати за громадським добром, бо претцi всіх не замкнуту; хвалитьса думки соціалістів, мучеників за правду, i нарештi проситьсьа льудеј оборонити Анну Павлик, що такоже впоминаєсьа за правою, та не дати ѹї погибати, бо є вона ще колись стане льудім у пригодi.

Косівському уръаду піби то повідліось, що лист цеї писала Анна Павлик, *) через що він єї арештував 18-ого janваря 1880-ого р. в Коломиї з молодшою сестрою, Параскою є Маскалівськими мужиками.

*) Через що саме Косівському уръад вчепивсьа Анни Павлик,— про те сказано в нашім „Друкованім листi до льудеј“, де показано також, що А. Павлик цего листу не писала є не посылала, і що, значить, Косівськij і Коломиjsьkij уръад i „знавцi“—збрехали під присягою.

Про остатних Коломиїській Акт росказує от-що:

При кінці 1878-ого р. *Дмитро Фокшеј*, господар з Маскалівки, (56 літ, жонатиј, 3 дітей), признавсья *Петрові Кабинові*, вітові, що від Михаїла Павлика дістає всъакі книжки котрі пишуть, що повинносья перенакшти лъуцьку громаду, що попів ані панів не буде, і що так буде лішє. Далі хтось, певне, сам Кабин, доносив до жандармерії, що у Дмитра Фокшея сходяться лъуде і що там читаються юкісъ книжки напротів теперішнього поръядку. Родина Фокшеїв не трималась віри і противилася вітові та підбивала громаду подати на него жалобу за всъакі кривди. Василь Фокшеј і Дмитро Фокшеј виступали протів віри, а Дмитро ще чотири роки тому (1876) говорив протів сповіді, протів попівства ј уръаду, що бога нема, що в чоловіка, як у звірьба, нема душі. Дмитро Фокшеј уже в косівськім, арешті (1880 р.) сміявсья, що лъуде там молилися, бо казав що бога нема, і що все, що за цього говорять попи,—бріхня, виступав протів слъубів, що вони не потрібні, і що лъудім треба собі брати приклад з птахів, (котрі і без слъубу живуть парами). При ре-візії в Дмитра Фокшея наїшли, в дужа добрій схованці, книжки: „Громадъський Друг“, „Дзвін“, „Про хліборобство“, „Про багатство та бідностъ“ і польській переклад цеї книжечки — „Oporowданie starego gospodarza“.

Так само робив і Дмитрів брат, *Грицько Фокшеј* (господарь, 55 літ, жонатиј, 5 дітей). 1878 р. у Маскалівській церкві, коли піш говорив казанье, Грицько Фокшеј казав лъудім, що то все, що піш теленить—неправда, і що аби лъуде не слухали того пустого макогона. Другій раз знов Грицькові не подобалось казанье, і він виїшов з церкви, сказавши: „нај собі піш говорит, а то нема що слухати!“ Коли раз Андрій Фокшеј і Михаїло Матіјчук сказали Грицькові, як він важиться таке говорити в церкві? він відповів так, що всі, що стојали близко, зачали сміятися. Грицько завше виступав у церкві протів віри і то так голосно, як доносить Петро Кабин, що більше лъуде слухає його, ніж попа, що з того робиться в церкві непоръядок і що піш уже думав над тим, аби для поръядку в церкві стојали шандарі.

Далі: конкуренційні податки заплатили всі лъуде Маскалівської громади, окрім Дмитра Фокшея, Івана Фокшея (господарь, 42 літ, жонатиј, 3 дітей), Василя Фокшея, Грицька Фокшея, Василя Лелета (господарь, 43 літ жонатиј, 4 дітей) і Грицька Балагурака (господарь і дъак, 39 літ жонатиј, 6 дітей). Ці всі уразне противились Петрові Кабинові і намовили багато Маскалівських лъудеј подати косівському староству жалобу на віта. Староство сказало силоміць стъагнути податки від Дмитра Фокшея і його співників. Секвестатор зebrav у всіх грабіж і зложив у віта. Якогось-то дніа в декабрі 1879 р. остро виїшли до громадської канцельарії: Іван Фокшеј, Грицько Фокшеј, Василь Фокшеј, Василь Лелет і Грицько Балагурак, так що віт аж перепудився. Перед вів Іван Фокшеј. Вони впінулися, аби віт

вернув грабіж. Тој сказав, що без квіту не верне. Лъуде загрозили, що віт їх попам'ятає, що не дочекає більше стягати податків, „бо съя їх вже доста наїв“, і пішли. Петро Кабин побојався, що го за то хтось підпалить, або що інше зробить, і відав річі без квіту. Всі ці лъуде дуже зневиділи віта.

В ночі з 24-ого на 25-ого декабря 1879-ого року коло першої години по-півночи вистрілив хтось з рушниці, зајачим шротом, Петрові Кабинові в вікно, розбив іјать віконних шиб і вцілив у комен. Кабин і родина єго вернули тої ночі пізно до дому. В хаті було темно, на дворі ясна ніч: Петро Кабин перед сном, приступивсья до печі і запалив лъульку сірником, а сам виліз на піч. Зараз за цим щось вистрілюю на то місце, де було світло. Петро Кабин зараз кинув кміть на Дмитра Фокшея, бо, jak віт, він був јemu сіль у оку. I по правді, Дмитро Фокшей зневидів Петра Кабина від 1878-ого року, від тогди, jak сказав јemu, що дістає книжки від Михаїла Павлика, а Кабин доніс це до жандармерії, котра зробила в Дмитра Фокшея ревізію. Від тогди Дмитро Фокшей нераз говорив Кабинові: „не будеш ти мене більше деницьувати (доносити)!“ За наложені на Маскалівську громаду податки Дмитро Фокшей винував Кабина і його злі уръядки. Тої самої ночі, jak стрілено в Кабина, Катерина Фокшей і Михаїло Фокшей, jak кажуть, виділи Дмитра Фокшея, jak ішов коло хатів Катерини Фокшей. У Дмитра Фокшея наїшли дуже добре заховану рушницу, ріжки на порох. Кажуть, що ј ключе наїдене при ревізії у Дмитра, було таке same, jakе наїшли перед хатами Петра Кабина. Арештованіj Дмитро Фокшей сказав, що цілу ту піч був у млині, але Гафія Фокшей, єго жінка, сказала раз, що він був дома і шив сардак, а потім, що зараз з вечера лъаг сплати, і цілу ніч з дому не виходив. Сам Дмитро Фокшей мав призначися перед Яковом Розначуком, ще таки він стрільав. Тепер, питайте далі Акт, чи хотів Дмитро Фокшей убити Петра Кабина, чи тілько скалічити? і відповідає сам, що тілько скалічити, бо, jak свідчать акта, Дмитро Фокшей зневидів Петра Кабина, не jak чоловіка, а jak віта-уръядника, і протививсья тілько тому, що робить Кабин jak віт і що значить, јemu радше юшо о то, аби всилувати Кабина зречися вітвіства, або скалічити єго так, аби вже не міг бути вітом. Параска Кабин, Петрова жінка каже, що Дмитро Фокшей не був їм ані ворог, ані приятель. Далі: Іван Фокшей, брат і співник Дмитрів, говорив, що зробить так, що Петро Кабин осліпне і вітом уже не буде. Сам Дмитро тиждень перед тим мав казати Михайліві Matijchakovі: що за кілька креїцарів віт го попам'ятає і вітом не буде. Далі Розначук каже, що Дмитро мав стріляти в Кабина з пістолетом. З того, що Кабинові в почі з 25 на 26 декабря 1879 р. згоріло сіно, також видно, що єго хотіли радше напудити і всилувати зречися вітвіства, ніж убити, бо ј рушниця набита була зајачим шротом і стрілено на 34 кроки від хати. Сіно, на 30 ренеських, стоило

в полі цілком окрім, так що з того не міг зробитися в селі во-
гонь і пошкодити другим лъдім.. Перед Кінором Зузьаком Дмитро
Фокшеј мав сказати в арешті, що ѹго арештували за то, що буцім
то він стрільав у Кабина, і додав, що вітові тепер і віконниці бль-
ашані не поможуть, бо що на него виміreno, того досъагнути мусить
і що кулья прїде ј крізь віконницу.

Далі: Іван Фокшеј мав казати перед Іваном Кошаком, Андрієм
Волошуком і Косієм Якубаком: „коштувати мії буде два-три ри-
цикі, а збаю віта очеј і діти го будут водити по жебранім хлібу“. Грозъба цьа, сказана за то, що віт посылав Фокшеїв на варту в но-
чи, могла перепутити Петра Кабина, бо на Маскалеві, додає Акт,
межи лъдьми діјутсьа безподобні річи.

Нарешті: що Дмитрова жінка, Гафія Фокшеј (25 літ) і їх служ-
ниця, Олена Габурак із Річки (16 літ) присъагли фальшиво, що обі
ті ночі, jak хотсь стрільав у Кабина, і jak у него згоріло сіно,—
Дмитро Фокшеј був цілі чае дома.

До цего процесу Коломиїській уръад хотів притъагнути, а павіть
арештував був лъвівського академіка *Івана Франка* (з Нагуєвич, ко-
ло Дрогобича, щось за 20 миль від Косова), народного вчителя з
села Березова (за 2 м. від Косова), *Кирила Геника* (з Березова ј
родом), *Івана Мельника* з міста Яблонова (2 м. від Косова по дорозі
до Коломиї) і других,— самих мужицьких спів і грунтowych лъдеј,
але не міг їх звести до купи з Маскалевцями ј Манастирцями
і мусів увільнити без Акту.

Це що вишло на верх в коломиїськім процесі, певне, ще не
все з того, що діјесьса, а особливо думаєсьа остатними роками межи
українским народом далеко навкруги Косова,—але вже ј з цего ви-
дио велику переміну лъуцьких думок про теперешній поръадок на
світі. Певне, що подібна переміна робитьсяа в Галичині скрізь там,
де народ читає українські соціалістичні книжки, а особливо там, де
соціалістичні думки ширять місцеві студенти або вчителі з мужи-
ків, або мішчан, але певне також, що мужицький соціалістичній рух
на Україні најдужче розрісся в Коломиїщчині, а власне в коломиї-
ськім Шідгір'ю. Коломиїщчина або Покутье, більшу частку котрого
заїмајутъ Гуцули в Карпатських горах,—це був најдаліший півден-
но-західниј кут давної Польшчі, куди польський уръад, пани і попи
ї не могли мати великого приступу і де через те простиј народ мен-
ше був поневоленій давними польськими вищими верствами, ніж на
північно-сходнім боці Галичини. В половині 18-ого віку, власне пе-
ред упадком Польшчі, в Коломиїщчині юшов подібній до гайдамацького
в россійській Україні, розбирацькиј рух під проводом старших або
ватажків, з котрих најелавицьчиј був *Олекса Довбуш*, з Печеніж-
ин родом. Про него ј доси співає народ в цілі Галичині, а в Косів-
щині сам ја слухав дитиноју, що він рабував тілько богачів та да-
дав бідним, котрих ніколи ј не чіпав. 1848 р. з Коломиїщчини виї-

шов најбільшиj бунтівницький посол до віденської думи, *Ковбасъук* котрий так виступав за простим народом протiв польських панiв, що jего ім'ям вони j досi прозивають кожного українця, що противиться jих пануванью в схiднiй, українськiй Галичинi. I справd, музики в Коломиїщчинi, а власне в Коломиjsкiм Шідгirу, коло Кутiв, Косова, Яблонова j Печенiжина,— дуже смiливi через те, що це мiшана порода з гуцулiв i подольцiв. Власне вiд перших вони набралисѧ лъубви до волi, вiдваги стоати за собою, а з другого боку з мiсъких шкiл, а особливо з коломиjsкоj гiмпазij, бiльшoji освiти, nж гуцули. Вiд першоjoї половини 60-х рокiв самi музикi покуцькi держали в Коломiї бурсу, де давали квартиру j їdu тим бiдним школьярам, що хотiли вчитисѧ в Коломijsких школах. Запровадив цу бурсу i догльадав ѹєj сам гiмпазiальниj директор, *Федiр Бiлоус* (з українських мiшчан), котрий етрах jak дбав про народну освiту i вiв перед в дуже живiм українськiм патрiотичнiм коломijsкiм руху 60-х рокiв, через що в Коломiїщчинi шкiльна молодiж звiязана була з народом бiльше, може, nж де ѹндe в Галичинi бо д. Бiлоус клав головну вагу на простиj народ i завше нагадував коломijsким гiмпазистам не вiдрiкатисѧ, не встидитисѧ свого простого роду, а напротiв того, вчитисѧ за-дiлья него. До остатного потiм, в першiй половинi 70-х рокiв, особливо iчче причинiвsѧ Наумович, котрий, jak сказано, видавав свої народнi газети j книжки власне в Коломiї, через що, певно, j наjбiльше зробив власне в Коломiїщчинi. Особливо ж горяче пристали тут до Наумовича письменнi лъуде вiд Кутiв, Косова j т. д. а межи ними i ja, що це пишу, Анна Павлик, Дмитро Фокшej, котрий навiть говорив на народних зборах 1874 р. в Коломiї, за що jего j хвалило „Слово“, jak вiдважного j розумного человека (а вiн справd дуже славниj бесiдник!). Нарештi тут наjшидишe в Галичинi вишли свiтлi соцiалiсти з музикiв, а далi j простi музицькi соцiалiсти, бо власне тут вiд разу зачепили j наjбiльше обiжшли лъуде лъвiвськi арешти з 1877-ого року, i власне тут наjбiльше j розiшилися українськi соцiалiстичнi книжки, вiденськi, жenevськi, а особливо лъвiвськi з 1878 р. Усе це разом склалось на те, що музицькi соцiалiстичнi рух мусiв розростись наjдужче в Коломiїщчинi.

В моjим „*друкованiм листi до лъудеj*“ (Женева, октiябрь, 1880 г.) в котрiм ja мiж iнчим кажу, що не пристаю на *каличенье та пiд-пальуванье* тих осiб, що провинили protiв соцiалiстiв, а тiлько на *грунтове касование всею теперiшнюю поръадку*, — натъягнено на деякi хиби соцiалiстичного руху в Косiвшчинi. З повищe надрукованого Акту читачi бачуть, що тiлько Анна Павлик дiшла до кореня музицького, хлiборобського соцiалiзму (гуртовоj грунтовоj власностi та гуртовоj працi), а що в iнших музикiв коломijsкого процесу не видно j єго слiду, ба навiть видно противне, бо в коломijsкiм Акти написано, що один Фокшej каже, що *грунту треба вдiлити кождому*

по рівніј паці. І так думають наші мужики скрізь, і в австрійській, і в російській Україні, не розуміючи, що ј устоїти протів уряду ј богатирів, поправити хліборобство, і на завше скасувати теперішній поръадок можна тілько гуртом, громадами. Що ј косівському руху хибує ще господарського соціалізму, це нарешті ј не дивниця, бо мати на гурт грути ј гуртом робити па них,—наїшвидче пристануть ті, що вже не мають ґрунту, зарібники, тілько що вони навіть в гуртовім руху, не то в такім ще дрібнім, як Косівський, — дуже не сміливі, особливо супротів віри, уряду ј хлібодавцям, а наші думають, що „так уже бог дав“, що вони бідні, або ј надіјутися на бога в своїй нужді і вони нераз такі вже збідовані, що ј не можуть узятися ніjakих нових думок. Напротів того, по селях скрізь наївдажнішчі — це богатші, грутові мужики, бо раз вони ј світлішчі, а потім не потребує никому (з вищих станів) стојати в ласку, никого боатися, бо „никто ѹх не годен вигнати з ґрунту“, як хваляться сами. Ог чрез що то ми ј бачимо, що наїсміливішчі противники польських панів і заступники простого українського народу в віденській державній думі ј львівськім союмі, — це були власне богатші мужики, — бо тілько таких мужиків вибирал народ і тілько такі приймалися вибору, — і от через що ми ј тепер бачимо, що в коломиєськім соціалістичнім процесі самі грутові лъуде, а Д. Фокшеј навіть, видно заміжній, коли має ј служницьу. І от через що то косівському со-соціалістичному руху ј мусить хибунати хліборобського соціалізму. З Акту коломиєського ми бачимо, що рух цеї наїблільше јде протів віри ј уряду, т. ѹ. власне протів того, чого наразу мусить хибувати наїмитам і слугам. І це ј добре, бо *так* сільській соціалізм в Галичині вже ј тепер зачіпає їак господарській, так і політичній, і релігійній і родинній бік і мусить розростись ще більше на всі боки особливо тоді, коли грутові сільські соціалісти зіjdуться з безґрунтовими зарібниками.

А в Галичині власне до того ѹде і то страшенно швидко. З одного боку великі, багатирські грути все більше ј більше збираються до купи, а з другого мужики страшенно дробляться, впадають в довги ј тратьать свою землю та стајуть зарібниками. Коли 1819 р. в цілії (українській і польській) Галичині всіх великих панських грутів було 8,448; 1859 р. вони вже згуртовані були в 7,435, а 1876 р. тілько в 3,300 руках (панських, поївських і державних!), *) — то всіх мужицьких грутів в Галичині було 1819 р. — 519,292; 1859 р. вони вже роздробились на 793,970, а в 1875 р. на цілії один мільйон кавалків! І це дроблене ѹде швидче власне в східній, українській Галичині, бо тут всіх мужицьких грутів було 1819 р. — 358,680, 1859 р. — 528,215; і ще дужче в самій Коломиїшчині, в котрій му-

* Ці всі лічби ми беремо з рукописної праці д. *Онисима* про господарській стан в Галичині, 1876 р.

жицьких грунтів було 1819 р. — 28,074, 1859 р. — 62,430, а з них нижче 2 моргів (значить, і халупників!) 1819 р. — 7,132, а 1859 р. аж 26,798.

В своїй книжці „*Ludność Galicyi*“ (Львів, 1874) д. *Rapački* облічує, що в цілій Галичині великих грунтових властивців, котрі мають тут майже чотири десятихи ($\frac{4}{10}$) всеї землі, було 2 на кожду сотку льудства; дрібних грунтових властивців, з несповна шістьма десятими ($\frac{6}{10}$) всеї землі, 23 на 100, а льudej без ніякої землі — 73 на кожних 100!! По менчe ніж по 2 морги після д. *Rapački*ого в Галичині мають 27 на 100.

Разом з дробленем грунтів впадає, конечно, ј мужицьке хліборобство, а по ровень з усе більшими ј більшими податками ще дужче росте нужда, іще дужче задовжујутьсьа льude та тратьять грунти. *) Одну частку з них мужики мусьять продавати кавалками, другу добровільне відступајуть богатирям за довги або за поміч јаку під тяжкij час, голод або пошесть, а третью уряд силоміць продає (*ліцітуje*) за довги. Самих таких силоміць залиштованих грунтів було в цілій Галичині:

Року	В місцях	Господарств	За довг	Таксаційна (менша від правдивої) вартість тих господарств в гульденах
1867	130	164	?	?
1868	187	271	?	?
1873	409	614	153,800	622,000
1874	633	1,026	289,850	1,110,000
1875	740	1,326	371,180	1,297,000
1876	885	1,433	462,300	1,464,000
1877	1,209	2,139	494,970	1,801,000
1878	1,347	2,450	771,920	2,733,000
1879	1,463	3,164	979,990	3,213,000

Всіх, значить, дрібних грунтів залиштовано в Галичині від 1873 до кінця 1879 р. — 12,152, в ціні најменче 12 мільйонів 243 тисячі гульденів і то тілько за довг 3 мільйони 524 тисячі 10 гульденів. Певне, що далі дрібних мужицьких грунтів пропасті мусить що раз, то більше, бо один тілько „*Рустикальниj банк*“ вкінці 1879 р.

*) В своїй праці „*Пjanstwo j пропінкація в Галичині*“ (Громада, т. V, ст. 20—58) д. *Онисим* облічив, що кожда *моя* родина в Галичині потрібую длья запроводу господарства зичити 76 гульд. 18 кр., звичаюно в жідів на *најменчиj* процент 52 від 100 і що вже одного досить дльз цілковитої мужицької руїни. Тамже облічено звичайні річні податки мужицької родини грішми на 7 гул. і робітними дніами на 10 гул., разом 17 гульд. Окрім того ще ј наїзвичайні видатки на слабість, поповні на похорони і т. і. На все це треба зичити в жідів, як малі гроши, то звичаюно по 5 кр. від 1 гульд. на тиждень, значить на процент 260 від 100 на рік. Буває ще ј більшиj процент у жідів, у котрих мусьять зичити власне наївідшічі мужики, і це то ј є головна причина великих мужицьких довгів і лікітації.

мав 47,881 довжників на $7\frac{1}{2}$ мільйона гульденів, а треба знати, що таких банків, котрі дають позичку на застав грунту, — в Галичині всего щось три, чи штири, і що безміро більше довжників у приватних баришників-жидів, котрі најбільше сами ї набувають задбажені грунти. Одних записаних до грунтових книжок або *зайнтабельованих* великих грунтових богатирів-жидів було в Галичині вкінці 1876 р. — 324, а вже 1877 р. — 384. Решту ліцітованих грунтів купують ті сами банків товариства (один Рустик. банк за 11 літ, 1860—1880, купив їх собі 1313), то подекуди також мужики, хоть дуже рідко. З четвертого стрімкого рядка надрукованої повищче лічебної таблички видно, що мужицькі довги з кожним роком ростуть, з третього — що з кожним роком мужицьких грунтів переходить в богатирські руки все більше є більше, нарешті з другого — що ліцітація мужицьких грунтів, а затим і безземельність, і народна бідність шириться в Галичині скрізь і то з кожним роком більше є більше.

Обезземельуванье є бідність, тяжки податкі, недостаток роботи, раз-у-разії неврожай і голод згоњать галицьких мужиків із сіл, мазурів — на виселки (еміграцію) за море, в Америку, — українців, а особливо гуцулів, що за остатніх кільканадцять літ стратили вже більшу половину своїх гір, — до Бессарабії, на заробок до тамошніх великих грунтових богатирів та фабрикантів. На виселки до Волошини ј Болгарії остатнім часом зачинають вербувати мужиків вже далі до західної Галичини, в Станіславівськім повіті, куди натомість деякі польські пани думають спровадити мазурів та зробити їх чиншовиками на своїх великих грунтах; в 8 № з 1880 р. „Ргаса“ пише, що ј від Америки відвернулись льуде з західної Галичини та ѹдуть на виселки до Волошини, Бессарабії ј т. п., що робітни ю льуд залива галицькі містечка є міста, а особливо Львів, сподіваючись тут заробку при будовах і на фабриках.

Як же думають вратуватися від цеї пехибої руїни та вдержатись на господарстві грунтові ще мужики в східній Галичині?... Вони скрізь закладають громадські позичкові каси є шпіхлірі, спілками купують хліборобські машини, постановляють декуди громадами куповати ліцітовані в своїм селі грунти, і потім або відступати їх за гроши підувалим мужикам або *роспіродувати дрібними кавалками* *межи промадьан*, що б тілько не допустити землі в чужі, жидівські руки, то знов декуди горнутуться до просвітних товариств, присъагають від горівки, закладають бурси для школлярів, дбають більше про школи, очевид'ячки, надійучись на науку. Деякі звертаються ј до цісаря. Власне остатнім часом 24 громади від Мостиск подали до цісаря прошу, в котрій жалујуться: 1) що зза польських панів народ не має лісів, ани пасовиськ, 2) що побіч цісарських урадників в Галичині є ради повітові, котрі цілком непотрібні, а багато коштујуть, 3) що банк рустикальний руїнує мужиків, 4) що жидівська лихва загорнула ввесь народній маєток в жидівські кешени, 5) що в

українських народних школах учати најбільше по польські, 6) що при виборах до рад повітових шляхтичі польські агітували неправним способом і 7) що ради повітові силуєуть декуди громади будувати непотрібні ј дорогі дороги. Підписані 24 громади просить затим цісаря оборонити їх і вернути їм їх права народні, річеві ї особисті, а власне: скасувати рустикальний банк, як најгострішче заборонити ї карати лихву та поділити Галичину на дві частину, українську і польську, з двома окремими союзами. Нарешті ми бачили, що Косівські мужики додумались вже ј до того, що ј уряд і віра—також вороги робітного льду. Особливо ж виступають там льуде, як видно з „*Mojix i львіцьких irixiv*“, протів попів, котрих ставлять на рівні з іншими барішниками ј дерелицьами. На попівське здирство жалується народ і в інших сторонах східній Галичині (диви: Дзвін, Молот), де попи часто тъагнуть з панами ј жидами-барішниками протів народу; на попівське здирство натыкають на вільте галицькі не-соціалістичні газети, в котрих остатнім часом надруковано, що дві громади старосільська ј збаражська, від давна гризується з своїми попами і грозять, що перејдуть на іншу віру. Як упало попівство в очах народу в цілій східній Галичині, це наїлішче видно з того, що 1879 р. вибрано тут послами до Відня замість попередніх 13 українських попів, — 13 польських панів, котрих український народ поставив, значить, вищче ніж своїх попів!! Навіть Наумовича, котрий був віденським посолом і котрого спершу мужики так величали,— навіть ѹого не вибрали до союзу 1880 р. в Калуші, а в Скалаті 1879 р., там де він попом — *не дали ani одною голосу...*

От—яка народна біdnість в східній Галичині і от—як єї розуміє та виступає протів неї сам український народ...

Український соціалістичний рух в Галичині, а особливо остатні нездатні вибори до віденської державної думи з 1879 р., — пхнули ј старій народовській гурт, що доси займається маїже тілько школою ј письменством, на ширше, політичне і громадське поле, і всідували всі старі галицькі гурти податись на народовській, мужицькій бік, заговорити голосно про народну біdnість, дошукуватись єї причин, радити над ратуником народу українського, і в газетах, і на народних зборах і т. п., що особливо видно з заложеної народовцями в жовтні 1879-ого року двутижневої газети длья народу „Батьківщина“, з котрої ми взяли дещо з повищчого і возьмемо ще ѡ дещо далі.

Тут ми кладемо головну ј велику вагу на те, що тепер в Галичині ј не може вже бути ні-одного українського гурту, котрий би думав писати шкільне, народне і всьаке інше українське письменство інакше, як по-мужицьки, по-українськи, з чого ј сподіваємося рішучого вже зв'язку, з одного боку народу з наукою, а з другого — всеї шкільної української молодіжі з народом. Більше ј годі сподіватись длья самого робітного льду по цім не-соціалістичнім руху

вищих українських верстов в Галичині, бо ми зараз побачимо і всі його хиби і те, що він мало чим ріжнитьсья від Наумовичівського руху 1872 до 1875 р., так що ї сама „Батьківщина“ важна не думками, а тілько тими працьами, що показують стосунок господарських справ в Галичині до австрійського права.

Так „Батьківщина“ причини народної бідності бачить і в тім, що народ це, що він лінії, недбалій, не шанує своєї праці, марнує її, волочиться по містах, „страдально“ піддається жидівському напору, не бересь до промислу, і в тім, що народ темній, що конституція дала вольу сильним і жидам руїнувати єго лихвою; що народ платить податки великі, мусить робити всі дороги ї за пашів, що дробить ґрунти (дехто додає, що через недбалство не знає що „моє є твоє“ через що є власність непевна!), що в него нема розумного господарства є т. п. Напротів того в „Батьківщині“ радитьсья народу більше працювати на своїм, або на чужім ґрунті; передом поділити собі всю хліборобську працю на цілі рік; передом шукати собі заробку, вчити, роботи є дітей; не іти на виселки в чужі краї, а сидіти тихо в своїм та братись до дрібного промислу, і то навіть вечером, по хліборобській праці; пічадити, складати собі гроші, не зичити в жидів; не волочитись по містах; не пити є не обжиратись, бо з того, мовляв, і довги, є лихва, і всьака нужда; запровадити більше судців, і то наjlіпше своїх, та острішче карати за піранство є інші проступки, або „дубовим, а не јаловим клином, розбивати дубову колоду“, т. є. український народ, в котрого загалом шкіра і натура дуже тверда, так що він і нечує звичайних кар в арештах. (Дописуватель „Батьківщини“ д. Петро прочитав акаміст навіть жандармерії, що ніби так дбає про луцьке добро є поръядок на світі!!) Окрім цеї, попівсько-шльахецько-прокураторської проповіді, котру „з широго серця є практики“ лехко говорити, зза кервавої праці того самого народу, тілько міським попам та урядникам на добрі „посаді“ і в теплих канцеляріях, і супротів котрої виступають світліші дописувателі з села, — в „Батьківщині“ радитьсья трохи є розумішче, а власне: привикати до спілок, від чого тов. Качковського сподівається нової сили в народі; закладати далі позичкові каси є шіхлірі; поправляти хліборобство; закладати „господарські спілки“ є товариства, що дешево добували би хліборобські машини для мужиків, дбали про науку господарства в школах; учили в школах чогось потрібнішого, касувати лихву, вменшити податки, а најголовнішче увільнити народ від жидів-баришиників і від польської шльахти.

Справді, при помочі польської шльахти, котра зананувала тут на всі боки і бачить в українськім народі свого ворога,—навіть народна бідність іде швидче в східній, ніж в західній Галичині. Польська шльахта, що так безсумлінно руїнує український народ, сама є помагає єго руїнувати другим, рада витиснути є українську мову із шкіл і задавити всьакій, навіть најсмиришчій українській рух, і через те

то ј можуть в східній Галичині діятисѧ не тілько ті звірства і злодіїства супротів українських мужицьких соціалістів, про котрі розказано в „Друкованім листі“, але навіть можна посылати жандармів на збори „Просвіти“; ставити українських попів під поліційну дозір не тілько за те, що вони впоминаютьсья за народом, а ј за те, що *пиншутъ і говорятьъ по українськи*; розказувати почтовим уръядам спирати львівські українські газети ј книжки, решідувати посили; посылати жандармів до громадських вітів вивідуватисѧ, що робльать українські попи, хто в них буває; арештувати попів за те, що буцім то вони „тъагнуть за москалем“ (у польської шльахти за українським народом зараз—москаль!), і навіть боронити мужикам пренумерувати львівські українські газети, інакше страшити їх арештом, робити ревізії ј бити (див. Батьківщина 1880 р. №№ 9 і 10). Загалом, в східній Галичині, окрім ишої неволі, приходить ще ј народна незволя під чужою шльахтою, і через це то ј не дивно, що нема ані одного українця, котрий би не виступав, і то цілком справедливо, протів панувань польської шльахти на Україні.

Звісно, що в українців нема своєї шльахти, ані свого богатирства; спіцька українська інтелігенція в Галичині це најбільше учителі народні, гімназіальні ј університетські, значить правдиві робітники, котрих саме вже ремісло, наука — прихильне ј потрібне дль простого народу; шчири прихильники народу з уръядників могли би ј зречисѧ своїх посад, бо ј так ѹх не богато, і всѧ українська інтелігенція в Галичині могла би стати в ряди простого народу, jak би тілько перескочила одну колоду на дорозі до народу — своє попівство, котре заїдає ј самих наїнчирішчих дль народу попів. Та ба! Вона єго перескочити не може, і дль того не тілько сама впадає в очах народу, а ј не зможе ічого вдіяти ані польській шльахті, ані іншим народним п'явкам.

А все таки всі українські патріоти остатного часу ј широ ради помочиjakось народу, а власне таким способом, що хотъть узвыти в свої руки ради громадські, попітів, союм, державну думу, і обернути ѹх на користь народу. *Що і jak мајуть зробити ці ради?* — того патріоти не кажуть. Вони, видно, не знајуть і того, що, ходьби до всіх цих рад вибирає *увесь лъуд* і то самих шчирих прихильників, то ј тоді вони *не можуть* ічого докорінного зробити дль робітного народу, доки вони не будуть залежні *тілько* від народу, а не *від уръяду, котрий все ще може скасувати, і від вищих станів*, та ѹх вірних товаришів: воjsка, гармат, поліції, жандармерії, прокураторії, судів і арештів... Правдиві заступники народу — мужики не виговорили дль него від пашів лісів і пасовиск ані в Відні, ані в Львові, в спілці з мазурськими послами-мужиками, через що тепер українській і польській народ в Галичині і не вибирає вже мужиків і не сподіваєсь ј не може сподіватисѧ від ініаких рад чого іншого, окрім усе то більших і більших податків!! Тілько українські патріоти ј „Батьківщина“ цего не завважують і сподіва-

јутська юако є зробити все, аби тілько була згода інтелігенції, а особливо духовенства з народом. Та ба! Тут всі патріоти бачуть, що народ не то що не годиться, а ј виступає і протів попів, і протів віри через треби,—і вони ради, особливо від 1876 р., сковатись від народу за уряд,—чою не робить ні-один, потрібни дла льудеј робітниј напр. хлібороській стан,—а власне просить щоб скасовано треби, а натомість назначено попам більшу пенсію з державної каси, а то значить, наложити на народ ще більші податки грішми!!... От через що то „Батьківщина“, котра сама говорить, що „инша справа хлопська, а інша панська“ і каже жидам працювати на себе,—не тілько що не могла сказати того самого супротів попівства, а ј мусіла пристати на всі інші стани, а навіть, разом з усіма вищими українськими верствами заговорити про згоду всіх українців, сильного ј слабого, богатого ј наїбіднішого, та тілько так, аби кождій стан і кожна особа боронили своєї справи і сиділи тихо на своїм місці. І „Батьківщина“ не тілько що не може височити з народно-станового на всенародне, робінницьке поле,—через що і мусить упасти, як „Наука“ ј „Русская Рада“, — але псує урядництвом, а особливо попівством, і ту штирість, котру видно з цілої газети, і навіть не дійшла ј до таких думок, що могли би хоть трохи поправити ј долю українського робітного льду.

Остатне дивно особливо дла того, що „Батьківщина“ виходить в тім самім Львові, де перед єї очима јде між робітниками цілком інший рух.

Рух львівської української молодіжі з 1876 і 1877 р. видобув на світ і соціалістичні книжки на польській мові, як *Луї Бльана* „Wiara Socialistów“ (Львів, 1867), д. *Лімановською* „O kwestyi robotniczej“ (Львів, 1871), *Ludzie* (переклад Чернишевського „Що діяти?“ Львів, 1875), котрі досі супокіно лежали в книгарнях, — а арешти ј процеси з 1877 і 1878 р. перши раз дуже зацікавили ј львівських робітників, особливо дла того, що між ними је ј українці, і ще більше польаків, а арешти захопили ј польських соціалістів, як д. Завішу, Лімановського ј Котурницкого. З них остатній подав на розправі 1878 р. руку українським соціалістам, сказавши, що згода польаків і русинів може бути тілько на соціалістичнім полі, на що так само відповів д. Терлецкій. Окрім того, в другій половині 1877 р. у Львові виїшов польський переклад *Льасалья*, „Program robotników“, *) українські соціалісти перші зачали писати в заложенні в юльу 1878 друкарській робітницькій газеті „Ргаса“, так само, як з другого боку д. Лімановський писав до „Громадського Друга“, затим виїшов польський переклад других двох книжок *Льасалья*, „Капітал і ргаса“ і „Pośrednie podatki“; українець зложив по польськи

(*) В 1878 р. книжечка ця виїшла ще два рази, але більшу єї частину взяли німецькі соціалісти за дла проповіді між познанськими пользаками.

для робітників „Соціалістичній катехізм“; львівські українські ї польські соціалісти зачали частіше сходитися з львівськими робітниками, а власне з најрозумнішими з них,—друкарями; в кінці 1878 р. виішов „Socjalizm“ д. Лімановського; українські соціалісти далі писали в „Pracy“, котра з початком 1879 р. перемінилась з чисто друкарської газети в двутижневу газету для оборони справи робітників. Таким способом, при помочі і навколо „Pracy“ мало-по-малу у Львові заложилась „Вільна спілка (федерація) польських і українських робітників“ (див. Praca, 1880 р., № 6), котра хоче до кореня перемінити львіцьке життя, а то таким способом, що вся земля повинна бути в руках мужицьких, а всі фабрики в руках ремісницьких громад, котрі би ї землю ј фабрики мали на-гурт і гуртом на них працювали; „аби не було тих, що друтъ, і тих, котрих друтъ, багачів і бідних, ситих і голодних, тілько аби всі рівно вживали“, всі робили руками ј головою, всі були чесними робітниками. (За робітників „Praca“ лічиться однако: і друкарів, шевців, столлярів, кравців, всіх інших ремісників, тих, що працюють на фабриках, дріворубів і т. д., і мужиків і маєтрів, що сами роблять на себе, і писателів, учених, всіх учителів і офіціалістів). Ця, значить, вільна робітницька соціалістична спілка хоче скасувати всі перебітні станови, а особливо бога-тиство (буржуазію), тілько що цого всего вона сподівається не зараз і для того *на-разу* впоминається за робітниками, де і jak лиш може. Најбільше ж із теперішнього політичного поръадку „Praca“ напікає на те, що віденська державна дума „ухвалює податки ј ре-крута, має в своїх руках вольу газет і книжок, слова, товариств, поръадкує робітницькі стосунки, видає устави промислові ј фабричні“, одним словом поръадкує ј робітницькі справи, та тілько без робітників. От через що „Praca“ хотіла би обернути державні ради на робітницьку користь, і для того редакція скликала у Львові 28го де-кабря 1879 р. „Вільний робітницький збір“, на котрий з'явилось 500 робітників, котрі одноголосно врадили подати проєсбу до віденської державної думи, що б вона врадила от-що: 1) *Вільно кожедому провадити таке ремесло, яке кому подобається.* Весьакі граници до того, jak свідоцтво з практики, такси ј оплати ј т. и. *касујуться*; 2) *Силувані товариства касујуться.* Натомість мають бути *вільні товариства*, впоръадковані після окремого права і котрим має по-могати уряд. Товариствам тим вольно буде приступати одно з одним до спілки. 3) Запровадити осібні *добровільні суди* для справ промислових, а власне для угоди хлібодавців і робітників. Суди ті мусить вибирати *всі* робітники ј хлібодавці, з рівним правом. 4) Конечне запровадити каси для робітників, з осібним певним поръадком. Хлібодавці також повинні давати гроши на ті каси; але робітники мають право поръадкувати касами сами. 5) Запровадити в головних промислових осередках ремесницькі ради. Ради ті складаються тілько з самих вправлених льудеј, котрих вибирають всі, хлібодавці ј робіт-

ники. Чельадники-робітники повинні там мати ј своїх заступників. 6) В кождім більшім місті запровадити промислові школи, в яких буде бути наука є практика ремісницька (наjlіпші варстти). Наука в тих школах мусить бути цілком безплатна. Вдержувати ті школи повинні громади, а подекуди є самостоїчі купці. 7) *Умова* робітників з хлібодавцями мусить бути цілком вільна. Коли робітник відступить від умови, то за це ѹого *не можна* карати перед судом, а шукати своєї школи звичаїним способом. 8) За каліцтво або смерть робітницьку коло праці цілком відповідає хлібодавець, хиба що переконає, що завинив сам робітник або що так *бути мусіло* (*vis major*). 9) Видати докладні *приписі для здоров'я*, які мають бути впорядковані ті хати, де працюють робітники є т. н. Хто зломить ті приписи, того остро карати. 10) Робітникам не можна казати робити більше, ѕак 10 годин на день. Молодшим робітникам (від 14 до 18 літ) не можна казати робити на день більше, ѕак 8 годин; а дітям до 14 літ, наїбільше 6 годин. 11) Остро наказати *до інніцій приймати на фабрики дітей і жінок* за-для того, що для них там нездороно є роспusta. 12) *Для дозору* над фабриками є варсттами постановити *інспекторів*, котрі повинні доглядати, що б докладно повнено повищчі приписи від 9 до 11. 13) Ремісницькі ради постановлювати для кожного ремесла наїнижчу плату. 14) За фальшованье єди і всієк інші ошуканства при продажі єак паїстрішче карати. 15) Робітницькі книжки є такі інші вкази каєујутсья, єак річі поліції є противні вільному порядку. 16) *Вибирати до рад державних мајуть всі, і маєтні, єак паїднішчи, і то маино, так що б ніхто не бачив і не знає, єто на кою голосує.* Це єдиний спосіб для корінної поправи робітницького життя. 17) *Народні школи* треба переинакшити так, що б молодіж могла в них учитися початків ремісницької науки є практики. 18) Далеко менше літ служити в *війську*, а при великім вербунку вважати на ремісницькій стан. 19) Скасувати *стемилі від газет і книжок і не боронити нікому розносити книжки*, особливо народні.

„Раса“ не хоче робітницьких спілок для спільної купівлі матер-ялу є спільної праці раз для того, що робітники не мають свого капіталу, а коли позволити капіталістам заложити ті спілки, то вони швидко возьмуть робітників в рукі. Так напр. заложена робітниками львівська „Związkowa Drukarnia“ це вже тепер спілка більших або менших капіталістів. Окрім того, певне, є для того, що на такі робітницькі спілки уряд накладає страшенні податки, знаучи, що вони все таки — сила. Так напр. 11 львівських друкарень є 90 зецерах (наборишках), 100 учињах і 25 машинах разом не платять тілько річного податку, кілько однa Zw. Drukarnia є 18 складачах і 3 машинах (в 1877—79 рр.—по 2,300 гульденів на рік). От через що є львівські робітники є не думають про товариства для праці, а бажають загально робітницької спілки для помочи в своїх змовах, слабости є т. н., по прикладу англійських *Trades-Unions*. Від 1875 р. у Львові є два такі друкарські товариства — „Og-

nisko“ (1880 р. з маєтком 1074 гульд. 24 кр.) і більша, Towarzystwo wzajemnej pomocy drukarzy lwowskich“, (1880 р. з маєтком 15,084 гульд. 83 кр.). Коли зважимо, що до цого остатного належить тільки 116 львівських складачів (їх усіх у Львові 138 складачів і 77 учнів), то зрозуміємо, що для львівських складачів цей маєток — сила. Львівські друкарі-складачі вже 1875 р. змовами своїми вибороли собі скрізь за друкарські роботи одинакові ціни, осібно списані в так назв. Сеппіку, котрого всі властителі друкарень мусять держатись. Львівські складачі загалом дуже міцно держались поклику: „один за всіх і всі за одного“, нім шче познакомилися з соціалізмом, і власне вони ј були, є ї будуть наїмнішчим грунтром львівського соціалістичного руху: від них він почався і вони повели ѹ „Ргаса“ і ввесь рух.

З повищої проби ми бачимо, що 500 львівських робітників годиться з галицькими українськими патріотами в тім, що державні ради можна повернути на користь народу, але з іншого видно, що „Ргаса“ хоче цілком не того, що „Батьківщина“. І так, коли остатнія рада заповнити українськими уряди ѹ посади, редакція „Ргасу“ напротів того каже, що світліші верстви треба втягнути до ремесел, і за-дза того треба скасувати теперішнє термінаторство, учнів при маєтрах, а заложити громадські ремісницькі школи, до котрих, певне, пішла би ѹ молодіж світліших верстов, і громади мали би тоді правдивих робітників, котрі двинули би наперед і робітницьку справу і зробили би для львівського поступу наперед більше, ніж „усі доктори факультетів, консиліари і достоїнки разом“. „Ргаса“ знає також, що з дрібного промислу, навіть при іншім jakim заробку, тепер уже жити годі, хиба би скасувати всі машини і загалом всю повішчу культуру, —чого, певне, ніхто зробити не в силі. „Ргаса“ знає також, що причина народної бідності цілком не в піянстві, перебутті ѹ т. інших річах, про котрі говорить „Батьківщина“, а в тім, що земля ѹ фабрики не в руках мужицьких і робітницьких громад; знає також, що зовсім не годиться нападати на жидів, як на народ, бо другу і ошукујуть мужиків не одні жиди-баришники, протів чого зрештою „Ргаса“ радить закладати товариства для їди (консумційні), сповідати теперішній уставу протів піянства ѹ лихви та обходитись без факторів, хоть з другого боку каже, що скасувати лихву можна тілько тоді, коли скасувати *весь теперішній поръадок*; редакція „Ргасу“ знає також, що ѹ у Львові є осібне жидівське ремісницьке товариство, (в котрім дехто з не-робітних жидів говорить протів соціалістів), хоть „Ргаса“ не кліче ще це товариство до „вільної спілки польських і українських робітників“ ѹ т. і.

Ми не можемо, ані потрібуємо говорити тут, на кілько „Ргаса“ росходитьсь в думках з „Батьківщиною“, бо це буде видно ѹ з того, що ми сказали про одну ѹ другу, і врешті досить вже ѹ того, що „Ргаса“ наскрізь соціалістична. Окрім того, ѹ не годиться хвалити газету, в котрій працьують і наші товариші-українці. Ліпше вказати

на деякі помилки „Pracy“, котрі по нашому, можуть пошкодити справі через те, що „Praca“ справді сила дlya львівських робітників і ще, може, більша дlya робітників в самій Польщі, бо вона єдина чисто робітницька соціалістична краєва газета на польській мові. Окрім того, для самого руху важливіше вбільшувати власні лихі, а не добрі боки.

Одна з важливіших, помилок редакції „Pracy“ вища власне що до Польщі.

Так редакція „Pracy“ не поправляє слів краківського дописувателя в 19 № 1879 р. „nie tylko z Galicji ale ze wszystkich części Polski“,каже в 9 № 1879 р., буцім то польська конституція з 3 маю 1791 р.; —що після єї власних слів, на-ново втвірдила шляхетські права, —страх їака важна і дlya польських робітників і при тім жалує, що стара Польща втратила „swój żywot samoistny“, згадує в 18 № 1879 р. про „smutną stoletnią rocznicę stoletniego pierwszego rozbioru Polski“ з 1772 р., про „nieszczęśliwa ojczyzne“ (№ 19), а в 1 № 1880 р. просто каже: „podzielimy walkę (т. є. соціалізм) w Polsce“. Правда, що редакція зараз в 4 № (ст. 18) каже, що „відоме слово“ вирвалось у неї тілько через невагу, а в 6 № 1880 р. показує, що Львів лежить не серед польського, а серед українського народу. Остатне знаєть всі польські патріоти, тілько вони кажуть, що український народ це частина польського, і що затим і його земля — Польща. І власне з того, що редакція надрукувала в 1 № «Polska», а в 4 не сказала виразно, яке то „відоме слово“ вона бере назад, (їх в „Pracy“ — тисячі!) — видно, що вона ніби боїться надрукувати своїм читальцям просто ј ясно, що східна Галичина — не Польща. Окрім того, редакція не спротивилася тому, що же львівська польська соціалістична часопись „Równość“ увесь львівський робітницький рух і „Prace“ також помістила під дах — Польщі; в остатніх числах „Pracy“ (15 і 16, 1880 р.) виставлено, що Інтернаціонал і Маркс прихильні дlya (старої) Польщі, а в „Kalendarzyku historycznym“ від 5 № 1880 р. редакція, котра в 4 № 1880 каже, що займається ј буде займатись *тілько* громадсько-господарськими справами, а зовсім не чисто політичними, потує навіть дуже неважні річи з польського повстання 1863 р. Ми ј досі непевні, чи такі слова, як „Польща“, „Россія“, Україна (Русь), „російськими“, російським і т. і. ясні *всім* тим, що пишуть до „Pracy“. Так напр. в 2 № 1880 р. сказано, що між висланими до Сібірі в першій половині 1879 р. 12,287 особами є „Kwiat postępowej inteligencji Rossji i Polski“. Певне, тут треба розуміти народи, а не держави, бо в Россії, державі, міститься вже ї частина Польщі. Тілько раз, що такого народу „Россія“, ани „російського“, так як і „австрійського“ — нема, а по друге: а „kwiatu“ України нема в тій лічбі? Власне тоді ј висилили *најбільше* з України. До якого ж народу залишила там редакція „Pracy“ Україну: до „російського“ (московського), чи до польського? Звісно, що

вона не належить ані до одного, ані до другого і що це—зовсім осібній народ. Далі, в 3 № 1880 р. „Раса“ знає вже, що російській уряд тіснить частину Польщі ї Украйни також що до народності (хоча редакція *ніде* не завважала, що то само роблять з українцями поляки в східній Галичині!), — але зараз в 5 № про женевську відозву, підписану ї двома українцями, сказано, що вона—від „комітету революційного російського“. Ані від комітету, ані від революційного, ані від російського, а від *підписаних виходців із Россії*: москалів („Раса“, як усі поляки, пише: росіян) і не москалів: українців, румуна з Бессарабії, грузина ї т. і. Окрім того в 6 № 1880, тім самим, де ред. вияснив свій стосунок до українського народу в Галичині, д. Драгоманова заличено до російських соціалістів! Очевидці, в „Расу“ різним часом пишуть різні льуде, з котрих одни знають справу, а другі не знають... Все це є таке інше ми мусимо нагадати цілком не для того, аби там чіпатись до кого за дрібниці, а тільки для того, що, коли вже є редакції „Расу“ виризаються такі слова, як „Польща“, то є видно, що воно є у *Львові* має силу, і що, значить, конечно треба знати, що воно таке: чи стара державна Польща, в границях 1772 р., чи правдива — та, де народ говорить по польски??! Во власне це є доси неясно поляским соціалістам, робітникам і навіть Інтернаціоналу з Марксом.... Протів правдивої Польщі *ніхто з українців* не має ані слова; навіть „Батьківщина“ бажає для неї є окремої держави; але ж під тою Польщею, що впала 1772 р., була в неволі є Україна; сам простиј українській народ робив протів неї є революцію під Богданом Хмельницким та козацтвом, і хто з поляків думає про Польщу в давніх границях, хоть би є не шляхетську, а льудову, — з тим не піде українській народ... Нам ані в голову не приходить, що „Раса“, полякі робітники, а тим менче „вільна спілка поляків і українських робітників“ у Львові *можуть* бажати якої небудь Польщі в давніх границях: напротів того, все „Раса“ і ввесь львівський робітницький рух скрізь і завше єде протів усіх неробітничих станів, протів усіакої неволі і боронить *тілько* всенародну робітницьку справу,—тілько власне для того «Раса» є *новинна* все це вияснити є тим, котрі ісце того не знають... Пишім про все просто є ясно, звім все по своїм ім'ю, покажім один одному помилки, розберім всі свої стосунки та зговорімся докладно в усім тоді, коли ще *новірка* поможе...

Але ці помилки вишли, певне, тілько через неввагу декого з тих поляків, що пишуть до «Расу». Головне лихо — в тім, що, як „Батьківщина“ не може вискочити з українсько-народних, станових границь, і навіть не знає, або є не хоче розказати мужикам, що думають і до чого їдуть львівські робітники, так «Раса» не може вискочити є на поле українського руху є народу, ані навіть загалом між льуд (plebs). Так напр. в ії докладно було надруковано про кра-

ківських, польських процес, а не було ані про коломицьких, ані навіть слова про львівських 1879 р., на котрім за соціалізм судили самих українських мужиків. „Раса“ знає, що виробляє з жінками самовільни петербурський уряд, а не знає, що їм робить конституційний уряд в Коломицьчині; знає, що де діуть і друкують польськи ї за границею, а не знає, що діє в самім Львові гурт „Батьківщини“; знає про Ірландію, а не знає про Маскалівку; пише про робітницьку долю на цілому світі, а не пише про східну Галичину ј тілько, що „Батьківщина“ і т. д. і т. д. — одним словом: „Раса“ не знає ј не розуміє всого того, що діється в східній Галичині, за Львовом, а українські робітни льуд в самій навіть Косівщині не знає, що діється між львівським робітниками. За все це ми не думаємо винувати „Расе“, бо все воно вийшло натурально. Львів — господарський і політичний осередок в Галичині, а що всі ці справи тут в руках польських, то ѹ мова зрозуміла тут для всіх — польська, і стали львівські робітники говоряти на більш по польськи, а вищі їх верстви, друкарі і т. и., котрі є видають „Расу“, говорять — не з проста, а більше по книжному. Такою книжною, незрозумілою польською мовою є способом писана маже вся „Раса“, через що вона є не могла зацікавити всіх тих найпростіших і најбідніших львівських робітників, котрих 1879 р. згуртували в одну робітницьку спілку 1500 льуда цілком не соціалісти. — Редакція „Расу“ каже, що цих робітників згуртувало „свята жадоба золота“, а ми кажемо, що їх згуртувало то само, що є робітників „Расу“, т. є. жадоба певнішого заробку, а окрім того зрозуміла є ясна бесіда д. Стояловського, одного з польських понів, котрі загалом дуже добре знають льуд і єго мову. Напротів того „Раса“ жалується, що ѹ є не вдається звести в одну спілку всіх львівських робітників. Не вдається власне через незрозумілу бесіду „Расу“, а також через те, що перше треба знати і впорядкувати особи всі робітницькі ремісла, а потім складати з них і один уже гурт... „Раса“, значить, незрозуміла є раз для того львівського льуду, що є сам швидко въявбися соціалістичних думок і поніс би їх за Львів, між українські парод. Тим менче вона могла зацікавити українських мужиків, котрі вже цілком не розуміють польської, та піche є книжної мови. От через що то соціалісти з них і не пишуть до „Расу“, а не соціалісти пренумерують „Батьківщину“, котра, єк ми бачили, плете їм і бог зна що, а „Раса“ завше нарікає, що є на друк мусить значти, — через що? Во в „Расу“ є најновіші думки та нема зрозумілої бесіди, а „Батьківщина“ хотіє не ширити нових думок та за те пише зрозуміло, по мужицьки. От через що то „Раса“ пише більше до правдивої Польщі, і через що відти є пишуть до неї більше. Окрім того, стали львівські робітники завше мусить бути на місці, не можуть виходити на села, а українці з них позабували є українську мову, і через то львівські робітники ані не знають українського

письменства, ані не можуть знати, що дієсьча між українським льудом. А ми певнісінькі, що jak bi „Praca“ друкувала ј по українськи, по мужицьки хоті дописі з східної Галичини, то не тілько пішла би *зараз* в Косівщині, а ѹ швидко витіснила би ѹ „Батьківщину“ ѹ т. і., так само jak bi друкувала ј по польськи все просто ѹ зрозуміло, то ѹ швидче пішла би між польським робітним льудом в правдивій Польщі, а навіть в східній Галичині, де польській переклад цілком зрозумілої книжечки „Про багатство та бідність“ схованій був *навіть* у Фокшеа, котрий по польськи розуміє дуже мало..

Ми розказали історію сільського ѹ міського соціалізму в східній Галичині і старались показати причини їх зросту, а також їх добре ѹ лихі, по нашому боки.

З надрукованого видно, що між чисто мужицьким і чисто робітницьким міським рухом в Галичині нема ще ѹ прямого зв'язку. Окрім того, вони трохи ѹ інакші. Так напр. Косівецький рух насірзь противрелігійні і протівопоцівські, а в львівськім противрелігійності не видно; напротів того, в 10 № 1879 р. редакція пише: „przyjdzie czas królewstwa Bożego na ziemie“, т. ѹ соціалізму; в 12 № 1879 р., так само jak „Батьківщина“ в № 9, 1880 р., редакція зв'єжить „prawem i obowiązkiem każdego człowieka wzgledem Boga i współczeństwa“; в № 3, 1880 р. „przestrzegajmy czystości jak przykazania religijnego“ ѹ т. п. Косівецький рух зачепив і жоночу, родинну справу,—а редакція „Pracy“ в 12 № 1879 р. каже навіть, буцім то 19-ї вік дав рівне право длья (жидів) і жінок—таке, jakого варто бажати ѹ длья робітників; в 8 № 1880 р. редакція каже про проституцію (жінок, котрі продаються за гроши) *тілько*, що знати єї не хоче і „.rogardza nią“, не застановляєчись, що ті нещастливі жінки покутують (і то гірше ніж робітники ѹ арештанті) власне за гріхи теперішнього родинного життя, вищчого ѹ робітницького (котрого „Praca“ не чіпає, а навіть в 3 № 1880 р. каже длья оборони оскаржених в краківськім процесі, що ні-один з них „nigdy się nie targnął na instytucje państwa“), і за те, що жінки не мають заробку, не мають *навіть* такого *права*, jakе має власне *kojedzi robitnik*, т. ѹ *братись, до якою віодно, ремісла, i бути тим, чим угодно*, або хоть учитись і в університетах. Нарешті, і це наїважніше: косівецькі мужики *nichopisinko* не сподіваються від рад державних, уряду, напротів того, за вольу думки, слова, газет і книжок, зборів,—котрі длья мужиків так само натуральні jak воздух, або вода, — в Кабіна стрільяють, — а львівські робітники, котрі ще не мали ѹ тої практики, що посли — мужики, русини ѹ мазури, напротів, не тілько що просить від державної думи всого того, а навіть сподіваються, при помочі державних рад, добитись докорінної переміни робітницького життя, на що, по словам „Pracy“ не треба ѹ ніjakих революцій, ані раптових переворотів. „Praca“, jak ми бачили, сподівається навіть помочи

від уръаду, а в 12 № 1880 р., певне через неввагу, вона надрукувалася такі слова, котрі львівським робітникам можуть *тілько пошкодити* перед мужиками особливо, косівськими. Власне, згадуючи про офіціалістів (писарів), вона каже, що *всі уръадники загалом* повинні лішне зрозуміти свою справу, домагатися поправи свого життя, так що б *по менче* годин були в канцеляріях (конечно, за ті самі гроші!), що б таким способом приjmали ще ј тих, що скінчили школи, а не можуть там поміститися, і що в тім усім ѹїм повинни жаво помочи ј робітники.

Кождij мужик подумає: чи ще јіх за мало?! а потім, уръадники: ј суди, прокуратори, поліція ј жандармерія: чи ј јіх ще мало?! I чи загалом вони варт юкої небудь плати?! Чи ј вони—робітники?!)

Усе надруковане в „Praey“ показує jak раз *цілком* інакше...

Певне, що сам час і самі події поправлять і всі ці неизгідності і зважуть оба галицькі рухі в одно. Певне, що „Praey“ котра з кождим номером стає ліпша ј ліпша, в остатних номерах зачина вважати на польську льдуову мову та друкувати ј про східну Галичину,— зачне друкувати ј по українськи, захопить безземельних робітників і поса Львовом і піде на-зустріч мужицькому соціалістичному руху; а з другого боку певне, що цею остатникою захопить усіх тих груптових мужиків, що тепер ще навколо „Батьківщини“, „Проеviti“ і товариства Качковського, бо як ми бачили, в східній Галичині все до того пре. Якіj виїде тоді рух в східній Галичині і в якиj бік він піде? — тепер сказати трудно. Певне тілько те, що мужицькіj рух дасть ремісницькому більше ясності ј відваги, а міськіj, а особливо львівськіj, дасть мужицькому більше освіти і корінь сільского соціалізму—думку прогуртуву власність і гуртову працьу на грунті, і таким способом соціалізм в східній Галичині захопить і міста ј села, і всі боки льуцького життя, початок чого вже видно ј тепер, а окрім того львівські робітники, а власне поляки, поможуть зважати робітніj льуд східніj Галичини з робітніm льудом в Польщі, а најперше в західніj Галичині.

M. Pavlik.

30 Ноjaбрьа, 1880 р.

*) В 14 № 1880 р. першиj раз бачимо замість „robotnicy“—„pracownicy“, коли тимчасом протiв остатного слова редакцiя зазiєє перед тим виступала, вважаючи його дахом, пiд котриj ради ховатися ј капіталісти, так мов бito ј вони—робiтники! Через те в остатних номерах „Praey“ трохи темнiше, що таке *potrібна праця*, а перед тим це було зовсiм ясно.

ПУБЛІЧНІ ЗБОРИ РУСИНІВ У ЛЬВОВІ

Багато з поляків, між інчим і в Галичині, святкували 29 ж 30 ноябрь 1880 р. п'ятidesятироковину повстання в Россійській Польщі в 1830 р. Галицьким же ј буковинським русинам ті свята не подобались, — бо польські шляхтичі ј мішчане завше при таких случвях хотять нагадати світові, що ј українські землі, котрі були під старим королевством польським, — теж Польща. В Галичині ж, як звісно, не дуже то добре живеться льудові під урядом на півпольським, а остатніми часами, як сказано вище, поляки зовсім витіснули русинів з союму ј ради державної. Це најбільше підбило русинів поставити проти польського свята своє окреме свято. Як на те мішчане-німці в Австрії здумали святкувати на 29 ноябрь столітні роковини початку ціарства Йосипа II, котрій хотів поставити над усім силу ціарську, понімечити всі ціарські країни, а при тому виступав проти других сил: попів і панів, і полекшував крепацькі роботи в своїй державі, — в тім числі ј у Галичині, котра одішла в 1773 р. од Польщі до Ціарщини. От галицькі ј буковинські русини здумали ј зобі святкувати поминки по Йосипу II, а при тому росказати прильдуно ј свої бажання. У Львові були 29 ж 30 ноябрь збори, відчiti, служби по церквам і т. н. Наїважніші з тих зборів був збір 30 ноябрь в „Народнім Домі“, де було більш 2000 чоловіка і, кажуть, більш 800 сельян мужиків з країни. На тому зборі говорено про права русинів в державі, — про школи, — про бідність і jak jí запомогти, про згоду між усіма гуртами русинів, — і постановлено рішення, (резольуції) котрі збір похвалив.

Про все, що говорено було на тому зборі, — ми мусимо сказати докладно в дальшій книзі, — бо тепер звістки про те дійшли до нас запіздно. Тепер же скажемо небагато:

На святі 20 ж 30 ноябрь перед вели, — в перший раз в такій пригоді, — льуде з того галицького гурту котрій звано *молодими, народов'язами, або українольубцями*. Видно, що *старі*, сотрі колись себе звали *твердими русинами* зовсім стратили силу ј віру в народу ј мусили припустити до себе тих, кого сами ж звали *мньахами* і навіть зрадцями ба навіть сами пристати до них. Тепер обидва гурти однаково говорять про потребу спілки між усіма русинами в праці для добра льуду. Друга новина львівських зборів це те, що на них заговорено прильдуно про бідність народу ј про те, що та бідність виходить не з самих іранства та лінівства, як доси казали попи ј інші письменні льуде галицькі обох гуртів. Тепер усі газети галицькі далеко більше звертають уваги на ту бідність, на її причини. Можна сподіватись, що вони доберуться таки до коріння діла: до поділу власності, — до соціальної справи, — котрої, казали іще недавно, мов

би то не ма в Галичині. Це все добрі ознаки. Тільки ми б хотіли, щоб нам пояснили галицькі часописі, а надто народовські,—як „Діло“, „Правда“, „Батьківщина“ ось чо:

1) Од чого це галицькі народовці, українольубці,—котрі стілько разів говорили, що виступають в імені усіх 17—20 мільйонів українського народу,—що в Австрії є у Россії,—ні словом не пояснули на львівських зборах про тој *увесь* народ український, а стали тільки на вузькому австрійському полі, а до того ј причепили свої бажання до імені цісаря Йосипа II є його роду, до котрих більші часті українського народу нема ніjakого діла? Польаки так не роблять,—вони навіть коли змовляються напр. з австрійськими цісарями,—то завше дбають про всю Польщу, а не тільки про частину її. Не вже не пора є українцям прильудно поставити свою думку про всеукраїнську волю?! Звісно, така думка в „юзєфівство“ не влізе,—так чи ж не можна ждати од галицьких народовців-українольубців, що вони таки поставлять ту думку на яких небудь інших роковинах, напр. 8 мая, — роковини Жовтоводської битви 1648 р. є повстанньла всього народу українського проти панської Польщі??

2) Не вже справди письменні проводирі львівських зборів думають побороти зрист бідності народу тими способами, про які тільки є говорено було на тих зборах, то б то позичками, шпіхльарами, школами ремісницькими є т. і.? Не вже ж є їм не відомо, що є доволі дуже вживання на подібних способів у німців, англичан і французів не спинило зросту бідности, а тілько депевило, що юго не можна спинити без докорінної зміни господарських поръадків, такої, якої хотіть соціалісти?

На самому львівському зборі 30 ноєбрья поліцеїській комісар замітив, що розмова про збідніування народу в Галичині і навіть про машинні підніма „соціальне питання“, — а після збору краковська газета „Czas“ сказала, слідом за jakimсь австрійським міністром, що „всі бажання на русинів затруєні соціалізмом“. Мовці в „Народному Домі“ (як напр. д. Наумович) зреялись перед поліцеїським комісаром „соціального питання“, — а „Діло“ каже, що „Czas“ „пітчує цілу руську справу, цілий руський народ“ іменем соціалізму. Ми хотіли б знати:

3) Jakі такі „русині“, чи українські капитали та власність в Галичині думають боронити навіть од думки соціалістів галицькі русинольубці, українольубці?! Далі: чи народовцам галицьким не відомо, що наш народ зараз ради одібрати всю землю в панів-чужинців, —jak отбирав єї за часи козацьких повстань, — та тілько не зна, jak тепер до того підступити? А коли так, то між народом тим і соціалістами тілько є ріжниці, що народ дума *поділити* землю на особи, — а соціалісти думають, що коли землі є іншого добра не держати гуртами, — то старе лихо: багатирство є біднота знову повернуться в громади. Чи вже ж така думка про громадську влас-

ність і гуртову працьу, котрої, як показують приміри, інердко вживає ї наш парод,— так уже противна галицьким прихильникам громадських позичкових кас та, шпихльярів і т. н., — що вони вважають цьу думку за бруд, котрим льудина може тільки себе покалъати, або як каже „Діло“, зап'ятнитись?

М. Драгоманов.

САЛДАТЬСЬКА СЛУЖБА.

(ДОПИСЬ З РОССІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ)

З першого разу здається, що солдатові на службі пічого журитьса за харч та одежду, — все юму дає казна, а він тільки є знај, що ходи на службу, та викидај артикули, які по закону полагајутьса. На ділі ж воно зовсім не так. Від казни салдат приїмає всього страх мало: харчі його ось: хліба печеної 3 фунти, крупів $\frac{1}{15}$ гарца, грішми на страву єде на $\frac{1}{2}$ фунта м'яса по місцевій ціні ј 1 копійка на всяку приправу: капусту, картоплю, буряки, перець, сіль і т. и. З цього проїданту салдат має борич з м'ясом, таки порядком рідковатиј, і кашу двічі ложкою взяти; — це обід; на вечер'ю — кулиш, в котрому ніjak не піїмаєш крушини. На скільки доволі салдатові його хліба, буде видно з того, що новобранець, як приїде з дому, та дадуть юму на три дні 9 хуйтів, так дивись, — на вечер'ю того ж таки днів пічого ј не зосталось. З одежою в салдата так же само. Дається юму на рік дві пари шматтьса і стільки ж ремінь на пришив. На 2 годи дається мундир і шарапари; шинель на 3 годи. Перш усього треба сказати, що одежа каленна салдатові дається не зараз, як він поступив на службу, а перша (рекрутська) після лагерів, це б то не раніше, як через 8 місѧців, а до того часу він повинен ходить на службу є ученьши в форменній одежі. Як не клади, а треба куповать. Тепер же, візьмавши одежду, він ѹї повинен проносити, аж поки друга не вилежить у цехгаузі свій строк, — најменыш 2 роки ј 4 місѧці; сукно ж салдатське таке, що ніjak такого довгого строку не відержить, бо то треба ѹти ј на роботу, ј на гімнастіку, а тут одежа просто горить. На шматтьса дається полотно фабричне, плохе; як разів п'ять вимиєш, — так тільки тряпка останетьса. І салдат повинен на свої гроши запасатися одежою є шматтъям. Поміч грішми, що дається від казни на муніціју 1 руб. 25 коп. хиба вистарчить пошкіти чоботи та є тільки, а по закону ж то салдат повинен мати в рації: іштітку, ножниці, голки, віск, шила, — і не пе-релічи усього. Котрий догадлив салдат, чув від білетних про салдатську біду, так тої запасається з дому всім і всьою свою службу відбуде в домашніх сорочках і на свої гроши заведеній одежі; в якого ж грошеї не наїдетьса, коли бідна сім'я, та не запасетьса з

дому всіякоју всіячиноју, дак тој бідује через цілу службу, бо несправного салдата ј начальство інешанідить, а jak ѹого будеш справним, коли нема грошеj?

Вишче начальство само добре знає, што на казармному добрі салдат не проживе; знає воно добре ј те, што всіаке мале ј більше начальство салдатське лубити поживитись салдатським добром, яке воно не є маle; через те то воно позволяє післь лагерів з місьць пускати салдат на волину роботу. Буває так, што ј перед лагерьами пускають на недільну-на-дні заробітки. Так добре, jak салдати стојать у великому городі, або де є заробітки, а jak же в селі де небудь, так там і своїм иде заробити, хиба тільки в жнива, а в цьу пору салдати стојать саме в лагерях.

Тепер кожному буде видно, чого салдат, часто бувало, не розпізнавав котре ѹого, а што чуже. Сама перша нужда, голод і безодіж, заставляла ѹого так робити. Кажу: заставляла, це не значить што нужди ј тепер нема, але за вкороченіньям служби ј загальним ѹї відбуваніньям салдат став терпелівішим і вже рідко котрий пуститьса на крадіж, хиба вже звик дуже до цього з дому. Головна причина такої перемін в тому, што jak строк служби став 4—5 літ, то салдатові на цеj час то з дому поможуть: пришльуть ѹакиј гріш, то він сам де небудь заробить, а головне, він пам'ятає, што ось-ось незабаром піде до дому ј буде таким же громадянином, jak і всіакиј другиј. Перш па салдата ѹого сім'я, та ј він сам на себе, дивились jak на пропашчого чоловіка, все одно, наче б він умер: рідко коли ѹому писали. Та ј што було за цього думати, коли він на десятоок літ пропадав з дому? — хоч і вернетьса, так ладу з цього не буде; сільську роботу забуде ј буде тільки переводити батьківське добро (jak што єсть). І сам салдат не думаз вернутись до дому — ј пускався на все лихе. Тепер рідко можна најти такого салдата, котрий би хоч на хвилину забув про дом, або сім'я за цього; він раз у раз листується і, jak што завівсь уже хазяйствим, то ј напише, jak і што зробить, наче ось через тиждень і сам прибуде.

Однаке обставини салдатської служби такі, што не можуть не заставити чоловіка чи съак, чи так міньятись. Ось подивімсѧ, што робитьса ј што бачить чоловік з того часу, jak у пријомі ѹому скажуть: „годен“. До того часу чоловік усе надіявся, што може, бог дасть, він не попаде на службу. Jak што він був син заможних батьків, то вже не без того, шоб не забіг перед пријомом до доктора. Буває, што доктор попадетьса „добриj“ і за рублів 75 дасть „більj“ білет, — т. ѹ. не годен на службу, а другиј, дивись, менше, jak за 100—150 не захоче ј говорити, а jak коли: тоj гроши візьме, ј на службу віддасть. Післь пријому салдатові дајуть днів 20—30 вільних. Іде він до дому ј тут заготовляє собі на службу, чого тільки зможе. В наказанії день приходить в город, — в отправку; тут ѹих розіб'уть, куди кого, дадуть проводників з старих салдат гарнізонних і виправльяуть в

дорогу. От тут то старому салдату нажива. Новобранець нічого не знає, бо житьсья всього, ј проводник, що хоче, те ј робить з ним. У новобранців, звичає, на дорогу харчів є доволі: жінка або мати чого, чого не понакладали в торбу; все є: ј сало, ј пальаниці, ј ковбаса, а в другого то ј курка, або гуска печена. Новобранець, аби його тільки не били та не лајали, то він усього готов дати дъядькові, та ще ј купити чвертку. Старшому з провожатих видається кормові гроши на всю валку. Запевне начальство половину собі возьме, а решта вже, як не клади, попаде в кишень дъядько. Старій салдат знає, як діло повести; новобранець ще ј просити стане, аби тільки „дъядінька“ взяли. Наїгірше новобранцеві приходитьсья на етапах в городах, через котрі вони їдуть. Тут уже з них писарям дохід. Писарям завсегда ніколи; ніjak вони не можуть виготовити бумаг, щоб отиравити новобранців далі, а ті сидять в етапних казармах, а грызі там, а воші, та ще велики такі, наче овечки! Новобранці чухајутьсья-чухајутьсья і јак би не добрий чоловік, так і не знали б, що робить, а то забіжити писарець і научить: знаєтьте братци, дајтьте на чаюк, вас зараз отирават“. Розвіязууть новобранці гаманці,—дајуть. Коли це дивись; дали зовсім не тому писареві, треба дать другому, — дајуть, а там третьому, аж поки всіх не задовольнять. І страх же раді, як добутисья нацослідок до місця. Тут все не так, як у дорозі. Старі салдати знають, що јім приїдетьсья всім жити в кущі, в одному товаристві, ј не зобіжајуть уже так молодих, а в другому місті наїдетьсья такі хороші льуде, що приїмуть јак рідних, а јак земляк наїдетьсья між старими салдатами, то ј овсім уже добре.

Перших місяців три салдатської служби новобранцеві приходитьсья багато терпіти від дъядька, котрій юго вчити „словесності“ ј одиночної ј фруктової служби. Дъядьки з старих лучших салдат мають до 10 чоловіка новобранців під своєї науковою, але завше мало що ј самі знають, а ще менше вміють чому небудь навчити. Панетво (так салдати звуть офицерів) само ніколи не візметьсья навчити салдата, що він таке є і јак повинен служити, а поручають цьому роботу дъядькам, котрі самі теж училися тільки від дъядьків, і таким способом часто наука доходить до смішного. Напр. вчити дъядько новобранця пушкаря: „Що таке канонір?“ і сам одповідає: „Канонір єто та-ко салдат, котрій можеть прочистити канал орудія:“ племінник так заучуј. Так само навчається салдат, що таке присяга, јакі головніші повинності салдатські ј т. і. і з усього цієї „словесності“ рівнісінько нічого не розуміє, а „заучується“ чистісінько јак сорока, бо ј сам дъядько не розуміє, чому вчити, а тільки „заучивсья“ ј знає на пам'ять. З такої науки виходить те, що рідкій салдат розуміє, що він таке є — справді, а на длі бачить, що це јакась біда, котру треба відбудти, јак панічину.

Справди, салдат на службі дуже подібній до крепака свого наїближчого начальства. Вище начальство: генерали там, то що — ті не

мајуть близьких стосунків з салдатом, і салдат про них тільки ј знає, що вони вишні полковників, і як зострінеш ѹого на вулиці, то повинен стати „во фронт“ і на питання одмовляти з прибавкою: „ваше превосходительство“. За те полковники є інші менше начальство настоjaшчі пани крепака салдата. Ці їм робльять усьаку роботу, яка тільки потрібна, без плати, а якій полковник, як має землю, то є землю обробляє салдатами даром.

Послідніми часами воєськова наука требує, що б салдат був не просто гарматове м'ясо, а настоjaшчий мајстер свого діла, і вишнє начальство наше розсилає „приписанії“ вчити салдат усьому најпотрібнішому є зробити їх тъамълничими своє діло. Но „приписанії“ є остаються на бумазі (папері); їх і читає тільки тої, кому треба одисувати; панству ж до всього цього баїдуже. Та воно інакше є не може бути. Вишнє начальство хоч і пише різні свої предписанії, то добре знає що ніjakого ладу з них не виїде; а не виїде від того, що коли треба зробити чоловіка тъамълничим, то треба дозволити ѹому є думати, а в салдатчині нема гіршого гріха, як думання. Як позолити низчому себе думати, то він ще додумається, що старши юго менш знає, а таким способом дісципліна пропаде чисто — є сліду не кине. Таким способом усьа наука салдатська зводиться на покірність начальству, на відданіння чести, знання чища, імені є прозвищча свого начальства є на стоjanині в фронті, як свічка.

Для доказу, що мої слова не брехня, я роскажу, чому вчать і чому наївчають пушкарь. Беру це військо від того, що тут панство більш учене, ніж у піхотинців, або конників, та є сама по собі служба пушкарь більш требує знання, ніж як друга. Тут щоб бути настоjaшчим салдатом, опріч усього другого треба знати, з чого і як зроблена гармата, чим стрільяється, з чого воно робиться, як з ним поводитись; треба знати, як і чим стрільяти, а це штука не так проста; як зробити батарею і всіакі земляні окопи, бо інакше не можна буде битись з гармат. Переїчені речі салдат одні повенені знати цілком (що до пушкарства), другі покраїністі так, що б де що розумів і не робив мішанини при ділі.

Подивимсья ж, як ѹого вчать і чому з усього цього. Про гармату є чим з неї стрільяти, розказують так, що салдат ніколи не знає, для чого така або інша річ піль гармати, а знає тільки, як вона зветься. Про те, чим стрільяється, салдат, да ще є не прости, а бомбандір, — вже казати начальство, — знає стільки, що, каже, граната зроблена з свинцю, — котрим справді обливають гранати мідьалих гармат. Трохи більш знають про своє діло виборні з салдат, котрі вчаться в бригадії школі, щоб бути феjerверкерами. Цих учать і фортифікації трохи, є поки салдат у школі, то де що знає, „зачиститись“; як же виїшов, так не знати, де все ѹого знання є ділось. Через півроку після екзамена хиба в цятого феjerверкера єсть якій небудь туман у голові, а то геть чисто все забув. Казать би льуд таки не-

спосібній, що не може нічого тъяжити, так піт-же. Міні доводилося бачити одну батарею, в котрій одним один офіцер мав капелюночку совісти,— та ѹ пепавиділо його панство! — і вчив салдат, ѹк слідує, сам, а не через дъядьків, і за три місѧці доїшов до того, ѹко прості салдати більш знали своє діло, ніж у других батареях фејерверкери. Доводилося мені бачити ѹ таку штуку: командаує офіцер на вченьні;— салдати не зробили так, ѹк юму хтілось, „А съаку таку матъ!“ Вијать командаує, — не виходить, — і пішла лајка; напослідок один салдат і каже: „ваше благородіє, не так командауєте, треба так, або так“. Тільки через те, ѹко вже б було дуже стидно на суді офіцерові, салдат не попав під суд за бунт, а наївса тільки лъяпасів. Згадау ѹче таку випадок. Іде стрільба з гармат; полагається один день стрільти (командовать) офіцерам, другиј день фејерверкерам; на офіцерів по 16 вистрилів, на фејерверкерів по 5, — але змовин не дозволяється. Офіцери після своєї стрільби не змогли навіть сказати, ѹк далеко від них мета; фејерверкери ж побили ѹї дошенту. Та ѹк би почать згадувати усі випадки, ѹко своїми очима бачив, в котрих офіцер зоставаєсь дурним перед салдатом, то ѹ місѧць б не стало писатъ. До сить того, ѹко офіцер ніколи не може навчити салдата його служби, бо ѹ сам ѹїї не знає; ви, може, коли ѹїї зізнав, ѹк треба було видавати екзамен, а ѹк збуваєсь ѹго, ѹк збуваєсь того, ѹко зізнав. Діло благородного офіцера не діло своє знати, а карти, дівчат, — хоч би ѹ простих, — все то забавка, та дебільно відрізяти від салдатського наїка. Мені можуть сказати, ѹко є багато офіцерів і хороших, і розумних, і навіть з громадівським пръямцем. Я не одрікаусь, може єде ѹ такі, але бачив ѹа ѹ розумних, і з громадівським пръямцем,—так за них говорили.—Так мабуть,— котрих ѹа бачив, — були фальшиві. З їхньої поведінки до салдат не примічалось того, ѹко говорилося ними ж у письменних компаніях. Здається мені, страх багато росплюдилось тепер таких громадівців, про котрих сказано: „прібліжається миє лъудіє сїї усти своїми і устами чутут мѧ: серце ж ѹїх далече отстоїт от мене“. Чи воно мода така заїшла, чи чорт ѹго знає. А доводилося мені бачати таких громадівців, ѹко хоч куди, а ѹк приїшла юму пора одбувати салдатську службу, то непреміенно запишеться охотником, ѹко б не жити вмісті з простими салдатами ѹ скорішче збутись цїєї покути.*^{*)} Котрий з них не має думки бути офіцером, служби салдатської не знає а пі-же. З простими салдатами заходить в компанію тільки перші дні, згарячу, а через недільну так же лаје салдат простих (нишком тільки) „необразованоју деревниоју“ ѹк і всъаке друге „юго благородіє“. Дуже жалко, ѹко в громадівців, одбуважучих

*^{*)} Може треба нагадати, ѹко охотники (вольноопреділляющиє) у нас служать коротчиј строк і мають право жити на вільній кватирі, чого не може робити пішовши по жеребу. Жеребовиј першого розрѣза служить 6 місѧців, а охотник 3 місѧці; 2 разр. жереб. $1\frac{1}{2}$ годы, охотник 6 місѧців; 3 разр жереб. 3 годы, охотник $1\frac{1}{2}$ годы.

салдатську службу вкорінилась думка, будім то знати салдатську службу великих гріх і сором. А вже одним знанням салдатської служби можна було б зробити велику користь салдатові; він би більш вірив тобі в других річах, та јуже одно те, що навчив би ѹого, нещасного, і меныш бін був битиј.... Але ја забраваєсь в бік; вернімсья до спіражнього салдата.

Салдат набираєть зівою, а до літа новобранець стає вже подібним зовсім до старого, а якщо, то ј старого заткне за пояс. По закону, поки салдат не навчиться муштрам (до 6 місяців), доти його не можна нікуди назначать, чи в маєтрі, чи куди. Тільки ж закон зостається законом? Нужда, кажуть, і закон минить, а јак же що б начальство не мало нужди. Треба юму ј повара нового, бо старій виходить по билету, треба ј кучера, треба ј денышчика, — лакея, всього треба, та треба ще ѹого ј привчити при старому. От і починають розбивати салдат того в поварі, того в лакеї, того в кузину, того в кравці, в шевці, так що ј зостанеться по чоловіка кілька „строївих“, щоб нести настоjaшчу салдатську службу під ружъжем, чи при гарматі. Строжовим служба належала. Він собі відбув караул, чи вченіння, та ј лежи, а то, що попав куди інше, ніколи не вилазить з роботи, јак каторжни. Робота завше є, јак не казенна, так панська; одказатися від неї — зіjdьять, прямо живцем. Здавалось би, що денышчицька робота не бог зна ѹака, та ј від пана де що перешаде, чи грішми, чи одежою, однак же салдати съуди їдуть з не охотою, а котрий попавсья, так нароще нашкодить, або тільки прогнали. Весь причина в тому, що салдат соромиться бути „халујем“.

Коли в салдата випаде вільна година, що він сидить собі в казармах, або в караулі та не на часах, то најльубішча в них забава розмовляти. Звичає салдат в одно місце зженутъ з різних сторон, от' они ј роспітуують один у другого, јак там у тій то стороні та в тій. А то ще страх салдат лъубить вчитися грамоті. В ротних, або в батареїніх школах ніколи не містяться всі охотники вчитися, хоч і вчать ѹіх там тілько длья показу начальству. Кому ж справді хочеться навчитися, то навчайтися один у другого. Запевнє грамота тут не бог зна ѹака: аби розібрati слово. Головна річ у тому, щоб послати до дому лист, написаній власною рукою. Користи від грамоти салдат, јак і всікакі простиј чоловік, не бачить; з того, що він читає, рівнісінько нічого не розуміє; јак же слухайтися навчитися так грамоті, що вже може читати розуміјучи, — так јакі він книжки читає? „Гуакъ или непреоборимое постоянство въ любви“ „Милордъ“ і т. и., котре прочитавши, хоч трохи не дурній чоловік скаже: чорт зна що! Мені доводилося бачити салдат з москвинів і українців. Москвин страх лъубить отакі манухинські книжки, *) українець першим ділом, — јак нав-

*) Манухин — московський видавець книжок, котрі розносились проміж простих лъудеj в Россії.

чивська слебезовать, — купує „Новий Завѣтъ“, непремінно Новиј з Апокаліпсісом, і перш усього починає юго читати. Йа не буду виводить з цього діла ніjakих виводів, кажу тілько, що мені часто приходило примічать, а там усъак, як знає, хај, собі розясняє цу річ. В загалі, треба сказати, — між салдатом москвином : українцем примічається велика ріжниця. Деньгичків завсегда најбільш з москвинів, і вони з охотою відбувають таку свою службу; так само багато їх між маїстрами-теслярами; ковалі ж і сльусарі більш з українців. На салдатському, гульбищі, та танцах, та музиках, та співах уже ніхто не переїде москвина. Українець завше наче подавлений; заведе піснью салдатську, — все якось не так; — своєї пісні наче соромиться, хоч і заводе ѹї: голос тої же, так слова так переверне, аж сам не розуміє вже, що воно є. І службу українець скорішче розуміє, треба тілько росказати по-ннатливу. А що до поведіньня з льудом простим, як салдати кажуть, з „вільними“, так тут страх велика ріжниця, особливо з жінками та дівчатами. Рідко, дуже рідко трапиться такиј українець, котрий би зішовся з молодицею; слухалось примічать, що салдат українець напіввговорював безшабашну молодицю не пакоститися. Багато можна було знаїти сторін в поведінці салдат, де б українець стояв вище москвина, але можуть накинути мені невмірну прихильність до українців, та до того в цьому ділі може має силу ј те, що бачив Ѵа салдат в Україні, де ј більше було українців, ніж москвинів. Може, кажу це має свою силу, а тільки мені завсегда доводилось бачити, що в українців далеко більш льудськості, ніж у москвина.

Великий жаль тебе бере, jak бачин салдата, котрий цурається своєї народности, все одно чи буде він українець, чи молдаван, чи мордвин, чи якій другиј. Вже коли він захтів „поруситися“, видавати себе за спражнього „руського“ (москвина), — добра від нього не жди. Вже роспінтишчого чоловіка від нього нема; ніjak льудськість юму не мила. Як що ж котрий з таких перевертнів попаде в начальство, в унтер-офицери, то непремінно старатиметься зостатись та службі, хоч jak у ній не погано живеться всъакому поръядному чоловіку. Запевне, що всъакиј такиј перевергень буде тіснити простих салдат, витъагувати з них усе, що тілько зможе. Та ј салдати ж їх не лъубльять! Для них і прозвище склали: „сухарник“, наче б то служить за сухари. Коли вже такому не можна jak небудь зостатись на службі в тому місці, де він був, то ѹде в жандарми, або куди інше, аби тільки не до дому, де часто юго жде жінка ј діти. Перевертні самі вірноподданіїші салдати. Українець дивитьсья ј на воєнне начальство, jak і на всъаке друге, що це јакась напасть, а послідними часами так і про самого царя не дуже журитьсья. Послідними часами, jak було багато замірів убити царя, так від салдата українця тільки ј почуєш „от таки не вбјут!“ I говорить так, наче жалкує, що тої промахнувсья.

Коротко сказати: хоча ј українець-салдат і не показує радості што хтъять вбити царя — (та ј дурниј би він був, коли б показував!)

так за те не показує ј печалі ј не лаје намірьавшихсьа вбити, а вже перевергень, або настоjaшчи москвии,— тоj непремінно порадується „спасењију“.

Кінчајучи про салдатське житьња, ја повинен сказати, што на својому віку, вештајучись між усьаким лъудом, мені не приходилось бачити таких чесних і хороших лъудеј, jak більшина салдат українців. Все горе в тому, што јіх мало вчать, а через це юн бойіться свого начальства ј не може так вільно думатъ і пересуджуватъ усе, што бачить. Однак і без того салдат виходить з служби звірившись, што „чорт ма нігде правди!“

С. К.

ХАРЬКІВ X. 2.

РОБІТНИЦЬКИЙ РУХ ЗА ГРЪАНИЦЕЈУ

Нові соціалістичні часописі ј аїзди; робітницькі збори в Гаврі ј јих уваги; справа виборів у французьких робітників.

Остатніми часами скрізь гостріше стала робітницька справа: по всім країнам Європи ј Америки появляються нові часописі для тијеї справи: напр. „La Révolution Sociale“ (Громадське повстаньї) в Паризі, „L'Emancipation“ (Увільненії) в Ліоні (перестала входити після 24 штоденних листів, — але не забаром буде входити L'Actione Sociale — „Громадське діјство“ в Марселі), La Perséverance (Устіjnість) в Бельгії, в Вервье, котра нальага на те, што поновити „Всесвітній Спілку робітницьку“, „Revista internazionale del socialismo“ (Всесвітній перегляд соціалізму), — што входить місѧчно книжками в Мілані, „The An-archist“ (Беззначазьник) в Бостоні, в Америці, — „Romania Viitor“ (Будуща Румунія), — місѧчик на молдавській мові в Букарешті. На сербській мові входить з 1 січня 1881 р. в Бѣлграді три рази на тиждень „Самоуправа“, на польській в Женеві објавлена безстрокова „Biblioteczka socjalno-demokratyczna“ д. Лімановського; часопис „Równość“, переміньяучись в газету (місѧчну) обїца також видавати: „Biblioteka Równości“, ј „Biblioteczka Równości“. На московській мові појавивсь окрім „Листка Народной Воли“ (в Петербурзі) ще листок „Зерно“. На венгерській мові, — окрім давньої газети „Nepszava“ почав входити ще ј місѧчик „Uj Nemzedék“. З цих виданьї ми звертаємо увагу наших товаришів најбільше на виданьї на мовах наших сусідів: румунів, венгрів, поляків, москалів, — а надто на такі, котрих видавці, jak і ми, держуться таких думок, што соціалізм треба проповідувати рівно на всіх мовах, — мужицьких, jak і панських, — і котрі не гордують нашим народом, а вважајуть юго рівним своєму.

Розмовляючи про нові соціалістичні часописі, не можна поминути ј

того, що деякі з таких часописів перестали в кінці 1880 р. виходити, як „*Egalité*“ („Рівність“, — тижнева) і „*Revue Socialiste*“ (дво-тижнева). Тільки ж все таки число соціалістичних часописів на 1881 р. побільшилось.

Чимало було в остатній місцяці ј *конгресів* (з'їздів) робітницьких і соціалістичних, — напр. з'їзд соціалістичного гурту в Угорщині, пі-менькій з'їзд в Цьуріху, три з'їзди в Бельгії, з'їзд товариств спілки щід-Юурської сторони (*La fédération Jurassienne*) в Швеїцарії, кілько краєвих з'їздів і два спільніх у Франції і т. д. По сусіству, нашим товаришам в Підкарпатській Україні треба б звернути увагу на з'їзд соціалістичного гурту в Угорщині для того, щоб впорядкувати спільну проповідь соціалізму між українським і угорським льудом на зході од Карпатів.

Робітницький рух не ставав на самому слові ј нарадах. Окрім кількох менших і великих *змов*, — најбільше в Франції Бельгії і Англії, — дішло в Ірландії між чиншовиками до бійок з панами ј до такого руху, що не дивно буде, коли там незабаром почнеться велике повстання. В дальшій книжці „Громади“ ми дамо докладну статтю про землю ј робітників в Ірландії, — післяя котрої ј новини про тамошній робітницькій рух будуть ѹясніші для наших читачів.

Тепер же ми скажемо більше про з'їзди робітницькі у Французів, — бо ті з'їзди, вкуні з справою ірландською, здаються нам наїважнішими з усіх робітницьких справ за остатній місцяці.

Після того, як в 1881 р. французькі поши, пани ј багатирі за поміччу війська побили повстанців робітників *Парижської Коммуні* (Громади), часто казали, що громадіство, або соціалізм назавше вже погибло у Франції ј що робітницьку справу впорядкујуть там уже самі багатирі з урядом своїм. Аж незабаром показалось, що уряд з багатирями пічого не зробили для того, щоб влекти бідність, а робітники таки почали сами проміж себе впорядкуватись, щоб уладогодти свої справи. В 1876 р. зібрались у Парижі виборні од робітницьких товариств з Франції, для того щоб порадитись об тих справах. В 1877 р. такоже з'їзд зібрався у Ліоні, а в 1879 р. в Марселі. На Марсельському з'їзді більша половина товаришів згодились на тому, що бідність робітницька не буде знесена, аж поки робітники не вільзмуть просто в свої руки землі, фабрики ј машини та не будуть ними орудувати гуртом, громадами. Там же таки згодились на тому, щоб поділити Францію на шість країн і в кожній країні звести в спілку робітницькі товариства, котрі будуть посылати од себе виборних на краєві з'їзди, а що року буде спільній з'їзд. На 1880 рік спільній з'їзд назначено в Гаврі, котрого робітницькі спілки ј мусили впорядкувати тої з'їзд. На більшій часті краєвих з'їздів в 1880 р. похвалено було соціалістичну думку більшої половини Марсельского з'їзду. Тільки ж впорядчики гаврського з'їзу не пристали ще до соціалістичної думки. Не подобалось їм і те, що в Марселі більша

половина товариців згодилася, що робітникам треба цілком виділитись од усіх багатших станів громадських і вибрати в ради городські ї новітові, а також і в раду державну тільки своїх, робітників. Думка про таки вибори не подобалась багато де кому ј з робітників і соціалістів, — котрі кажуть, що робітникам не варто вибирати нікого ні в які теперішні ради, — бо всі ті ради начальство, котре шкода поправляти ј котре не можна повернути на користь робітникам, а треба просто скасувати, а надто ради державні. Ті, що так думають, звуть себе *ан-архістами*, — або безначальниками. Тільки ж думка про те, що б робітники отримали зовсім од трьох заможних станів (попів, панів і багатирів), — в цілком осібній, стан, — четвертий, та тілько з цього ј вибрали виборних, таких, котрі пристають на соціалістичну зміну в державних порядках, — не подобалась і льудям з заможних станів. Газети їхні, як почали про малу прихильність виборних гавських робітницьких товариств до думки про повстання дlya соціалізму, то почали їх похвальяти, — а далі деякі з городських рад, напр. Парижська, поклали дати підмогу виборним з робітницьких товариств, котрі поїдуть в Гавр, звісно, щоб виступати протів соціалістів. Газети соціалістичні почали говорити, що не треба ј пускати на робітницькій зізд тих, хто візьме підмогу не од робітників.

З усього спору зидно, що кожна сторона думала не стілько об тім, щоб зібрати такій зізд, на котрому б було видно, до чого додумались робітницькі купи по Франції, — скільки об тому, щоб показати, що на зізді більшіна стоїть за її думки.

Коли зібралися в Гаврі виборні од усьаких товариств, котрі звали себе робітницькими, — то впорядники зізду поклали пускати на зізд тілько виборних од таких товариств, котрі мають не менш 25 товариців і печатні статути (устави). Думка впорядників була така, що б не пустити на зізд најбільше виборних од таких товариств, котрі звуться *круни для наукового досліду* (*cercles d'études*) в котрих позбіралось по кілька робітників не одного ремесла, а різних, і між ними ј писачів в газетах, власне дlya того, щоб ширити соціалістичні думки. Так багато з тих, хто приїхав на зізд в Гавр, впорядники не допустили до збору. Ті, звісно, образились; до них пристали ј другі, — і так зібралися в Гаврі два зізди, котрі кожній одинаково вважав себе *спільним зіздом робітників французьких*. Більше права мав зватись так тої зізд, в котрому не було товариців запоможених багатирами, ј котрий по правді звався *зіздом незалежним* (*Congrès indépendant*)

Ось на чому згодились маїже всі з товариців на тиму зізді:

I *Про власність*, Зізд зважив, що робітникам не можна інакше стати справди вільними, як узяти в своє обладання струменти до праці ј сирі рефі, з котрих виробляється все дlya льудея (земля, підземля, вода ј т. и.). Далі, зізд зважив, — що це обладання не може бути дlya кожної льудини осібним, — бо перше: вже ј при теперішньому способу виробу в ремеслах і хліборобстві, з подлом праці,

машинами, а надто паровими, кожному працьувати осібно зовсім не вигодно, — а дальші поліпшання в господарстві ще більше будуть потребувати, щоб льуде працьували великими купами; а в друге: колиб паніть осібнє обладання струментом і сирими речами ј не було невигодне для господарства, — то б воно не забаром повело б за собою всу ту нерівність між осібними громадянами, яка єсть і тепер. Зізд зважив, що не можна також, щоб струментом і сирими речами конче обладали ј осібні спілки, або осібні громади, — бо ј тоді також повернулись би всі нелагоди теперіших поръядків, коли тим усім обладајуть багатири: тоді б теж робітники працьували б нерівно, не було б, jak і тепер ладу в виборі (не виробляю б jak раз стілько всього, скільки льудім треба, а не більше ј не менше) і не перестала б теперішня льудовиця *конкурренція* (навперегінка) то б то льуде, також jak і тепер, шкодили б один одному, вироблюючи ј міньяучись своїми виробами навперегін одна купа проти другої, так jak тепер один властивець перебива другому. (Це значить, що зізд зважив, що по правді тоді тільки доладу впоръядкується робітники, коли влагодьять спільність між усіма товариствами ј громадами по великих країнах, коли не по цілому світу).

З другого боку зізд зважив, — що забрати в свої руки струменти до праці ј сирі речі робітники не можуть никакше, jak через *соціальну революцію*, — (громадське повстяньня). Це ж повстяньня мусить вести до того, що б установити правду в громадах, забезпечивши кожній льудині вільності і цілковиті зрист усіх її здібності і цілковите задоволеніння всіх її потреб. Перша ж потреба для льудини — єсть воля, а волю забезпечує тільки рівність (праці ј ужитку). Тілько ж і зараз після повстяньня на кілько часу муситиме застуватись вироб (потрібних льудім річей) через поділ праці (між особами, спілками ј громадами), — а це буде все таки перешкодою для повної вільності кожній льудині, — і значить волі не буде, поки не буде встроєно громадського вибору такого, що б кожна льудина була в юму вільною (робити те ј так, до чого ј jak вона наїздівша).

Зваживши це все, спільній французькій робітницькій соціалістичній зізд у Гаврі (четвертий збір) обявля, — що треба (робітникам, jakі де єсть) jak наскоріше ј усьакими способами забрати собі земльу, підземльу ј струменти до праці, — тільки також обявля ј те, що доба такого забору мусить бути тілько переходом до вільного *комунізму*, то б то до вільного гуртового виробу ј уживання потрібних льудім річей.

На ці думки пристало сорок вісім товаришів, не пристало сім; четверо не давало свого голосу.

II. *Про најми.* Зізд зважив, що стан најмітів пічим не можна поліпшити, jak тільки скасувати најми зовсім,—бо најми остатцій вид невольництва, — що коли повиј громадській поръядок може бути збудованій тільки на тому, що робітники возьмуть в свої руки земльу,

підземелью ј струменти до праці, — то значить одни кінець і єсть длья наїмнів, — це ѹти ѹак наїскорше до такої переміни. Щоб дійти до цього кінця, — зїзд обявлять, що робітники мусять впорядкуватись, ѹак зовсім осібній гурт, противній багатирям, — зложивши ѹак наїблільше куп робітників кожного ремесла (французи звуть ѹих *сіндикальні камери*), — товариства, круги длья науки, або ѹакі інші товариства з повстанським духом в кожнім місті, і злучивши ѹих проміж себе в спілки по повітам і далі по країнам. Окрім того зїзд зважив, що робітникам, щоб дійти до увільнення, треба мати час длья того, щоб розважити над своїми справами ј справами громадськими, — а через те зїзд радить робітникам добиватись погашання робочого дня на 8 годин.

Це похвалили 50 голосів проти двох; двоє не подали голосу.

Зваживши далі, що змови зостановити зразу роботу, — це неминучий послідок теперішніх громадських поръадків, а окрім того ј спосіб до розворухи, діства ј упорядковання між робітниками, — зїзд радить робітникам заложити в кожному городі постійний комітет (зхід,—раду) длья впорядкування змов. Зїзд закликує також робітників в тих сторонах, де ѹче не заложено сплек проміж робітницькими групами (купами), підбивати, що б зараз же закладено такі сплеки.

III. *Про жсюноту.* Зїзд зважив, що поки в громаді поръадкујуть багатирі, то так і слід, щоб жінки були нерівні з чоловіками, бо багатирі вважають жіноч тільки за річ до роскоші ј утіхи. Робітницький же зїзд мусить обявити, що жінка в усьому рівна з чоловіком і мусить мати одинакові права громадські, державні ј господарські; тільки ж трудно ждати, щоб ті, хто держить неправо громадське багатство згодились дати жінкам ті права, — так ось члени зїзду ј обявлюють, що тільки соціальна революція посвятить рівність проміж обох полів. Тільки ж усе таки зїзд радить усьаким способом вговорювати громадянок, щоб вони впорядковувались в сплеки, длья того ѹчоб требувати своєї волі, і ѹчто б вони показали, ѹак хотять іти вкупн з громадянами до здобуття своїх прав, мирноју переміною, коли можна, або насильноју, коли багатирство до того ѹих примусить.— Похвалено 52 голосами: не подало голосу 4.

IV. *Про виучку ј виправу дітеј* було говорено доволі докладно на перших французыських зїздах і ѹче ј на зїздах Всесвітньої сплеки робітницької, де покладено було, що виучка мусить бути *інтеральна*, — (цілковита), тоб то така, щоб розвивала всі здібності кожної льудини: наукові, артистичні (уміlostні) ј ремесницькі. (Про це ми розказували в II книзі „Громади“, на стороні 262—263) Гаврській зїзд, згожујучись з цими думками, положив:

1) Щоб виучка була світська, цілковита ј одинакова длья всіх хлопців і дівчат.

2) Що таку виучку мусить давати громада, поки дитина не діде до можливого ступеня розвитку всіх своїх здібностей.

3) Що початкова виправа мусить лишитись на сім'ю, тілько громада мусить помогати содергувати дитину.

Як же така виучка ј виправа може бути тілько в громадах уже змінених, то з'їзд дума, ічи треба доходити до переміни закладом по всіх сторонах публичних відчitів, розмов і книгарн.

Ці думки похвалили 28 голосів прити 17; не подало голоса 10.

V. *Про заступників од пролетаріату (байдоти) в радах виборних.* Шче перед з'їздом багато робітницьких товарист і соціалістичних часописів поклали, що робітники мусуть ставити своїх льудеј на вибори до рад містських і до спільноті державної ради, які будуть у Франції в 1881 р. — ј зложили список тих *најменших* змін, котрих робітницькі заступники мусуть добиватись у тих радах. Список той назвали *программа мінімум*, — *список најменчою*. Гаврський з'їзд похвалив ту программу 43 голосами проти 10. Ось вій: Программа державна:

1) Щоб були скасовані всі закони проти печаті, зборів і товарист, а најперше проти Всеесвітньої спілки робітників, — щоб не було робітницької *книжки* (що отдається як застава хазяїнов!) і всіх законів, по котрим робітник ставиться нижче од хазяїна.

2) Щоб не давано з казни грошей на віри, а церковні ј монастирські маєтки щоб повернуто було до народу.

3) Щоб увесь народ був оружию.

4) Щоб кожна громада мала свою волю впорядкувати свій уряд і поліцію ј усі платні громадські служби.

Программа господарська:

1) Щоб кожній мав спокій один день на тижні, — щоб дорослі робили в день не більше восьми годин; щоб заборонено було робити дітьам меншим од 14 років, — а од 14 до 18 щоб не робили більше 6 годин в день; щоб робітницькі товариства доглядали за вчениками в маєтрів.

2) Щоб встановилась що року најменша плата најитам, по краєвій ціні збіжжя.

3) Щоб жіночка плата була однакова з чоловіцькою.

4) Щоб давали виучку наукову, ремісницьку ј цілковиту всім дітьам, котрих мусить содергувати спільнота, то б то держава ј громади.

5) Щоб спільнота содергувала старих і нездужих робити.

6) Щоб патрони (хазяїни) не вступались в справи робітницьких кас (скарбів) до помочи ј інших, — а щоб ними вправлялися тільки самі робітники.

7) Щоб хазяїни одповідали за несчастья з робітниками (од машин і т. и.) з тих скарбів, в котрі хазяїни мусуть складати паї, розмірно до числа робітників і до опаску од роботи на фабриці.

8) Щоб робітники мали право вступатись в правила поръядків на фабриках; щоб хазяїни не мали права карати робітників грошевими штрафами або вичитом з плати.

9) Щоб перевіreno було всі вмови, по котрим кому отдано частину

спільного добра (банки, залізні дороги, копальні і т. і.) і щоб вироб на всіх фабриках державних отдано просто в руки тих робітників, що там працують.

10) Щоб скасовано було всі непръямі податки, а всі пръямі щоб переміщено в ростушчий податок з доходу більшого над 3000 франків (1200 рублів, — 1500 гульденів); щоб ніхто не получав спадків інакше, як од родичів пръямих (дід, батько-мати), і од пръямих не більше, як на 20,000 франків.

11) Щоб далі не оддавано в осібну власність земель городських, ні державних.

12) Щоб містські ради складали скарби на те, щоб побудувати на всіх грунтах громадських усъєак будинки: як хати, базарні склепи, та најмати їх громадьанам без баршу».

Дуже цікаво, що багато з цих бажань пхвалив і другиј Гавреській зїзд. Мало того, д. Клемансо, один з членів державної ради, виборниј од одної часті Парижа, — *радикальний республіканець* (од слова *радікс* — корінь і *республіка* — народоправство) теж мусив пристати на деякі з цих бажань (напр., що до скасувань державної запомоги попам, до виправи дітей), хоч перед тим і спорився з соціалістами. Це все показує, що вже по великих містах Франції серед робітників так розширились соціалістичні думки, — що проти них дуже вже виступати не сміуть ті, хто хоче, щоб за них на виборах подавали голоси робітники.

Тільки ж, як ми трохи нагадали вишче, ј між самими соціалістами французьскими є чимало льudej, котрі покинули сподіватись jakого небудь добра од теперішніх урядів, навіть од виборних рад і урядниців і з робітників, — а ще більше єсть робітників, котрі думають, що в показаній вишче программі требується вже дуже за-мало. Таке каже парижська газета *Révolution Sociale* і деякі товариства парижські ј південні (надто в Марселя). Вони то ј виступили проти робітницьких виборних в ради містські на виборах, котрі були 9 січня . Про ці вибори тоді тільки можна буда сказати конечне слово, коли пројдуть і добавочні вибори 16 січня . Поки що звісно, що в деяких менших містах најбільш у південній Франції вибрано в ради по кілько робітників-соціалістів, — в Парижі ж не вибрано ще півдного, — а голоси виборців поділились в Парижі 9 січня так:

Всіх виборців записано було: 398,979. З них приїшло голосувати — 258,551, — а подало голоси за республіканців радикальних — 97,837, за урядових республіканців 90,387, за царівців і понівців 46,386, за соціалістичних робітників 14,786, за соціалістичних радикалів, не робітників — 9,156.

М. Драгоманов.

В цій книзі ми мусили переглянути робітницькі справи в Україні російській і австрійській за ввесь 1880 рік, — а через те книжка мусила вийти на три листи більшою її спізнилася.

Видавці „Громади“

Получено од Козацького Потомка — на соціалістичну справу на Україні 500 франків.

Печатається: „РАЗМОВА ПРО БЪЕДНОСЦЪ“ (перероб з українського видання на білоруське).

ЗАГОЛОВКИ

Программа	1
Громадіство є теорія Дарвіна. I—VII. С. Подолінського.	5
Вихора. (Повість) I—IV (Початок) М. Павлика	26
Громадівський рух в Англії є Ірландії. I—VI. (Початок) С. Подолінського.	43
Звістки з України:	
I. Українна Россійська: Мужицькі бунти є письменні бунтари в 1880 р. М. Драгоманова	66
II. Українна Австрійська. М. Павлика.	95
Нубличні собори русинів у Львові. М. Драгоманова	119
Салдатська служба. (Допис з російської України). С. К.	122
Робітницький рух за гръанице: Нові соціалістичні часописи є зіяди; робітницькі зіяди в Гаврі є їх уваги; справа виборів у французьких робітників. М. Драгоманова	129

Т. Г. Шевченко є його думки про громадське життя, С—а.; Уваги впливадника; Шевченко українофіл є соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальского. Е. Ч. Грунт, книжка та «препятствія.» (Листи ї уваги впорядчика про новини на Україні); Сномин помершого товариша, Зубку-Кодаку. М. Д.; Вільний земський рух в Чернігівщині; Героїська самооборона соціалістів в Києві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Османії. Польський демократ про українство є соціалізм. Українське письменство в «Історії слов'янських літератур» Пильнича і Спасовича. М. Д.; Одновіділ замітки: Українська «Громада» є «націоналізоване соціалізма» по V т. «Впереда.» Де-што про львівських народовців і соціалізм в Галичині. (З поводу брехні «Русского Сиона» є «Газеті школової»). З університетського життя в Києві. (Помилка брошюри «Мартовське движение студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми є «Набатъ.» (Чому є як ми говоримо про «Набатъ.» Л. Молчановъ-Другъ в редакції «органу русскихъ революціонеровъ.» Примір набатської пісеньниці. Доброльубов і Пирогов. Остатнія рада «Набату.» М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української є польської мови. Впорядчика «Громади»; Прилога. Отчєт касми «Общества пособій политическим изгнаникамъ изъ Россіи въ Женевѣ.» съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатна «Громада», 1879. 6 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липський. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід бути держави. Липський. 1877. 80 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Ruteno in Russia e Galicia. Firenze. 1873. Loecher. 1 fr.

Література російська, великоруська, українська і галицька. Українець. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Його ж. Львів. 1876. 12 кр. за.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). М. Драгоманова. Віна. 1876. 80 кр.

Турки внутренне и військове. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобождение. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

Народні школи на Україні серед життя є письменства в Россії з виданням «Громади». Його ж. Женева. 1877. 3 фр.

Ділоубіство, совершаюше русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московскаго, соціалістовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чого довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За чого старики обидили и кто его обижаетъ? (Размысленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Oukrainienne proscrie par le gouvernement russe. Raport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Більського къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Соловья баснями не кормать. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы золото, а черти будуть. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Тerrorизъ и Свобода, Муравы и Корова. Откѣтъ на стѣнѣ «Голоса». М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Конзаль Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 фр.

Записки южно-русского соціаліста. Випускъ перший. Женева. 1877. 1 фр.

Життя є здоров'я льдеј на Україні. Зложив С. Подолинський. 1879. 3 фр.

Пан-Народольбенць. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хиба ревуть воли, як ясна позні? Роман з народного життя. П. Мирного та І. Біліка. 1880. 6 фр.

Ремесла є хабрики на Україні. С. Подолинського. Женева 1880. 2 фр.

Соціалісти українці в Австрії. С. Подолинського. Женева 1880. 50 с.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ. місячник літератури і політики, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ. № 2. 50 кр.

ДЗВІН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 є 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 є 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Українській Гетьман Богдан Хмельницький і Козаччина, Ів. Левіньского. Західом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова піра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповідання Г. Успенского. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повісті Еркмана Шатріана, переклав Романъ Розмаринъ. Ціна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрібовані рядом російським, М. Драгоманова, з французького. 10 кр.

Книжка III. Відкі і як вильгись льде на землі, Ериста Гекслія, переклав Іван Франко з німецького 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Бајроіз, переклав Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні наїзнатиїших європейських поетів. Вибрали і видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Пчоли. Митра Ів. Пісарєва, переклав з російського Василь Польський. 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунту і її історія, Еміль де Льавльє, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Довбна. Еміль Золь, з французького перевела Ольга Решкевич, частка I і II; в додатку «Хутірчик», ескіз Еміля Золь. 20 кр.

Книжка IX. Блакопіна, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка 10. Значне авторитету в вихованні, Н. А. Доброльубова, переклав з російського Евгеній Олеський.

Книжка 11. Сільська община в Россії, Еміль де Льавльє, з німецького оброблення Карла Біхера. 10 кр.

Книжка 12. Довбна. Еміль Золь, з французького перевела Ольга Решкевич. Частка III. 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні сторони в Німеччині, Ганса Шельз, з німецького перевели І. М. і І. Ф. 20 кр.

Книжка 14. На дні. Повість І. Франка. 25 кр.

СВІТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Виходить раз на місяць. Ві Львові. На рік 4 гульд.